

Fauna sauvatja ena Val d'Aran

Christian Andreu

Ensenhador

Era existència der Institut d'Estudis Aranés - Acadèmia Aranés dera Lengua Occitana, e aguesta publicacion, son possibles gràcies ara ajuda de:

Generalitat de Catalonha
Departament de Cultura
Departament de Justícia
Departament de Territori (IDAPA)
Gobierno de España
Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades
Deputacion de Lhèida
Institut d'Estudis Ilerdencs
Baqueira Beret S.A.
Ajuntament de Naut Aran
Ajuntament de Vielha e Mijaran
Ajuntament d'Es Bòrdes
Tolo&Associats
Donacions privades

Era seccion aranés der Institut d'Estudis Aranés - Acadèmia Aranés dera Lengua Occitana ei formada per Jusèp Loís Sans, Angelina Cases, Ròsa Maria Salgueiro, Miquèu Segalàs, Jèp de Montoya, Elvira Riu, Lourdes España, Bernat Arrous e Ramon Sistac. Formen era seccion estandard Joan Salas Lostau, Patrici Pojada, Jacme Taupiac, Florian Vernet, Felip Carbona, Claudi Balaguer, Franc Bardou e Myriam Bras.

Era Societat Fíliau d'Istòria, Patrimòni e Identitat der Institut d'Estudis Aranés - Acadèmia Aranés dera Lengua Occitana ei formada per Thaïs Rodés, Álvaro Aunòs, Carlos Fañanas, Maria Pau Gómez, Isaure Gratacós, Josep Lluís, Patrici Pojada, Joan Carlos Riera e Alberto Velasco.

Direccion dera Istòria d'Aran: Josep Maria Canabal
Correccion: Divina Caubet

© Christian Andreu
© Fotografia de portada: Pexels/Simon Rizzi
© Institut d'Estudis Aranés - Acadèmia Aranés dera Lengua Occitana
1èra edicion: seteme 2024

ISBN: 978-84-09-67436-7

DL: L 631-2024

Imprés en Arts Grafiques Bobalà

Presentacion	7
Introduccion	9
1. Era cernalha aranés	13
2. Eth triton des Pirenèus.....	15
3. Eth caparròi	21
4. Era agla reiau	27
5. Er astor	33
6. Eth paom	39
7. Era marmòta	47
8. Eth gat-garièr	53
9. Era aucòla.....	59
10. Eth pic o picornelh blanc e eth pic o picornelh hormiguèr.....	65
11. Eth gat-martin	73
12. Eth cèrvi	81
13. Eth lit còthverd.....	87
14. Er isard	93
15. Eth cucàs	101
16. Eth dam	107
17. Era vibora pirenenca.....	113
18. Er arrat de camp.....	119
19. Er arrat-bohon.....	125
20. Era agaça	131
21. Eth corbàs	137
22. Er arrat-dromilhèr	143
23. Era salimana	149
24. Er arrianglo.....	155
25. Eth picadiuendres	163
26. Eth cabiròu.....	167
27. Era arongla.....	173
28. Er armini	179
29. Era bohèra.....	185

30. Er arrat de bòsc	191
31. Eth sapo	197
32. Era vop.....	203
33. Era bohèra muscadèla.....	211
34. Er os	217
35. Eth sanglièr	225
36. Eth lop	233
37. Era lueira.....	241
38. Eth teishon.....	249
39. Er eriçon.....	255
40. Era trueita.....	259
41. Eth puput	263
42. Eth bèctòrt	267
43. Era lèbe.....	271
44. Eth linx	275
45. Era anguila	279
46. Eth picaparet	283
47. Eth duc.....	287
48. Era perditz	291
49. Era tortora	295
50. Era arrata-cauda.....	299
51. Eth cabilac.....	303
52. Eth hali	307
53. Era perditz chèrra	313
54. Era torda o mèrla	319
55. Era torda o mèrla d'aigua	325
56. Eth pic o picornelh mejan	331
57. Eth pic o picornelh nere	337
58. Er esquirò ròi	343
59. Er esquirò gris	349
60. Era oelhereta	355

*A Tònho Castet, ua grana persona e un gran aranés.
Gràcies.*

PRESENTACION

Ei aguest un article tot a fèt diferent as auti que compòsen eth projècte de dar a conéisher era nòsta Val, eth nòste País, mès no'n volem prescindir de cap de manèra. Quan Christian Andreu mo'le proposèc sabíem qu'anaue a èster un article charmant, doç, agradiu, però non per aquerò mens scientific e de forma conscienta l'auem volut híger ath nòste projècte damb tota era dinamica, era color e era vida qu'apòrte.

Christian Andreu mos apròpe ara nòsta fauna, a toti aqueri animaues que podem trobar pendent es passejades pes nòstes montanhes, pes nòsti rius, pes nòsti lacs, peth nòste país. Ei aguest un article non definitiu perque èm segurs que n'i aurà d'auer un aute o d'auti entà conéisher mès sus era nòsta fauna e sus tota aquera riquesa viua que i a ath nòste torn. Sense voler hèr quauquarren d'exhaustiu, òc que volem dar a conéisher de forma pròpria eth nòste patrimonni faunistic.

Fòrça gràcies Christian pera tua generositat e amor ath trabalh ben hèt.

En tot parlar der autor auem de díder que Christian Andreu e Martínez neishèc en Barcelona en 1972, e pendent era educacion segondària, qu'abans se didie EGB, ja demorèc estonat pr'amor dera rica istòria medievau de catalans e occitans, que viueren amassa en un madeish estat politic pendent mès d'un sègle. Rebrembe encara coma se siguesse aué era batalha de Murèth e tot çò que comportèc entàs pòbles occitan e catalan.

Estudièc Jornalismo ena Universitat Autònoma de Barcelona e Istòria e Geografia ena UNED. Es sues passions son era etologia, es relacions internacionaus e era paleontologia a mès dera descobèrta de toti aqueri hèts istorics bric coneishuts pera generacion actuau.

Parle ueit lengües, entre eres er occitan e era version aranesa. Damb aguesta coneishença comencèc a publicar era revista *Sapiència Occitana en 2016*, ua revista que contunhèc cada dia des d'aquera annada e qu'encara contunhe aué dia. Dempús, en 2018 comencèc era publicacion dera revista en linha *Medievalòc*.

Per çò que tòque as libres, Christian Andreu publicuèc eth sòn prumèr libre en an 1998 damb *Art i Lletres a Horta-Guinardó*. Non siguec enquia 2022 que publicarie laguens dera colleccion Istòria, Patrimòni e Identitat der IEA-AALO eth sòn dusau libre *Cròniques deth Sègle XXIau* a on mos apròpe a diferenti eveniments passadi qu'ath sòn parèr determinen eth començament d'aguest sègle. Ua annada dempús, era Associacion des Amics dera Sapiéncia Occitana publicuèc un amàs d'articles d'etologia en libre *Fauna Occitana (2023)*.

Aué, en 2024, er Institut d'Estudis Aranesi torne a publicar un aute libre d'aguest autor: *Fauna Aranesa (2024)* que, coma era rèsta d'articles que publicam, darà pè ara posteriora publicacion dera *Istòria d'Aran* entà auer un document referenciau dera nòsta istòria, deth nòste patrimòni culturau, materiau, e immaterau, mòble e immòble e, coma non, naturau e viu com ei aguest article sus era nòsta fauna.

Es sòns projectes actuaus son era publicacion d'un aute libre sus es lengües medievas "*Un mond de lengas. Diversitat lingüística a l'Euròpa Medievala*" e contunhar damb era difusion dera lengua, istòria e cultura occitanes atau com dera fauna.

A mèd d'açò, a escrit e escriu en jornaus catalans coma El Punt; bascs, coma Egin; e occitans coma A Vòste, La setmana e Jornalet.

Eth compromís de difóner era lengua occitana e balhar supòrt ara cultura aranesa ena epòca actuaus son uns imperatius qu'er autor a molt clars pr'amor que "era lengua nòsta, a d'auer tanben un lòc en toti es domenis, en sciéncia e istòria tanben".

Fòrça gràcies Christian!

Jèp de Montoya e Parra
President der Institut d'Estudis Aranesi
Acadèmia Aranesa dera Lengua Occitana.

INTRODUCCION

Era fauna dera Val d'Aran, com non podie èster de ua auta manèra, ei ua fauna tipicament d'environment montanhós pr'amor dera sua situacion laguens des Pirenèus. Ua lèu descripcion d'aguesta, hèta pendent er an 1906 per Juli Soler totun, hè a pensar mèd ena fauna aué desapareishuda de temps ancian que non era riquesa faunistica qu'encara pòt auer aguesta val.

Maugrat açò, ei ua lista que confirme istoricament com siguec era fauna en aguest parçan d'Occitània. Toti es animaus que ne demoren son sonque ua mòstra dera excepcionalitat qu'auèc era Val en d'auto tempsi. E çò que se pòt hèr entà tornar a auer-la un dia se volem gaudir d'un environment pòc alterat.

Atau, era Val d'Aran, en començament deth sègle XX, i auie ua rica zoologia pirenenca en tot començar per grani mamifèrs, com er os (*Ursus pirenaicus*), qu'a un color que va deth gris ath ròi e que, tradicionaument, ena Val d'Aran auie auut granes mesures pr'amor que sigueren confirmadi especimèns d'enquia 200 kg. E maugrat que non ei un mamifèr abundós, tostemp se ne podie trapar un enes montanhes.

Aué, per sòrt, era reïntroduccion de diuèrsi exemplars qu'auien era sua origina en Eslovènia (com er os Pyros, menat entara Val en 1996 e que deishèc 55 descendents), pendent era fin des ans 1990, ajudèc fòrça ara creishença dera espècia en aqueres tèrres. Com abans, e maugrat que se pòt arribar a díder qu'ei un mamifèr inofensiu entàs persones - se non ei atacat o garrit -, contunhe creant grani maus en bestiar en ostiu e per açò ei protagonista d'ua discussion en mon des abitants dera Val encara non acabada.

Ath delà, era reïntroduccion de naues tecniques de susvelhament deth bestiar comunes a diuèrsi propietaris pòden ajudar - e estadisticament atau siguec demostrat - entara convivéncia der os damb eth bestiar e es persones, ues tecniques que dilhèu tanben pòrien èster adaptades en d'auto lòcs d'Occitània, com en Bearn, a on siguec reïntroduch hè pòc e qu'an tornat a daurir ua grana e viua discussion entre ecologistes e caçaires.

Un aute mamifèr que pòt èster facilament ena Val d'Aran ei eth sanglièr tanben nomentat pòrc singlar, fòrça abundós dempús dera arribada de quauques parelhas metudes en libertat per uns arrendataris caçaires de Luishon. Ei un animau que contunhe hèn grani damnatges enes coitius deth parçan e per açò ei encara fòrça caçat pendent diuèrses epòques der an.

Er isard, aperat ena Val d'Aran craba, ei un animau aué en perill d'extincion e que pendent eth començament deth sègle XX començaue d'èster escàs enes baishi Pirenèus Orientaus. Totun, era regulacion des organismes autonomics podec ajudar entara sua recuperacion e encara pòt èster trapat en crabades d'entre 50 e 100 especimèns segontes era montanha a on demoren. Enes parçans de Colomèrs e Rius siguec ua caça tradicionau enquia temps fòrça recent.

Dempús i a er isard, nomentat èrc pes occitans der aute costat des Pirenèus, tanben coneishut coma craba sauvatja. Mès dilhèu cau díder que i auie, pr'amor qu'ei un mamifèr que desapareishec en an 2000 en aguestes montanhas e tanben ena Val d'Aran. Un hèt fòrça trist que rebrembe, tostemp, era fragilitat dera fauna e flòra ena Val d'Aran e per extension, en toti es airaus des Pirenèus.

Un environament ric com eth dera Val d'Aran a d'auer tanben fòrça carnivòrs. E mès encara se parlam d'un environament de montanha. Atau, es petiti carnivòrs son fòrça abundosi ena Val, coma eth gat-garièr, que pòt arribar a arténher enquiàs 7 quilòs de pes. Ua auta varietat de felin, que podie èster trapada soent, mès que segontes donades de principis deth sègle XX non se pòt trapar mès en aguesta part d'Occitània ei eth patux (poutuix en francés) que hè 0,3 mètres de longada e a ua pèth verdosa, que pòt èster tanben damb raies de color ròi grisalenc.

Ath costat d'aguesti carnivòrs tanben n'i a d'auti, com eth gat-martin o gat-marto, era lueira o auritla, era gina o hagina e era paniquèra. Es sues predes son, segur, mamifèrs, encara mès petiti, com er arrat campèstre - que pòt èster trapat enquiàs cabanes plaçades enes mès nautes montanhas -, era bohèra o bohe, er eriçon, era arrata-cauda o tinosèla o turusèla e encara fòrça d'auti.

Es montanhas mès tanben es vals d'Aran an ua fauna ornitologica fòrça completa en çò que tanh as espècies constantes o es de passatge. Eth paom, ua des espècies mès coneishudes dera Val, ei ua espècia mès grana qu'eth poth de corrau e que pòt arribar a hèr 3 o 4 quilòs de pes.

Eth paom a un plumatge de dejós des ales grisalenc maugrat qu'ei de color nere, a eth cap gròs e eth bèc brac e revlincat, es uelhs orlats de vermelh e eth còth verdolenc mirgalhat. Eth sòn cant ei fòrça tipic e fòrça desparièr ath deth poth de corrau.

Eth paom a era epòca de cria annau entre es mesi d'abriu e mai e pòt arribar a hèr ua pòsta d'entre dotze e tretze ueus. Ei ua espècia tradicionaument minjadissa ena Val d'Aran. Ath sòn costat i a d'auti audèths relatiuament grani coma era perdics o perditz, ordinària o ròia, e era chèrra, qu'ei un audèth de mesures encara mès redusides e de color gris. En iuèrn se pòt trapar era carrascla, de plumatge blanc pendent era sason des nhèus, mès gris era rèsta dera an.

Es Pirenèus an ua grana varietat d'espècies de reptils e cau soslinhar qu'ena arribèra pòden èster trapades tanben fòrça vibores. En 1900 toti es arrius dera Val auien peishi coma era màger part des lacs. Es espècies mès coneishudes son era trueita o treueta damb dues varietats; era saumonada, de carn fòrça saborosa e eth cabilac, de cap mès gròs e non guaire predat. Es trueites d'arriu son diferentes des des lacs. Son mès petites e segontes era tradicion orau, de gost mès fin. Eth mascle ei mès long e estret e de cap mès gròs qu'era femelha. Es des lacs pòden arribar a pesar enquia 18 liures, maugrat que cada dia era grana caça e es aiguats provòquen que n'i age mens. Era veda comence en seteme e era pesca ei un comèrç regular ena Val d'Aran.

Benny Trapp

1. ERA CERNALHA ARANESA

Hònt: Benny Trapp

Era Val d'Aran ei ua region occitana que tanben a espècies animaues en perilh d'extincion o menaçades d'ua manèra grèva. Aguest ei eth cas dera cernalha aranesa, un ludèrt descorbit hè sonque pògui ans (1993). Era sua singularitat a com origina era epòca deth Pleistocèn, quan diuèrses poblacions de sòns ancessors demorèren isolades enes Pirenèus. Aué ei ua espècia unica, ath costat des sues espècies fraies, era cernalha palharesa e era cernalha des Pirenèus.

Atau, aguesta espècia de reptil endemica ena sua majoritat dera Val d'Aran - pr'amor qu'un 90% dera espècia i demore aquiù mès qu'un 10% demore tanben ena Aireja-, qu'ei un des tresaus dera fauna aranesa, pr'amor que pògui territòris dera planeta pòden afirmar qu'an espècies endemiques.

Açò que didem ei positiu mès tanben negatiu pr'amor que se pense qu'ei ua espècia que demore sonque laguens un petit territòri d'apuprètz 25 km² ath torn deth Tuc de Maubèrme e es menaces deth sòn ecosistèma son granes, çò que poirie provocar d'ua forma rapida era sua extincion.

Es cernalhes araneses son petiti reptils que hèn ua mejana es femelhes de 5,67 cm e es mascles 5,38 cm (que son un shinhau mès petiti). Ei un tipe de cernalha damb es dits longui e era sua coa qu'ei dus còps mès longa qu'era rèsta deth còs. An un color brun e gris damb dues linhas mès escuras dessús e blanc dejós.

Ua vida fòrça cuerta

Era vida des cernalhes poirie arribar as 15 ans (un hèt que non ei pro coneishut e qu'encara ei discutit pes cercaires). Sonque arribe ara maduresa sexuau quan a mès de dus ans e se poirie arribar a díder qu'era majoritat deth temps ei un reptil qu'iuèrne e que sonque ei actiu cinc o sies mesi cada an pr'amor deth lòc a on viu.

Era epòca de reproduccion dera cernalha aranesa comence a finau de mai e pòt demorar enquia octubre. Mès ei en estiu qu'era femelha coe de dus a cinc ueus, que pòden daurir-se sonque un mes dempús. Dilhèu açò passe pr'amor qu'ei en estiu, que i a mès insèctes ena montanha aranesa, qu'ei era sua dièta basica.

Era cernalha aranesa demore en prats e zònes de ròques damb èrba e siguec vista en lòcs plaçadi entre es 1940 m enquiàs 2600 m. Aciu sap trapar fòrça era calor deth solei de nauta montanha.

Aué, totun, ei ua espècia protegida en Catalonha e tanben en Occitània: eth son territòri ei fòrça redusit e es sues poblacions son mès e mès isolades. Es vaques, eth torisme e es infrastructures de montanha son perills reaus que poirien provocar era extincion d'aguesta berdia espècia de reptil aranés en sonque pògui ans. Atau donc, cau suenhar-la entre toti e sajar d'intervier pòc en sòn airau naturau. Ei donques tipica dera Val d'Aran e çò que cau hèr ei suenhar-la. Se non ac hèm nosati non ac harà arrés.

2. ETH TRITON DES PIRENÈUS

Hònt: Wikipedia Commons/Benny Trapp

A mès dera cernalha, Aran a ua auta jòia anfibia endemica des Pirenèus; eth Triton pirenenc (*Calotriton asper*), que s'espandís per totes es montanhes d'aguesta cadia des deth País Basc enquiara Cerdanha catalana. Ei un tipe d'anfibí que sonque demore ena nauta e mejana montanha, enes vals umides, barrancs, lacs e arrius pòc prigondi.

Atau, aguest triton o salimana d'aigua ei un anfibí urodèu qu'aperten ara familha des Salamandridae. Era sua situacion actuau ei fòrça relatiua, damb cercaires deth sud des Pirenèus - sustot catalans - qu'afirmen qu'a ua bona salut, mès es estudiosi occitans afirmen qu'ei ua espècia fòrça menaçada, justament, pr'amor deth sòn endemisme.

Quan didem qu'un animau (o vegetau) ei endemic, vò díder que sonque pòt èster trapat en cèrts airaus der environament mondiau. E sonque aqui. Era

majoritat d'espècies animaus que son atau classades, an ua situacion fòrça delicada en generau pr'amor que, s'es condicions environamentaus der ecosistèma a on abite càmbièn sonque un shinhau, era espècia pòria patir un grèu perill d'extincion. E ei çò que passe damb eth triton des Pirenèus.

Era morfologia deth triton pirenenc ei fòrça singulara. Es adults pòden arribar ben as 10-15 cm de longada (mès era mitat solet ei entara coa). E son anfibís fòrça magres. Eth color ei tanben fòrça diuèrs segontes era temperatura dera sason o encara era genetica deth pròpri especimèn. Totun, çò de generau ei un color brun escur peth dessús, damb ua plapa jauna o ua raia ena esquia deth madeish color e, peth dejós, un color auriò, qu'enes individús mès joeni ei vermelh e fòrça viu.

Enquia començament deth nòste sègle era poblacion de tritons pirenencs ère classada en airaus de nauta e mejana montanha mès tanben n'auien trapat dehòra d'aguest airau, mès ath sud, en zònes montanhoses deth Montsec, es Guilleries e encara en Montseny. Totun, un estudi mès prigond d'aguestes darrèras poblacions dèc un resultat singular pr'amor que se descobric qu'apertenguien a ua espècia diferenta mès vesia deth triton pirenenc. Aué, toti es cercaires son dera opinion que son dues espècies d'anfibís fòrça pròplèus mès desparières.

Atau, eth triton pirenenc, era auta jòia anfibia dera corona per çò que tanh ara riquesa environamentau dera Val d'Aran, amassa damb era cernalha aranesa, viu ena aigua blossa, non guaire prigonda e tanben damb non guaire velocitat. Per açò demore, sustot, en barrancs, arrius e lacs de montanha. Ua redusida part dera poblacion de tritons pirenencs demore tot er an en horats e caunes naturaus e an perdut era sua color pr'amor de víuer en lòcs sense lum.

Era majoritat d'especimèns, totun, preferís es airaus damb ombra quan ei en ua nautada mejana e vò mès eth solei quan viu en nauta montanha. Maugrat açò, aguest anfibí siguec classat com un animau aquatic, sustot pendent era epòca dera reproduccion - mès tanben pòt èster vist dehòra dera madeisha -. Ua característica típica d'aguesta espècia ei que camine laguens dera aigua e non nade soent.

Ua vida solitària

Era majoritat de tritons des Pirenèus demoren solet pendent era màger part deth temps. Quan an era escadença de trapar un aute triton, soent profiten entà reproduir-se - pendent era fin dera primavera e començament d'estiu -. Un hèt important que cau soslinhar dera sua biologia ei qu'ei un animau qu'iuèrne lèu 9 mesi cada an. Atau, sonque ei actiu apuprètz 3 mesi ar an. Açò ei fòrça pòc temps entà sajar de trapar d'auti especimèns dera madeisha espècia e non cau díder qu'eth resultat ei ua taxa de reproduccion fòrça baisha - e açò, restacat ar endemisme dera espècia provòque granes menaces entara sua poblacion globau -.

Eth triton pirenenc a es uelhs non guaire grani e non i podem veir aures en sòn cap. Eth color pòt èster brun verd enquia brun escur (lèu nere). Es colors des mascles son mès viui qu'es des femelhes, com ja auem dit abans, e es especimèns que demoren era majoritat dera sua vida - e pòden arribar benben a víuer mès de 20 ans - en caunes, pèrden era sua pigmentacion.

Segontes es cercaires, demoren entre es 175 mètres e es 2.500 mètres de nautada. I a científics qu'an dit que pòt arribar a víuer ben en 3.000 mètres de nautada mès non toti es cercaires son d'acòrd damb aguesta afirmacion. Totun, tostemp causissen es lacs e arrius de montanha entà víuer. Era aigua a d'èster blossa, sense cap de contaminacion e era temperatura ideau dera madeisha entad aguesta espècia son es 11°C. Des deth lac o er arriu a on demore non s'aluenharà guaire e per açò es cercaires classen eth triton pirenenc com ua espècia anfibia lèu sedentària.

Dempús d'iuernar entre hereuèr e seteme, es tritons gessen soent des caunes o horats ena tèrra a on èren amagats e comencen ua vida un shinhau mès actiu. Comencen a caçar tot tipe d'insèctes que trapen ena aigua e, s'an era escadença, s'agen de trapar ua femelha entà reproduir-se.

Atau, quan un triton qu'ei laguens un arriu trape ua femelha, çò que harà prumèr ei quilhar era sua coa tà naut entà sajar de mostrar qu'a beròis colors e qu'açò ei ua senhau de bon especimèn. Era senhau definitiu dera femelha entà mostrar eth sòn interès ath mascle ei tanben quilhar era coa ben nauta e mostrar er anús ath mascle (pr'amor qu'es anfibians non an

dus horats entà orinar com es mamifèrs). Açò hèt, eth mascle se lançarà lèu lèu entà abraçar damb era sua coa era femelha e poder atau dar-li es sòns espermatozoïdes. Era accion pòt demorar bères ores.

Bèri dies dempús era femelha plaçarà es ueus - que sonque arriben as 3 mm - apegats a pèires, entà èster protegidi deth heired e eth madeish corrent d'aigua. Es larves demoraràn mesi enquia arribar ara metamorfòsi e auer eth còs d'un adult. Pendent aguesta epòca son totaument carnivòres e devòren tot tipe d'insèctes aquatics e tanben ueus de d'auti anfibís (com es dera salimana comuna) e enquia larves dera sua madeisha espècia s'an fòrça hame.

Dus ans dempús, es larves de triton des Pirenèus ja arribaràn as 60 milimètres de longada e començaràn era metamorfòsi entà un còs d'adult. Totun, non seràn encara sexuament adultes enquiàs dus ans de vida.

Era dièta deth triton pirenenc ei fòrça diuèrsa; minge ueus d'insèctes aquatics, de gargolha, e vèrmes e encara cargòlhs petiti. Eth predator mès perilhós deth triton pirenenc ei era trueita d'arriu, mès, soent tanben, tot tipe de peish d'arriu.

Un hèt singular des espècies anfibies que demoren apròp des tritons ei qu'es madeishi anfibís eviten víuer apròp d'aqueri: es larves de salimana comuna (*Salamandra salamandra*) soent sagen de non trapar es larves de triton pr'amor que son herotges ena sua dièta.

Ua espècia fòrça delicada

Non cau díder qu'eth triton pirenenc, pr'amor deth sòn endemisme, ei un anfibí fòrça delicate que quinsevolh cambien es condicions environamentaus deth sòn abitat pòden èster fòrça dolentes entara espècia. Un petit cambi dera temperatura dera aigua a on demore, era desforestacion, eth torisme en grana escala o er usatge de pesticides umans pòt hèr desaparéisher e fòrça lèu es tritons d'un airau. Ath delà, era majoritat de poblacions de triton pirenenc an demorat isolades geneticament pendent milèrs d'ans pr'amor des pròpies condicions naturaus des vals e montanhes e donques

totes an ua senhau genetica singulara e diferenta e era sua pèrta ei un prètzhèt orrible entara supervivència dera espècia.

Non cau rebrembar qu'eth cambi climatic actuau ei un gran perill entad aguesta espècia. S'era temperatura ei fòrça nauta, era temperatura dera aigua des lacs e arrius des Pirenèus tanben. E açò ei un gran perill entara espècia pr'amor que non pòden víuer mès ena aigua s'aguesta a ua temperatura superiora as 15°C.

De un aute costat, ei un anfibí qu'ei nocturn, maugrat que tanben pòt èster actiu pendent eth dia segontes es condicions climatiques der airau - açò non passe soent -. Era estratègia d'aguesta espècia entà subervíuer siguec causir ua longa vida, non èster guaire nomada e non auer guairi descendents. D'outes espècies escuelhen víuer mens temps e auer ua descendència fòrça mès nauta. Aguest non ei eth cas deth triton pirenenc. Aué eth triton des Pirenèus ei fòrça protegit pes leis administratives araneses, catalanes, occitanes e espanhòles. Mès i a ua grana discussion scientifica sus se cau protegir encara mès era espècia - e arrestar era arribada der òme en cèrts airaus - o deishar-la atau pr'amor que non ei encara menaçada d'ua forma prigonda.

Usar era logica compòrte preveir qu'es condicions climatiques des Pirenèus pòden cambiar fòrça enes pròplèus ans pr'amor deth cambi environamentau actuau. Eth triton des Pirenèus, era auta jòia anfibiana dera Val d'Aran, tanben poirie èster lèu ua victima pr'amor qu'a de besonh bères condicions ecologiques ideaus entà subervíuer. Era nòsta obligacion morau ei protegir tostemp toti es animaues e vegetaus per tot, sustot ena Val d'Aran, eth petit paradís naturau des Pirenèus. Sonque atau eth triton pirenenc, aguest anfibí endemic fòrça beròi, poirà subervíuer ben es pròplèu sègles.

3. ETH CAPARRÒI

Hònt: David Ruh

Era istòria naturau deth caparròi, coneishut com trencalòs en catalan, un des audèths mès grani que i a aué enes Pirenèus, ei era istòria deth sòn reneishment coma espècia. D'un reneishment erós, poirièm arribar a díder. E aguest procès, que restaquèc fòrça eth destin der audèth as accions umanes, ei eth resultat finau dempús d'arribar lèu a desaparéisher des cèus des Pirenèus e tanben dera Val d'Aran.

Aué podem díder plan reneishment pr'amor qu'eth caparròi desapareishec ath long des sègles XIX e XX de toti e cèus montanhosi europèus. Atau, montanhes fòrça mès nautes qu'es Pirenèus, com es Alps, vederen com arribaue era extincion d'aguest audèth pr'amor dera absurditat umana.

Era legenda ditz que tostep auie estat un audèth dolent entàs umans. Qu'auie era abilitat de panar mainatges des sues mairs quan aguestes

crotzauen eth sòn territòri, tostemp enes vals mès aluenhades e defensades pes gòrges mès nautes. Encara i auie personas enes Alps pendent era mitat deth sègle XIX que confirmauen qu'auien estat panades per caparròis e que dempús, erosament, auien estat trapades un aute còp pes umans.

Non cau díder qu'aguest tipe d'istòries èren comunes en aquera luenhana epòca. E tanben absurdes. Mès, pr'amor d'açò, es caçaires e abitants des montanhes comencèren campanhes sistematiques entà dar podom (estricnina) ad aguesti audèths que, lèu-lèu, desapareisheren de toti es cèus europèus. Era soleta excepcion de tot eth continent, que demoraue encara ena mitat deth sègle XX, sigueren justament es montanhes centraus des Pirenèus, en naut Aragon e era Val d'Aran.

Un cambiament istoric

Toti didem qu'es umans non càmbien e que non se pòt hèr arren en contra d'açò. Totun, açò non ei benben atau, pr'amor qu'era evolucion sociau des umans demòstre que ja non èm tan sanguinaris com ena epòca des romans. Aumens era majoritat de nosati. Era opinion sus eth caparrò comencèc a cambiar fòrça damb era arribada d'ua mentalitat mès modèrna. Es abitants des Pirenèus comencèren a comprèner qu'aucir caparròis non portae cap de benefici naturau. Mès lèu eth contrari. E comencèc a èster protegit e suenhat.

Non ère normal auer un des majors audèths des Pirenèus com eth caparrò que minge ossamenta d'animaus mòrti en perilh grèu d'extincion. Ath delà, qui devorarie es còssi mòrti des animaues enes montanhes dempús der iuèrn? Auer protegit eth caparrò, un des majors audèths d'Aran (pòt arribar benben a hèr enquia 280 cm d'envergadura alara) ei, aué, un des prètzhèts naturaues mès importants entà demostrar qu'es umans tanben pòden cambiar. E que, se volem, tanben podem salvar ua espècia en estat fòrça critic.

Un abitat dificil

Aué, com abans, arribar en territòri a on viu eth caparrò ei ua excursion fòrça dificila pr'amor que sonque se pòden veir ben es caparròis, normaument, entre es 1.200 e 1.800 mètres de nautada. A viatges sonque les trapam en nautades superiores. Mès quan se pòt veir ben un caparrò sonque se pòt demandar com ei possible que sigam tan miserables coma espècia animau, pr'amor dera sua grana beutat.

Eth caparrò ei un arrianglo dera orde des falconiformes e dera familha des Accitripids. Eth sòn còs hè entre 110 e 150 cm e sonque era ala plegada pòt arribar as 915 mm. Eth sòn pes abitau se situe entre es 4,5 e 7 kg de mejana.

Maugrat èster un arrianglo - e açò vò díder que minge, sustot, carronha - non minge eth madeish tipe de neuriment qu'es auti arrianglos. Pr'amor que çò de mès normau en caparrò ei minjar ossamentes e damb açò arren a arrestar era concurrència des autes espècies de carronhaires.

Minjar uassi non vò díder minjar sonque açò. Ei confirmat pes estudiosi d'aguest audèth qu'eth caparrò pòt ben panar animaues petiti com mamifèrs o reptils e mès ocasionaument bèth audèth. Açò ei mès practicat quan eth caparrò a ua cria en nin, pr'amor qu'es cries de caparrò encara non an era capacitat d'empassar-se uassi e poirien morir. Quan ei adult, totun, era majoritat de còps minge uassi pr'amor dera capacitat susprenenta deth sòn estomac - qu'ei plen d'acids poderosi - entà dissòlver aguesti. E s'eth uas ei massa gran, sonque cau lançar-lo des deth cèu e demorar eth sòn trincament en diuèrsi tròci.

Era imatge deth caparrò en cèu dera Val d'Aran ei ua des mès beròies. Ei un audèth que se pòt reconéisher plan pr'amor dera sua forma quan vole. Es sues ales son fòrça longues e estretes e era forma dera sua coa non se pòt confóner damb cap aute audèth. A mès d'açò es colors deth caparrò - que sonque an, totun, es especimèns liures pr'amor der oxid de hèr des montanhes a on demore - tanpòc non se pòden confóner.

Mès era istòria deth caparròi ei tanben beròia pr'amor dera sua recuperacion. A començament deth sègle XX ja auie desapareishut dera Val d'Aran e sonque demorauen cinc parelhes de caparròi enes comarques vesies dera Ribagòrça, Palhars Jussà e Palhars Sobirà. En 1980 es diferents administracions dera epòca - catalana e aranesa - comencèren un plan entà sajar de salvar eth caparròi deth sòn destin. E eth plan foncionèc. En 2013 era espècia ja ère un shinhau recuperada pr'amor que ja i auie, un aute còp, 84 adults ena Val d'Aran mès tanben ena Alta Ribagòrça, Pallars Sobirà e Jussà, Noguera, Alt Urgell, Cerdanya, Berguedà, Solsonés, Ripollés e Garrotxa. Sigüec atau com es aranesi poderen tornar a veir un aute còp caparròis e ei era soleta poblacion d'ua espècia animau que pòt considerar-se consolidada en tota era Union Europèa.

A on demore eth caparròi? Enes montanhas mès nautes e tanben es mès aluenhades der èster uman. E bastís eth sòn nin - qu'ei eth madeish ath long de tota era sua vida s'açò ei possible - en caunes o enes parets de ròca mès nautes. Dilhèu per açò non a predators naturaus e era soleta menaça que patís aué ei era nòsta pròpria espècia.

Un procès long entara independéncia

Es caparròis an era abitud de reproduir-se en iuèrn. Ei alavetz quan se pòt veir parelhes de caparròis que semblen dançar en cèu. Andús jogaràn damb es sues pantes pendent ores abans dera copula. Non cau díder que poder guardar açò ei susprenent. Eth moment causit entara reproduccion ei ideau entara espècia pr'amor que quan neisheràn es porets serà era epòca de delir-se es nhèus, apuprètz en març, qu'ei quan i a mès aliment pr'amor dera aparicion de fòrça animaus mòrti peth heired der iuèrn.

Es cercaires afirman qu'aguest audèth carronhaire, se pòt, aurà era madeisha parella ath long de tota era sua vida. E se pòt, sonque bastirà un nin e - dilhèu pr'amor que son fòrça grani -. Entà hè'c amassarà branques e tanben lan. Es ueus arribaràn en gèr e hereuèr - çò de normau ei un o dus ueus - qu'era mair suenharà dia e net ath long des dus mesi posteriors.

Totun, sonque demorarà viu un des porets pr'amor qu'eth mès gran aucirà tostemp eth mès petit ja que non i a pro aliment entàs dus (cainisme animau).

Non cau díder qu'eth poret que subviuerà minjarà sonque tròci de teishuts trendes - mès cap de uas -. Es joeni ja pòden volar bèri mesi dempús, mès demoraràn en nin mès temps encara (enquia dus ans apuprètz) entà poder volar miellhor e començar a minjar ossamentes.

Justament eth hèt de gahar uassi de tèrra d'un animau mòrt e lançar-les des der aire ei ua tactica qu'es caparròis sonque aprenen dempús de diuèrsi ans de practica. Çò que vò díder que se pòden hèr açò ei que ja son, segur, adults.

Es caparròis an apuprètz 15 km² coma territòri e maugrat qu'es especimèns joeni se'n van luenh der airau a on neisheren, era abitud ei tornar tostemp tath madeish lòc que coneishen. Ei per açò, e auer sonque un poret cada dus o tres ans, çò que rèste era poblacion totau de caparròis ara ora d'expandir-se encara mès.

Eth caparròi ei un audèth que pòt víuer benben enquiàs 20 ans - damb er òme pòt arribar as 40 - e era sua singularitat mès clara ei qu'ei un carronhaire que gahe uassi e les lance des der aire entà auer tròci mès petiti. Eth naut contengut dera mesolha ei fòrça gran entara subviuença d'aguest carronhaire, que pòt arribar a empassar-se tròci d'enquia 20 cm de longada. Era sua morfologia tanben ei unica. A uns beròis uelhs iranja. Eth color des especimèns mès joeni ei marron e sonque arriben a auer un color blanc quan ja son adults. Totun, eth naut contengut d'oxid de hèr que i a enes ròques a on viu eth caparròi provòque un color semblant ar iranja o hèr, que non an jamès es caparròis que demoren en captivitat.

Atau, non cau dobtar que guardar com arriben arrianglos quan i a un animau mòrt enes montanhas d'Aran pòt èster un espectacle susprenent e fòrça beròi. Eth caparròi, quan arribe, non a era menor prèssa e demore enquia qu'es auti predators o carronhaires an acabat damb er animau mòrt. Sap perfectament que non minjaràn es uassi. Dempús les gaharà e començarà a devorar-les. Quan un uas ei massa gran lo gaharà e s'enlairarà

entà lançar dempús, se cau, eth uas diuèrsi còps. Sonque s'arturarà quan aguest sigue totaument trincat e ja pogue minjar-lo.

Estimar era natura tanben ei estimar es audèths e non sonque es animaus terrèstres. Era Val d'Aran pòt díder aué qu'ei erosa pr'amor qu'eth caparròi tornèc a volar enes sòns cèus dempús de desaparéisher. Ara sonque cau protegir, vigilar e suenhar aguesta espècia entà non veir com desapareish un aute còp. Pr'amor qu'eth caparròi ei un des majors audèths d'Aran e tanben un des mès beròis.

4. ERA AGLA REIAU

Hònt: Pexels/Eray Ozdogan

Se parlam dera vertadèra reina deth cèu ena Val d'Aran, aguesta a un nòm pròpi: era agla reiau. Non ei sonque un des audèths mès grani dera planeta (eth cincau, pr'amor des sues mesures). A mès, ei era agla mès grana que i a en continent europèu. Era sosespècia iberica, era que demore enes Pirenèus, a un nòm científic específic: *Aquila chrysaetos homeryi*.

En tot volar, pòt èster confonuda damb era auta grana agla que i a tanben ena Peninsula Iberica, era agla imperiau (maugrat qu'ei sonque un shinhau mès petita). Totun, eth sòn vòl ei fòrça singular e se pòt arribar a díder qu'unic, pr'amor que pòt volar soent damb es ales en forma de V, mès tanben que vòle damb es ales planes com hèn d'auti audèths.

S'en capítols anteriors auém parlat deth caparròi coma un des audèths carronhaires mès beròis que se pòden trapar en cèu dera Val d'Aran,

tanben podem ara parlar-ne com un animau que hè concurrència ara agla reiau, pr'amor qu'ataque (e guanhe) soent agles reiaus joenes entà panar era sua preda. Ei er unic audèth iberic coneishut pes estudiosi des audèths que pòt èster confirmat com er unic perilh que poirie patir era agla reiau en cèu. Pr'amor que non a predators naturaus.

Pr'amor d'açò, e dempús de considerar que, maugrat èster un des audèths de preda mès adaptables de toti, er abitat dera agla reiau ei, aué, sustot, de tipe montanhós. Sigüec confirmat etologicament qu'abans viuie tanben en airaus sense montanhes, dubèrti, mès pròplèus des umans. Totun, era persecucion que patic des dera epòca dera revolucion industriau - pr'amor dera creença que panaue oelhes - provoquèc era sua retirada d'aguest tipe d'environment e demorèc sonque enes cèus des montanhes mès nautes. Cau tanben rebrembar qu'era agla reiau (totes es 6 sosespècies que i a ena planeta e non sonque era iberica) demore ben ena tondra o en airaus de grani bòsqi, e pr'amor d'açò, era sua grana adaptabilitat, se pòt veir lèu en toti es continents e climes.

Es mesures dera agla reiau son, donques, estonantes. Era femelha ei lèu un 25% mès grana qu'eth mascle e pòt arribar ben as 2,3 mètres d'envergadura alara, çò que convertís ad aguest audèth de preda en mès gran de toti es que i a en genre *Aquila*. Eth sòn pes pòt situar-se entre es 4 kg e es 6,75 kg (es sosespècies mès petites an ua mejana de 3 kg e es mès granes de lèu 7 kg). E, maugrat aguestes susprenentes mesures - semblarie qu'auèc un ancessor preistoric confirmat ena isla de Creta que caçaue elefants nans! - çò que pòt hèr confóner ar amant dera natura aguesta espècia d'agla damb ua auta (sustot imperiau o iberica) son es sòns colors.

Pr'amor qu'es especimèns mès joeni an un color brun escur e era coa ei blanca. Totun, un adult d'agla reiau a era majoritat deth sòn còs gris e eth còth e cap d'un color mès daurat (semblant ar aur). Dilhèu per açò e segontes eth país, aguesta gigantassa agla recep eth nòm d'agla reiau mès tanben eth d'agla daurada.

Non cau díder qu'es armes principaus dera agla reiau entà caçar son es sues poderoses urpes, que pòden arribar benben as 6 cm de longada, çò qu'ei

estonant. Era agla reiau les utilize entà caçar e aucir tot tipe d'animaus des montanhes, sustot mamifèrs de mesures mejanes e petites, mès tanben d'auti audèths, e tanben reptils com sèrps.

Noblesa d'audèth

Eth territòri d'ua agla reiau depen deth nombre d'agles reiaus que i pòt auer en un airau. Se n'i a fòrça, era mejana ei de 20 km² mès se non n'i a guaires, pòt arribar enquiàs 200 km². Maugrat era poblacion, ua agla reiau non a lèu predators e se pòt ben díder qu'ei era reina des cèus a on demore. E açò ei çò que passe enes cèus dera Val d'Aran, pr'amor qu'a era costuma de bastir es sòns nins en parets de ròca verticaus fòrça nautes a on non pòt arribar ne era nòsta espècia de manèra abituau.

Çò de mès estonant, totun, ei era velocitat que pòt auer ua agla reiau en vòl, e açò serie çò que situarie aguest audèth de preda en reiaume des cèus e convertirie era espècia ena sua reina. Era velocitat mejana d'ua agla reiau se pòt situar entre es 45 e es 50 km/h. Totun, entà caçar, pòt arribar ben as 190 km/h e pr'amor d'açò ei un des animaus mès rapids de tota era planeta. Mès, s'eth vòl ei en picat pr'amor qu'era preda ei fòrça apròp (era vision dera agla reiau tanben ei incredibla pr'amor que pòt veir un conilh a centeats de mètres), pòt arribar de manèra facil a ua velocitat d'entre 320 e 340 km/h. Ne eth faucom pelegrin pòt gahar aguesta velocitat.

Era agla reiau tanben ei un audèth de preda monogam, çò que vò díder que, quan trape ua parella, se pòt, viuerà damb aguesta pendent tota era sua vida (es especimèns liures pòden víuer un shinhau mens de 20 ans, mès en captivitat mès de 30). Totun, e maugrat que hèr açò ajude fòrça es audèths ara ora de bastir es nins deth sòn territòri (era mejana son cinc mès que tanben ne pòden arribar a bastir enquia 7) s'un des dus especimèns morís, er aute non dobtarà e cercarà lèu-lèu ua auta parella, pr'amor que, se pòt, aurà cries enquiara fin des sòns dies.

Bastir nins com es que bastís era agla reiau non ei facil. Damb es ans, se son suenhadi, pòden arribar a hèr diuèrsi mètres de prigondor e de nautada.

Eth nin mès gran jamès confirmat scientificament d'agla reiau siguec un damb 3 mètres de diamètre interior e 6 de nautada. Non cau díder que, damb aquestes mesures, enquiar arbe pòt quèir pr'amor deth pes deth nin. E ei hèt tostemp damb branques e liquèn a mès de d'auti materiaus vegetaus naturaus. Totun, entà hèr-lo sonque demoren entre un o dus mesi.

Des deth nin era pareilha d'agles reiaus defense tostemp eth sòn territòri, que pòt èster dividit en dus cercles. Eth mès interior, qu'aperten a çò que se poirie definir com eth territòri deth nin, serà defenut tostemp e damb grana violéncia. Sustot des autes parelhes d'agla reiau, mès tanben de d'autes espècies d'audèth, predatores o non. En cercle exterior, era pareilha ei mès toleranta, e pòt deishar a d'autes parelhes d'agla reiau caçar tanben laguens deth madeish. Mès jamès d'auti audèths de preda de d'autes espècies. Totun, era majoritat des còps, era violéncia, que poirie èster fatau, non arribe normaument enquiar atac fisic en vòl. N'i a pro damb mostrar diuèrses senhaus corporaus entà provocar era hujuda der invasor.

Justament, aquesta abitud ei era que provòque un prètzhèt naturau fòrça coneishut entre es etològs: soent ua agla reiau a de virar fòrça en aire entà retornar tath sòn pròpri nin. Era rason ei que non vò crotzar eth territòri deth nin de ua auta agla reiau. Pr'amor qu'eth perilh mès gran entà ua agla reiau ei ua auta agla reiau.

Era majoritat de còps eth nin d'agla reiau ei bastit a mès de 20 mètres de nautada de tèrra. E n'utilizen diuèrsi, segontes es cercaires, pr'amor qu'atau eth temps ajude a limpiar-lo. E er usatge d'un nin que non a estat utilizat en diuèrsi ans ei mès igienic entàs agles e mès encara entàs porets. Era ceremònia dera copula dera agla reiau passe soent en iuèrn. Ei un tipe de dança aeriana que repetís un còp e un aute era pareilha enquiath moment finau dera madeisha - qu'ei fòrça cuerta, pr'amor que non demore mès de 20 o 30 segons -. Açò passe soent en març. Se non an cap de nin pr'amor qu'ei ua pareilha joena, serà bastit entre hereuèr e març. En abriu arribe era pòsta (entre un e quate ueus blanqui damb bères plapes brunes). Era mair, e sonque era, suenharà e darà calor as ueus ath temps qu'eth

mascle cace e amie preses mòrtes tath nin. Dempús de 44 dies neishen un o dus porets.

Era agla reiau tanben patís eth coneishut cainisme animau. Eth poret que neishec bèri dies abans serà eth que lutarà pera neiridura contra er aute, que, fin finau, morirà. Era soleta escadença qu'a de subervíuer ei eth sòn sèxe. Atau, es femelhes son mès granes qu'es mascles, e açò pòt salvar era bèstia d'un tragic destin. Quan es porets son mascle e femelha, era taxa de suberviuença entàs dus ei mès nauta.

Quan son petiti, es porets d'agla reiau mingen sonque tròci de carn. Dempús preses sanceres. Quan an passat mès de dus mesi e miei, era joena agla reiau comence a volar soleta. Totun, encara cau eth passatge de diuèrses setmanes entara independéncia dera joena agla, pr'amor qu'a d'aprèner a caçar tostemp damb era ajuda des pairs. Un còp hèt açò, es pairs non daràn cap mès d'aliment ara joena agla, li cau vier independenta e anar-se'n tà tostemp.

Ua dièta diuèrsa

Maugrat era credença qu'ei ua panaira de oelhes, era majoritat des agles reiaus que i a en cèu dera Val d'Aran an coma dièta basica eth conilh. Non cau díder que tanben cacen audèths de mesures mejanes, com eth paom. Tanben pòden caçar bèri coloms, mès çò de mès estranh ei caçar crabes e isards de montanha. Que son tostemp animaues fòrça joeni o vielhs e malauts - ua agla reiau pòt gahar un pes maxim d'enquia 30 kg -. Totun, aquest prètzhèt ei fòrça estranh.

Era credença qu'era agla reiau tanben podie caçar e panar animaues encara mès grani, com vaques, a coma rason principau que tanben ei un audèth carronhaire. Cacen vops, arminis, arrates, esquiròs, conilhs, marmòtes e faisans, quan ei iuèrn - an de besonh apuprètz 250 gr de carn cada dia entà subervíuer - pòden patir fòrça hame pr'amor que non trapen cap de preda. E donques an de besonh neurir-se se trapen un animau mòrt.

Ua imatge entà non desbrembar-se'n jamès: un grop d'arianglos amassa, ath torn d'ua bèstia mòrta, que non sajaràn de defensar quan arribe era

agla reiau. Aquesta pòt dar diuèrses senhaus ath grop d'arianglos, com volar baish sus aguesti o encara atacar-les damb es urpes. Fin finau, açò provocarà era hujuda de toti es arrianglos - maugrat èster mès grani qu'era agla reiau -, que demoraràn enquiath moment qu'era agla reiau, era reina des cèus, acabe.

Aué, era situacion globau dera agla reiau ena planeta ei considerada, encara, coma bona. Ena Val d'Aran dilhèu ei melhor. Eth cambi de mentalitat des darrèri ans ajudèc fòrça ara sua proteccion. Sonque era urbanizacion, era desforestacion e es paus d'electricitat son ua menaça grèva entara agla reiau. Ei curiós qu'era agla, damb es mesures mès granes, ei era qu'ei en melhor situacion -çò de normau serie ath contrari-.

Eth nòste desir, eth de toti, ei veir era agla reiau enes cèus dera Val d'Aran e enes de toti es Pirenèus entà tostep. A de demorar coma exemple dera granor des agles e des audèths de preda que controtlèren es cèus dera planeta blua en passat. E cau ajudar-la a subervíuer tanben en futur. Subervíuer enquia aué pr'amor qu'ei era mès grana, era mès rapida e era mès herotja ei un merit pròpri laguens deth reiaume animau. Vertat?

5. ER ASTOR

Hònt: Pexels/Rajukhan Patan

Imaginatx que mos agrade fòrça passejar pes bòsqui qu'auem apròp deth nòste vilatge o vila ena Val d'Aran. Imaginatx que gessem a passejar per aqueri bòsqui cada setmana. Ac guardam tot e, dempús de diuèrses setmanes ja coneishem mès o mens tot eth paisatge e enquia podem arribar a díder quini animaus i viuen. Totun, soent trapam coloms mòrti, que demoren mès e mès minjats segontes passen es dies. Sonque un o diuèrsi petits horats en còs deth colom hèn a supausar com moric eth colom. E açò mos hè a demandar se quin siguec eth predator qu'aucic aqueth audèth. Un dia, un amic nòste confirme que i a un predator laguens des bòsqui e dilhèu un des mès agressius. Es sues urpes son des mès granes que pòt auer un predator volador, comparades damb eth sòn còs. E non i a cap aute predator ne audèth rapaç ena planeta que pogue volar damb era madeisha

velocitat qu'ua agla laguens deth bòsc. Com ei normau pensaram qu'açò ei ua badinada, e que non pòt èster vertat. Mès enes bòsqui des Pirenèus e dera Val d'Aran que i a un des predators voladors mès poderosi e susprenents: er astor.

Non cau díder qu'er astor, tanben dit astoret en aranés, ei un des predators alats mès difícils de veir. Sonque ne veiram bèth un semblant a ua ombra, que hè supausar que, dilhèu, siguec un predator, un audèth, que vòle damb ua velocitat estonanta. Pr'amor que veir un astoret en tot volar laguens deth bòsc, ei mès que difícil, qu'ei lèu impossible.

Açò ei atau pr'amor dera nauta velocitat que pòt arribar a auer er astor en tot volar. Ei eth rei des predators que vòlen en bòsc. E entà hèr açò, que cau saber volar e volar fòrça ben, pr'amor qu'ara velocitat qu'an es predators alats, çò de mès normau serie tampanar-se contra un arbe o ua ròca e morir còp sec. Era abilitat der astoret donques, entà virar un còp e un aute e torna-lo a hèr en tot cambiar era direccion sonque milimètres abans de picar damb un arbe ei mès que susprenenta e pòt arribar a semblar irreau.

Un astor, e n'i a fòrça ena Val d'Aran, e en toti es Pirenèus - se pense que n'i aurie ua parella cada 60 km² - pòt arribar a volar enquia 100 km/h quan vò caçar. Imaginar com pòt hèr açò aguest predator ei un acte de fe e sonque ei creigut dempús de veir ua pellicula d'aguest accitripid.

Aguesta grana abilitat, non guaire comuna enes predators voladors - e que toti imaginam enes cèus dubèrti pr'amor qu'ei aqui a on pòden veir e trapar es sues predes e gahar velocitat entà caçar-les - ei fòrça característica der astor, era agla des bòsqui aranesi, e sonque ei atau pr'amor d'ua coa damb ua forma fòrça redona e ales fòrça cuertes, qu'ajuden ar audèth a virar en darrèr moment e non morir estronhat contra un arbe quan cace.

Era sua nauta velocitat laguens des bòsqui aranesi, a mès, permet ad aguest poderós predator de non èster descorbit pes audèths de bòsc, que serien enquiath 80% dera sua dièta principau, maugrat que tanben pòt caçar conilhs, lèbes, arratets, perditzs, paoms o coloms - o encara gais, que ne cacen soent -.

Era confirmacion dera preséncia d'aguest predator damb ales, donques, arribarà quan podem veir ua agaça o un colom mòrt damb un petit mès fòrça prigond horat en còs (es urpes der astor son des mès longues des predators que vòlen de tot eth mon) e que de dia en dia aurà un tròç mens. Pr'amor qu'er astoret a era característica de tornar a minjar es predes en madeish lòc se pòt, e non i a competéncia.

Un audèth fòrça beròi

Er astor ei un audèth de preda mejan dera familha des accipitrids, que demore fòrça ben laguens territòris damb bòsc. Non cau díder qu'era Val d'Aran e toti es Pirenèus en generau, son un abitat perfècte entar astoret. Ei ua espècia que patís dimorfisme sexuau e era femelha pòt arribar a èster enquia un 28% mès grana qu'eth mascle.

Totun, un astoret mascle pirenenc pòt hèr enquia 61cm de longada e es sues ales pòden arribar benben as 105 cm de longada quan son dubèrtes. Ua femelha, per contra, pòt arribar enquiàs 69 cm de longada e auer ua envergadura alara d'enquia 127 cm de longada. Es mascles pòden pesar lèu 800 gr. e es femelhes pòden arribar enquiàs 2 kg de pes.

Totes es plumes der astoret an es colors der entorn e hèn que sigue camoflat entre es arbes e non ei descorbit enquiath darrèr moment. Sonque atau pòt er astor caçar coloms, agaces o gais d'ua manèra susprenenta e sense cap de competidor naturau alat.

Atau, era part anteriora deth còs der astoret ei d'un color gris fòrça beròi, damb ralhes neres. Era part posteriora ei de color marron escur. Es joeni an colors diferents des adults e pòden arribar a èster confonuts damb autes especies predatoras que vòlen e que, totun, jamès demoren laguens deth bòsc. Es uelhs de color iranja fòrta e es urpes son, dilhèu tanben, dues des caracteristiques pròpies mès singulares der astor. Pr'amor que non i a cap d'audèth predator qu'age aguestes terribles urpes qu'aucissen predes e que pòden tanben herir e fòrça un uman s'er astoret decidís atacar.

Non i a astors sonque enes Pirenèus o en Euròpa. N'i a pertot er emisfèri nòrd, des d'America enquia Sibèria. Eth paisatge a on demore er astor a

de besonh tostepm bòsc e bòsc prigond se pòt èster. Pr'amor que sonque aquiù bastirà eth sòn nin e poirà criar ben pr'amor qu'ei un predator fòrça ben adaptat as bòsqui.

Es etològs mès erosi an podut veir coma se trapen es parelhes d'astor e com se desvolòpe era formacion d'ua naua parelha: andús astors vòlen un còp e un aute amassa e eth mascle balhe ara femelha un o diuèrsi còps bèra preda entà cridar era sua atencion. Pendent dies - que pòden arribar a èster un mes - qu'açò passe, era parelha realize era copula tanben diuèrsi còps e comence a preparar eth nin. Totun, poder veir aguest spectacle naturau ei fòrça rar, pr'amor qu'ei fòrça estranh veir es astors dehòra deth bòsc.

Es nins d'astorets son soent nins de corbids, qu'abans an caçat o provocat era sua hujuda. Dempús de diuèrsi ans, aqueri nins pòden arribar ath mètre de prigondor e es 2 mètres de diamètre e, maugrat que pòden èster fòrça grani, tanben ei malaisit de trapar-les, pr'amor que, soent, son bastits enes arbes mès nauti deth bòsc.

Er astor pòt auer un o mès nins en sòn territòri - que pòt arribar a auer centeats de quilomètres cairat - e ei un des predators mès agressius que i a en cèu. Atau, ei normau avisar d'un possible atac a d'auti predators voladors, mès qu'er astor ei tostepm, o era majoritat de còps, eth guanhaire, pr'amor que, se vò, pòt arribar a provocar era hujuda de d'auti audèths caçaires tan grani com es pròpies agles.

Ua característica des astorets ei forrar ben eth nin ena part interiora deth madeish damb branques verdes. Er amant dera natura pòt ben reconéisher aguest nin pr'amor que traparà fòrça branques verdes braçades apròp der arbe a on er astor bastic eth nin. E i poirie tanben trapar de dus a cinc ueus de color blu que seràn suenhats normaument pera femelha pendent 30 o 40 dies (totun, qu'ei recomanable de non arribar en madeish nin pr'amor qu'era femelha abandonarà es ueus tostepm).

Alavetz eth mascle amiarà predes mòrtas tar arbe a on i a eth nin. Mès les deisharà sus ua branca proxima ad aguest. Era femelha i anarà entà gahar era preda mòrta sonque quan eth mascle se n'age anat. Segontes mès d'un

cercaire, ei normau era suberviuença de dus o tres poretons d'astoret cada an, mès non de toti es que neisheren, pr'amor qu'es mès grani auciràs es mès petiti o febles (cainisme animau). Cau rebrembar qu'un astor ei un audèth que pòt arribar a víuer enquia 11 ans en estat sauvatge e lèu tres còps mès s'ei en captivitat.

Eth gran caçador alat des bòsqui

Er astoret ei donques er audèth de preda mès rapid, mès poderós e tanben eth mès misteriós de toti es que i a en aguest ecosistèma. En abitats com es bòsqui dera Val d'Aran, es astors demoren a trapar ua preda quan son soent sus ua branca d'un arbe. Entà un astor, ei mès rare trapar o cercar predes des deth cèu, com pòt hèr ua agla, per exemple. Totun, tanben ac pòden hèr s'ac an de besonh.

Entà trapar es predes, es astors son un des audèths caçaires de bòsc que melhor coneishen eth sòn environament. Coneishen ben toti es arbes, totes es ròques, toti es arrius. Non conéisher ben aguest abitat pòt significar ua mòrt prematura pr'amor qu'er astoret non aurà temps de virar pro lèu ara ora de caçar e poirie morir d'ua tampanada contra un des arbes deth bòsc. Des d'aguesta branca guardarà ben tot e lèu traparà un arratet o un conilh, mès soent, ua agaça, un colom o un gai. Des d'a on ei er astor, pòt lançar-se lèu e a ua velocitat estonanta sus era sua preda. E açò ac pòt hèr des de diuèrsi mètres de nautada mès tanben des de sonque bèri centimètres deth solèr. E virarà un còp e un aute rapidament, maugrat que soent non cau, pr'amor qu'era preda non veirà jamès er astor e demorarà atrapada enes sues urpes fòrça abans de saber çò qu'a passat.

Alavetz ei quan era preda ei perduda. Non i cap de manèra de poder hùger d'aguestes urpes. Es urpes der astor son urpes terribles que jamès dèishen çò qu'an gahat. Era sua fòrça, pr'amor dera sua longada, e era fòrça qu'er astor a enes pautes, ei susprenenta, e un còp es urpes son barrades, non poiràn èster dubèrtas jamès s'er astor non vò.

De un aute costat, era majoritat des astorets adults son audèths qu'an era abitud de demorar mès o mens laguens eth sòn territòri dempús de

trapar ua parelha. Sonque es especimèns mès joeni pòden viatjar diuèrsi centeats de quilomètres ara ora de conéisher mon. Dempús, se pòden, an era costuma de tornar tà on neisheren. E non cau díder que preferissen es bòsqui de conifèrs de mès de 1.000 mètres de nautada, com es que i a ena Val d'Aran.

Mès ath nòrd des Pirenèus era dieta des astors ei mès diuèrsa pr'amor qu'an enquia 60 espècies de predes diferentes: petits mamifèrs com esquiròs, arratets, agaces e gais. En costat sud des Pirenèus e en generau en tota era Peninsula Iberica cacen enquia un 70% de gais, agaces e coloms. Es conilhs e arratets de bòsc son sonque ua minoritat de predes ena sua dièta.

Atau, cau non desbremba'c. Enes bòsqui mès prigonds dera Val d'Aran i a tanben audèths de preda poderosi e fòrça rars de veir. Son es astorets. S'un dia vedetz ua ombra qu'a passat rapidament ath vòste costat o escotatz eth crit d'un audèth que siguec caçat d'ua manèra misteriosa, eth culpable non ei un aute qu'un astor, era agla des bòsqui aranesi, que dilhèu demorarà atau, amagada, ara e en futur, pr'amor que non estime bric es umans, e demorèc atau es darrèrs centeats de milèrs d'ans. E capitèc fòrça ben.

6. ETH PAOM

Ara ora de parlar d'un animau vertaderament preïstoric enes bòsqui aranesi e pirenencs n'i a un que cau rebrembar mès que d'auti. Eth sòn nòm ei paom e ei un rebrembe actuau dera fauna deth Quaternari, quan era nhèu e eth gèu des glacièrs caperauen ua part fòrça importanta deth nòste continent. Es paoms son ua espècia que demore fòrça ben en aguesti abitats e ac hec pendent centeats de milèrs d'ans. Totun, quan es darrèrs glacièrs europèus comencèren a retirar-se entath nòrd, calec cercar territòris nauï damb eth madeish clima e tipe d'entornament. E es nautes montanhes des Pirenèus e dera Val d'Aran sigueren justament es lòcs trigadi entà poder suberviuèr per aguesta espècia.

Ei per açò qu'eth paom (*Tetrao urogallus*) ei eth testimòni viu d'ua epòca preïstolica escandida; quan era tundra e es prigonds bòsqui de conifèrs

de clima heired dominauen era majoritat deth territòri, tanben ath sud des Pirenèus. Aué ei un audèth dificil de veir pr'amor que sonque pòt èster trapat en airaus fòrça nauti de montanha, sustot entre es 1.700m. e es 2.000m. de nautada. Açò e era persecucion tradicionau que patic aguesta espècia n'a hèt ua espècia fòrça menaçada e que poirie desaparéisher des bòsqui aranesi se non ei mès suenhada e protegida.

Es paoms apertien ara familha gallinacèa des Tetraonids, que s'expandís per tot Eurasia e America. Son audèths mejans qu'an coma caracteristiques principaus poder córrer ben (pr'amor que demoren fòrça temps en tèrra) e que tanben sauten tàs arbes. Totun, eth sòn vòl ei fòrça cuert, dilhèu pr'amor deth sòn environament damb arbes. Ua auta característica tipica des paoms ei eth sòn sedentarisme.

Eth petit gigant des bòsqui

Hònt: Pexels/Patrice Schoefolt

Maugrat èster un audèth terrèstre e èster classat coma ua espècia damb mesures mejanes, eth paom tanben pòt èster considerat coma un des gigants des bòsqui aranesi, pr'amor que damb es sòns colors tipics e eth son pes, pòt ben susprèner as excursionistes. De hèt, ei abituau entada aguesta espècia pesar entre 2,5 kg e 3 kg e i a especimèns que pòden arribar benben as 4 kg, maugrat qu'açò non ei guaire abituau. En d'auti lòcs de Centreuròpa bèri mascles caçadi arribèren enquiàs 6 kg de pes.

Eth paom ei un audèth que patís dimorfisme sexuau, çò que vò díder, en cas d'aguesta espècia, qu'es mascles son fòrça mès grani qu'es femelhes. Ath delà, es sòns colors tanben son fòrça diferents e açò portèc a mès d'un visitant uman des bòsqui a considerar qu'èren enquia espècies diferents. Açò ei normau. Quan vedem un paom e ua pauessa podem confoner-mos e pensar que son dues espècies diferents pr'amor des sues mesures e colors. Eth mascle ei fòrça mès gran, es sòns colors son fòrça escurs - lèu neres -, eth sòn bèc ei fòrça blanc e sus eth uelh a un semicercle de color ròi caracteristic, qu'ei mès cridaire s'eth mascle a mès edat - e donques non ei tan fòrt s'er especimèn ei mès joen -.

Era pauessa, per contra, ei mès petita, eth sòn color generau ei mès marron clar, damb plapes neres qu'ath costat des ales blanques dan ua imatge de color marron e blanc generau e que rebrembe ua auta espècia mès non era madeisha.

Aué, es paoms son animaus que viueren en un territòri fòrça mès expandit pendent era preistòria pr'amor deth clima. E que cerquèren un refugi - e la trapèren - enes prigonds bòsqui mès nauti de conifères dera Val d'Aran. Atau, se pòt ben díder qu'ei un suberviuent e serie fòrça trist veir un dia en futur proxim era desaparicion d'aguesta espècia pr'amor dera lhoqueria umana que sonque provòque era extincion de mès e mès espècies animaus.

Eth paisatge tipic deth paom son es montanhes fòrça nautes damb bòsqui de conifères, sustot damb pins neres e auets. Aciu trape un refugi perfectè pendent er iuèrn enes arbilhons coneishudi coma areus e tanben un aliment ideau entà suberviuer damb es herutes des auajons. Aguest territòri damb

arbes per tot ei ideau entad aguest audèth que podec atau suberviuer milèrs d'ans enquia aué.

Segontes fôrça cercaires e estudiosi des paoms, aguest audèth terrèstre des bòsqui pirenencs ei fôrça restacat damb aqueres plantes. Era prumèra, er areu, aufrís as paoms e pauesses un refugi perfècte pendent er iuèrn pr'amor que siguec demostrat qu'era temperatura laguens o jos aguest arbe ei enquia 6°C mès baisha qu'era temperatura exteriora quan tot ei caperat de nhèu.

Era dusau planta, er auajonèr, ei un arbilhon ideau qu'aufrís era sua grana enquia ben tard pendent es longui mesi iuernaus e qu'ajude a passar ben er iuèrn. De un aute costat, non cau díder qu'eth paom ei un audèth que non pòt suberviuer de cap de manèra se non i a pins, auets o aguestes plantes, que li dan neuriment e refugi. E era desforestacion actuau que patissen totes es nòstes montanhes - tanben es araneses - ei un perill e gran entad aguesta espècia (e açò maugrat que sonque viu enes parts mès nautas a on ei relativament dificil de trapar-lo).

Un audèth cantaire

Eth crit des mascles damb un rambalh que semble proxim ath d'ua botelha quan ei dubèrta e que pòt èster entenut a centeats de mètres, ei tipic deth paom. Açò portarie a fôrça personas a díder qu'ei un animau brusent e extravertit, que non semble auer pòur d'arren. Totun, eth paom ei un audèth mès ben timid e que non ei escotat normaument se non ei pendent era epòca de reproduccion. Ua epòca que, entad aguest audèth, ei ua des mès perilhoses, pr'amor qu'eth sòn crit provòque era arribada des pejors predators naturaus, er òme, e que non dobte bric ara ora de caçar-lo pr'amor que, era majoritat des còps, quan cride entà atrèir es femelhes, non pòt escotar arren, ne un caçaire proxim damb era volontat d'aucir-lo. Atau, era majoritat deth temps es paoms demoren tranquils apròp d'areus o en tot suenhar es pauesses as pauessats, e sense hèr cap de sarabat. Suberviuer enes bòsqui aranesi tanpòc ei facil entad aguest audèth. Çò de milhor ei demorar amagat jos es arbes pr'amor qu'ua agla reiau o mès soent un astor, poirie detectar lèu ua pauessa e es sòns pauessats e finir lèu-lèu

damb eri. D'auti predators presents en continent europèu o en nòrd-oèst espanhòl a on tanben i a paoms - com eth lop - non son cap de menaça aué enes Pirenèus entàs paoms.

Dempús de passar er iuèrn e suberviuer pr'amor des areus e es auajons, es paoms comencen era primauera en tot demorar era arribada dera epòca dera reproduccion, pendent era fin de mai. Alavetz es mascles cerquen çò qu'es cercaires coneishen damb eth nòm de "circ", qu'ei un lòc fôrça redusit situat apròp d'areus e orientat entar èst, encerclat de pins o auets per tot e qu'un paom, e sonque un, defenerà d'auti mascles en tot cridar ua o mès pauesses entà poder reproduir-se. E entà poder hèr açò que cau eméter eth crit d'amor des paoms tan caracteristic.

Ei alavetz quan malurosament se pòden veir scènes terribles pr'amor que mès d'un caçaire profite aguest moment - er animau non escote arren pr'amor dera sua excitacion sexuau - entà caçar-les. E aucir es mascles e encara es milhors mascles ei un hèt fôrça dolent entara espècia, que poirie, damb eth temps, deishar de poder reproduir-se per açò.

Mes tanben se pòt veir com canten es paoms damb un son unic en tota era natura. Ei un crit caracteristic e fôrça beròi. Ei acompanhat d'ua sòrta de dança quan arribe ua femelha. Parlar deth crit deth paom - deth mascle, pr'amor qu'era femelha non hè cap de rambalh - en aqueth moment, e dera sua fôrça trabalhada dança, poirie aumplir diuèrsi articles e, atau, sonque soslinharam ath lector que, se vò, pòt trapar diuèrsi trabalhs scientifics e encara diuèrses pellicules sus aguest beròi spectacle naturau, unic ena Val d'Aran, en internet.

Dempús dera copula, era femelha abandone lèu-lèu eth mascle, que sajarà de caucar a totes es pauesses que poirà e entà hè'c lutarà damb toti es auti paoms qu'arribaràn en sòn "circ" de reproduccion. Era pòsta des ueus passe soent pendent er estiu, qu'ei tanben eth moment damb mès vida enes prigonds bòsqui des montanhes araneses. Es pauessats nèishen mès o mens un mes dempús dera pòsta e seràn suenhats sonque pera pauessa pr'amor qu'eth paom l'abandonèc minutes dempús dera copula.

Es pauessats, entre quate e nau, seguiràn lèu ara mair tirant tà airaus encara mès nauts dera montanha, a on non i a arbes e sonque i a arbilhons

e vegetacion baisha. Aguest ei un lòc ideau entara prumèra neuridura des pauessats pr'amor que, segontes diuèrsi scientifics, ei a on i a un sense fin d'insèctes qu'ajudaràn fòrça es pauessats a subervíuer e a créisher ben, e que non pòden èster trapadi tan ben en airaus damb arbes. Totun, aguesta tanben ei ua zòna mès dubèrta e donques eth perilh d'èster caçat per un predator volador tanben ei mès gran.

Eth mau temps

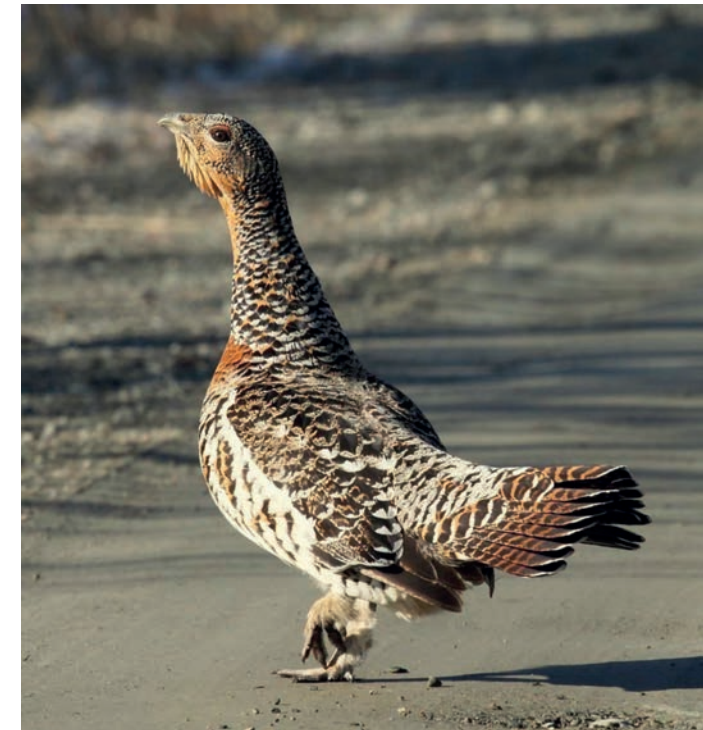
Damb era arribada dera tardor, eth mau temps, damb eth vent e era ploja, ven mès present. E era femelha e es joeni pauessats tornen entà airaus mès baishi a on pòden trapar refugi e tanben mès grana diuèrsa pr'amor qu'era "sason" des insèctes ja ei acabada. Atau, e un aute còp laguens des mès nauti bòsqui aranesi, es paoms e pauesses minjaràn tanben aglans e castanhes ath delà d'auajons en tot sajar de subervíuer a ues temperatures que deurien èster mès e mès baishes - mès que'n son de mens en mens pr'amor deth cambi climatic - .

Cau rebrembar que, pendent era fin dera tardor e eth començament der iuèrn, segontes eth lòc, es mascles tornen a entrar en çò qu'ei nomenat un "faus" dusau zèl, pr'amor que tornen a anar entàs sòns "circs" entà cridar e defensar-lo de d'autes mascles en tot demorar era arribada des femelhes. Totun, es pauesses, aguest còp, non vòlen saber arren des mascles e sonque tornaràn a visitar aqueri circs naturaus des paoms pendent era fin dera primavera.

Eth paom ei un des "gigants" dera Val d'Aran e tanben ei un des animaues mès restacadi ara fauna d'aguest país occitan. Tanben ei un des suberviuent que milhor capitèren pendent es darrèrs milèrs d'ans. Capitèc ara ora de superar menaces aué ja tradicionaus coma era caça bric nòbla des umans pendent era sua epòca de reproduccion, era reduccion des bòsqui, era desforestacion, es carretères naues o es podoms qu'aucien es predators naturaus com agles e lops e que provoquèren ua multiplicacion de vops e sanglièrs qu'aucissen fòrça poretons de paom.

Totun aué, era menaça mès grana que poirien patir es paoms ei eth cambi climatic. Siguec confirmada era migracion de fòrça espècies vegetaus entath nòrd pr'amor d'aguest. Se i a cambis ena poblacion actuau d'areus o auajons laguens es bòsqui aranesi, es paoms, ua des espècies dilhèu mès emblematicas dera nòsta Val d'Aran poirie patir ua extincion fòrça rapida pr'amor que ja non aurie aliment ne lòc tà on hùger pr'amor que son poblacions isolades.

Atau, aué eth futur des paoms non ei bric segur. E dilhèu cau protegir e suenhar mès encara aguesta espècia pr'amor que poirie èster que, lèu, non poguesse subervíuer soleta enes sòns bòsqui tradicionaus. E es aranesi perderien ua espècia qu'a demorat en aguesti bòsqui dilhèu des dera retirada des darrèrs glacièrs preistorics e açò tanben vò d'ider abans dera arribada des prumèrs èsters umans modèrns ena Val d'Aran. Eth nòste desir non ei aguest e segur qu'eth des aranesi tanpòc.

Hònt: Lars Fakdalen Lindahl/CC.

7. ERA MARMÒTA

Hònt: Pexels/Timo Niedermann

Desapareishuda des de tempsi preïstoric pr'amor dera caça intensiua umana non tornèc tàs montanhes pirenenques enquiàs ans posteriors ara Dusau Guèrra Mondiau. Atau, e reïntroducida pes francesi, lèu s'expandic per totes es vals e montanhes enquia arribar lèu un aute còp ena Val d'Aran. Aué ei un des mamifèrs montanhesi mèts tipics e se'n pòden veir de mèts en mèts soent en prats de nauta montanha.

Era marmòta (*Marmota marmota*) ei donques aué un animau qu'ei demorat apròp der òme un shinhau per tot eth continent europèu, des deth sud peninsular enquiàs regions belgues mèts septentrionaus. Per açò tanben i a especimèns que demoren enes montanhes, maugrat que i a diuèrses soespècies que preferissen es praderies dubèrtas des estepes euroasiaticas e n'i a fòrça enquia Mongolia e encara en America deth Nòrd.

Se pòden trapar marmòtes lèu en prats de nauta montanha (entre es 1.300 m e enquiàs 3.000 mètres de nautada). Ena Val d'Aran aué ei mèns normau veir marmòtes pendent er estiu, pr'amor que, pendent era fin dera tardor e començament der iuèrn es marmòtes iuèrnen. E non seràn trapades per arrés pr'amor que son ena part mèns honda des sues tutes de tèrra, bastides per eres madeishes.

Totun, ei un remosigaire sociau e donques se ne trapam ua segur que n'i a d'autes apròp. De hèt, es marmòtes viuen tostemp en colònies petites o mejanes, maugrat qu'era sua estructura sociau pòt èster diferenta. Atau, mèns ar èst europèu e pes prats sense limits asiatics es colònies de marmòtes se basen en un mascle damb diuèrses femelhes e es sòns hilhs o dilhèu un parelh de marmòtes dominantes que susvelhen totes es autes, mèns que tanben compartissen es espacis comuns. Enes Pirenèus, çò de mèns normau son grops redusidi de marmòtes damb ua mair e es sòns hilhs, e sonque aguesti, pr'amor qu'era femelha pòt arribar a èster encara fòrça mèns agressiuva contra es forastèrs que non un mascle.

Era petita reina des montanhas

En America deth Nòrd es marmòtes son encara aué fòrça caçades, pr'amor que n'i a massa segontes era region e son considerades coma un minjar exquisit. En Euròpa son fòrça protegides pes leis que proïbissen era sua caça e venda. En Occitània pòden èster caçades, mèns non pòt èster venuda era sua carn. Ena Val d'Aran non se pòt hèr ne ua causa ne era auta. Açò ei atau pr'amor que, maugrat que n'i a cada viatge mèns e lèu auràn conquistat toti es Pirenèus, era majoritat des poblacions son encara fòrça delicades e menaçades pr'amor der isolament genetic des madeishes.

Non cau díder qu'un mamifèr que viu en nauta montanha e qu'arribe a iuèrnar ei tanben un animau que li agrade fòrça eth heired. Aumens ei comòde en aguest environament. E non supòrte guaire ben era calor, sustot quan era temperatura mejana ei superiora as 20°C. E açò ei un perilh mèns e mèns gran entàs marmòtes dera Val d'Aran pr'amor deth cambi climatic.

Atau, e sense cap d'enemic gigant com pòt èster er òme, es marmòtes viuen ua tranquilla e facila vida enes parts des montanhas mèns nautes. Sonque patissen quauqui predators naturaus com es corbassi, es chòts o es agles reiaus o encara es vops, que sonque pòden caçar marmòtes quan son fòrça joenes, pr'amor qu'es adultes pòden lutar ben contra ua vop e vencer-la. E dilhèu pr'amor d'aguesta situacion actuau se poirie arribar a díder qu'es marmòtes son, aué, es petites reines des montanhas araneses.

Es marmòtes son mamifèrs proxims as esquiròs, damb un peu de color marron o gris segontes era edat. S'er animau ei fòrça joen eth sòn peu serà mèns gris. S'ei adult mèns marron. Se viu en lòcs dubèrts eth sòn peu serà mèns clar, se viu apròp des bòsqui aguest serà mèns escur. Aurelhes redones, còs cuert e pautes tanben cuertes mèns fòrça fòrtes entà excavar, pòt arribar as 66 cm de longada e auer un pes mejan de 5 kg - es mèns granes pòden arribar ben as 9 kg maugrat qu'aguesti tipe d'especimèns son mèns facilis de trapar enes Alps -.

Aguesti tipos de remosigaires pòden arribar a víuer benben enquia dètz ans e iuèrnen entre cinc e cinc mesi e miei. Entà poder hèr açò era marmòta disminuís eth ritme deth sòn còr a sonque cinc o sies còps per minuta e a ua temperatura corporau de sonque 7°C. Entà iuèrnar caperará tostemp damb èrba seca e rames era entrada ara sua tuta e cada tres o quate setmanes se desvelharà entà hèr es sues necessitats corporaus. Dempús tornarà a dromir enquiara arribada dera primauera. Laguens dera sua tuta es marmòtes (pr'amor que dormissen amassa totes entà auer mèns temperatura), demoren ben e sonque an eth besonh de develhar-se e caminar entà gahar mèns temperatura s'eth tèrra ei a 3°C o mens pr'amor que, se non, poirien morir de heired.

Totun, e dehòra dera sua tuta, es marmòtes son fòrça coneishudes pes estudiosi des animaues, es etològs, pr'amor que tostemp suenhen e susvelhen en grop eth possible atac de predators. Entà poder hèr açò i aurà tostemp ua marmòta adulta sus ua ròca que susvelhe se pòt arribar ua agla. Pr'amor qu'er atac d'aguestes ei fòrça susprenent e tanben, fòrça rapid; es agles reiaus an era capacitat de volar baish des d'ua montanha vesia entà

ua auta a on i a marmòtes. Saben perfectament a on i a tutes de marmòtes e donc apareishen des deth baish deth costat d'ua montanha e ataquen es marmòtes en un atac fòrça rapid.

Es marmòtes criden - eth crit que semble mès ben un shiulet - entà alertar es sues amigues dera arribada d'un predator. E quan aguestes escoten eth shiulet d'ua d'eres hugen rapidament entara sua tuta entà salvar-se.

Era vida des marmòtes siguec definida per mès d'un cercaire com era vida d'un petit mamifèr que viu erós. Tot ei minjar, limpiar-se, abraçar-se es ues as autes entà salutar-se e demorar tranquilament sus era èrba entà gausir deth solei - qu'ei fòrça estimat pes marmòtes -. Dempús, que cau minjar e fòrça, entà auer fòrça reserves de greish entà poder suberviuer pendent er iuèrn. Damb dus ans d'edat ja son adultes e abandonaràn era sua tuta mairau entà cercar auti especimèns e poder formar ua naua familha. Atau ei çò qu'auiem dit, víuer ua vida erosa.

Dormir com ua marmòta

Aguesta frasa ei dita un còp e un aute en fòrça lengües disparières. Ei era imatge qu'es umans auem des marmòtes; non i a cap d'animau damb un sòni tan prigond com es des marmòtes. E quan un uman dormís, tanben, fòrça prigondament, çò que didem ei que dormís com ua marmòta. damb aguesta imatge dilhèu auem rason.

Segontes fòrça scientifics, eth sòni o era iuernada des marmòtes serie eth deth mès gran mamifèr e hèta d'ua manèra vertadera (er os a ues caracteristiques biologiques d'iuernada diferentes). Quan arribe era tardor e eth començament deth heired enes montanhes mès nautes dera Val d'Aran, es marmòtes comencen a minjar mès e mès. Era sua dièta ei majoritariament erbivòra pr'amor que mingen èrba, plantes, flors e arraitzes mès tanben insèctes (aranhes, vèrmes). E ne minjaràn fòrça e tanben ne miaràn fòrça ara sua tuta entà sajar d'auer ua cèrta resèrva pendent era fin dera tardor e er iuèrn.

Es tutes de tèrra excavades pes marmòtes pòden èster fòrça longues, damb tunèls de diuersi detzenats de mètres de longada. Çò de mès normau ei

auer ua o dues entrades - era principau e era d'emergéncia -. Mès enlà i a soent ua abitacion entà hèr es besonhs e en hons de tot era cramba principau, a on tot eth grop de marmòtes viu e iuèrne, damb èrba seca e palha entà poder èster mès caudes.

Dempús de demorar mès de cinc mesi en tot iuernar, es marmòtes son fòrça lordes, maugrat hèr es sues necessitats biologiques sonque ena cramba des necessitats. Atau, que cau limpiar-se ben es ues as autes o eres madeishes pendent dies e poder tornar a èster ben beròies. A mès d'aguestes tutes iuernaus, i a diuersi cercaires qu'afirmen qu'es marmòtes tanben an ua o mès d'ua tuta d'estiu. Totun, aguest hèt non ei encara demostrat e era discussion encara contunhe aué.

Erosament entara marmòta, ei ua espècia mamifèra qu'a diuersi hilhs cada an. Çò de mès normau ei auer-ne quate o cinc cada an mès tanben e soent pòt arribar a auer-ne enquia 8. Ena Val d'Aran era epòca de zèl arribe tostemp pendent era fin deth mes de mai. Alavetz, un pòt auer era sòrt de veir ua luta damb es mans seguida de diuerses abraçades amoroses entre eth mascle e era femelha. Non cau díder qu'aguest moment ei acompanhat tostemp damb es tipics crits o shiulets des marmòtes.

Era mair aurà es petiti laguens dera tuta sonque cinc o sies setmanes dempús d'auer-les e les suenharà es pròplèus mesi pr'amor que quan nèishen an sonque 30 cm de longada, son cècs e non an peu. I a cercaires que diden que s'es marmòtes non iuernèssen - pr'amor qu'aguesta accion trinque eth sòn creishement - poirien auer descendéncia abans, çò que demostrarie qu'ei un remosigaire que capitèc fòrça ath long dera sua istòria evolutiua.

Dempús anaràn ara recèrca d'ua futura familha - quan ja auràn dus ans e seràn ja sexuament adultes - e defeneràn eth sòn nau territòri des forastèrs que non coneishen. E realizaràn corses, lutes non guaire agressiuas entre membres dera madeisha familha, e persecucions pendent tot er an, en tot demorar era arribada der iuèrn.

En an 2000 i auie lèu 500 marmòtes ena Val d'Aran e enes comarques de montanha vesies. En 2016 se pense que ja i auie mès de 10.000 marmòtes ena zòna pirenenca. Açò vò díder qu'ena Val d'Aran, aué e sense conéisher-

se ben eth sòn nombre finau, ei segur que i a diuèrsi centeats e dilhèu poirien arribar a milèrs.

Era sua salut coma espècia pirenenca ei donques bona. En costat francés n'i a fòrça mès encara que pòden èster caçades. En Aran açò ei totaument proïbit. Lèu i auràn marmòtes en totes es montanhes des Pirenèus, des deth país Basc enquiara Mediterranèa, en nòrd e en sud. Era causa finau d'aguesta bona salut, maugrat eth sòn isolament genetic, que non ei bric bon entara espècia pr'amor que demore fragila, ei era proteccion umana, sustot en costat aranés e catalan.

Açò ei un prètzhet bon. Quauquarren bon qu'a hèt er òme. Er expandiment des marmòtes enes nautes montanhes des Pirenèus ei un hèt positiu que mos hè sénter capinats coma espècia. S'es umans volen, es causes pòden èster ben hètes e non d'un biais dolent. Es petites e simpatiques marmòtes pirenenques demostren qu'era planeta ei e pòt èster tanben un lòc de conviuénça d'especies e açò ei un hèt naturau, normau e positiu entà totes es espècies. Era Val d'Aran, erosament aué, ei un aute exemple de com víuer toti ben en tot suenhar er environament. Pr'amor que toti èm un, pr'amor que toti èm frairs en aguesta petita planeta blua.

8. ETH GAT-GARIÈR

Hònt: Pexels/Skyler Ewing

Qu'ei normau passejar peth bòsc e trapar rèstes d'animaus mòrts. Aguesti pòden èster arratets forestaus o audèths, mès tanben conilhs. Alavetz ei quan cau sajar d'endonviar quin siguec eth predator que cacèc aqueri animaus. Soent semblarie com s'eth predator auesse estat un felin. Mès era preséncia de linxs en Aran, maugrat que reau, ei tanben pòc frequenta. I pòt auer donques un predator misteriós enes bòsqui dera Val d'Aran que non ei bric coneishut pes umans, encara aué? Òc, qu'ei eth gat-garièr o gat sauvatge.

Entàs personas que non coneishen eth gat-garièr (*Felis silvestris*), tanben nomentat gat sauvatge, cau rebrembar qu'ei un predator fòrça semblant ath gat casolan e que, soent, sonque pòt èster distinguit d'aguest pera sua coa, fòrça mès ampla e qu'a ua forma fòrça mès redona qu'era des gats

casolans. Totun, aguestes caracteristiques singulares son tanben fôrça dificiles d'observar pr'amor qu'eth gat-garièr a costumes nocturnes e donques ei fôrça dificil poder-ne trapar un enes bòsqui aranesi.

Eth gat sauvatge siguec perseguit e empodoat pes umans pendent sègles. Soent s'auie dit qu'ère fôrça mès gran de çò qu'ère reament - es sues mesures son sonque un shinhau mès granes qu'es deth gat casolan -. Demore enes bòsqui europèus hè centeats de milèrs d'ans e, maugrat qu'era sua poblacion actuau non ei tan menaçada com pendent eth passat (pr'amor des leis actuaus que lo protegissen a demorat era majoritat des còps en poblacions geneticament isolades.

E donques eth mès gran perilh entath gat-garièr, aué, ei era ibridacion damb es gats casolans (sense compdar era menaçà umana), que son fôrça mès nombrosi qu'es especimèns sauvatges. De hèt, mès d'un estudi hèt en sègle XXI confirmèc qu'era tassa d'ibridacion ena poblacion de gats-garièrs en païsi mediterranèus non baishaue jamès deth 20%, çò qu'ei un problèma grèu entad aguesta espècia felina.

Lèu toti auíem imaginat (pr'amor de çò qu'auien dit es cercaires) qu'era origina deth nòste gat casolan ère eth coneishut gat egipcian (*Felis Lybica*). Totun, diuèrsi estudis recents basadi en analisi der ADN aurien confirmat qu'eth gat casolan serie sonque ua des quate espècies de felins petits que i a en Eurasia e Africa aué. Alavetz, que poiriem tanben suspectar qu'era origina en Euròpa deth gat casolan ei eth gat-garièr. Tanpòc. Eth gat-garièr europèu ei era darrera sosespècia de gat que se separèc d'un ancessor comun hè mes o mens entre 1 milion e 500.000 ans. E qu'encara contunhe en tot amagar-se enes bòsqui mès prigonds d'Euròpa, com es dera Val d'Aran.

Caracteristiques pròpies

Eth gat-garièr (dilhèu nomentat atau en gascon pr'amor qu'atacaue soent es garies des pagesi) a es pautes un shinhau mès longues qu'es deth gat casolan. Era sua coa ei fôrça mès longa, ampla e redona e soent a diuèrsi anèths de color nere. Eth sòn cran ei tanben un shinhau mès gran qu'eth

deth gat casolan e a enquia quate linhas neres caracteristiques ena part superiora deth madeish. Eh sòn peu ei marron o gris e ua caracteristica fôrça originau ei qu'era sua capacitat craneana ei mès grana qu'era deth gat casolan, dilhèu pr'amor que víuer en estat sauvatge vò díder auer d'èster mès escarrabilhat.

Es sues mesures mejanes son ua longada d'entre 51cm e 76cm - es mascles son enquia un 25% mès grani qu'es femelhes - e ua coa que pòt arribar benben a 21 cm de longada. Eth sòn pes pòt èster situat entre es 2,8 kg e es 5,8 kg en continent europèu mès es especimèns que i a ena Peninsula Iberica son encara mès grani e pòden arribar as 7 kg de pes. Ei ua espècia felina que pòt arribar a víuer en estat sauvatge enquiàs 15 ans. Totun, ua grana majoritat des gats-garièrs non suberviuen eth prumèr an dera sua vida pr'amor des perills actuaus, com era desforestacion, era caça, es podoms o encara es carretères umanes.

Es costumes deth gat sauvatge son fôrça desconeishudes encara aué pr'amor que non i a guaire estudis sus aguest predator. Se sap que viu tostemp laguens des bòsqui e luenh des umans, que non estime bric, e que dilhèu ja comencèc a non estimar-les pendent era preïstòria mès luenhana. Es bòsqui a on demore pòden èster bòsqui nauts de conifèrs - e alavetz enes Pirenèus aranesi ei a on i aurie ua poblacion mès grana d'aqueri - mès tanben en bòsqui mediterranèus. Era soleta excepcion en sòn abitat serie era nautada geografica pr'amor que non pòden víuer enes airaus a on i a nhèu ua bona part der an. Açò vò díder que non n'i a guaires enes montanhes mès nautes.

Maugrat que sigueren hèti experiments entà sajar perquè ère diferenta era conducta des gats casolans e era des gats-garièrs (e eth resultat siguec poder demostrar qu'estimen es umans quan son petiti e fôrça joeni pr'amor que son suenhadi per aguesti e non sonque pr'amor dera neuridura, mès que tanben hugen dera nòsta espècia instintiuament quan son adults) eth hèt ei qu'ei ua espècia mamifèra fôrça agressiu.

Segontes mès d'un etològ, calerie fôrça temps entà sajar d'èster acceptat pera nomentada frairesa o comunautat de gats sauvatges mascles que i

a en bòsc. Es femelhes son encara fòrça mès solitàries e agressives qu'es mascles e encara ei fòrça mès dificil poder-ne veir ua en libertat.

Atau, e dempús d'abandonar era companhia dera mair damb sonque dètz mesi, eth joen gat-garièr mascle sage tostemp de trapar un territòri pròpri (damb ua mejana de 3 km²) en bòsc. Totun, era frairesa felina deth lòc sajarà d'atacar, un còp e aute, ath joen especimèn entà provocar era sua hujuda deth bòsc. Mès entath joen felin sonque li cau lutar e lutar e lutar, enquia èster acceptat o hùger.

Çò que harà eth joen gat-garièr, segontes mès d'un estudiós d'aguesta espècie felina, ei atacar as auti gats mès vielhs. Ei segur que patirà diuèrses herides en aqueri atacs e, soent, grèus. Quan serà guarit d'aqueri atacs tornarà a atacar as auti mascles. Açò pòt demorar mesi. Totun, un an dempús, es auti gats-garièrs l'acceptaràn e aqueth territòri qu'enquiara ère considerat com pròpri sonque peth joen individú, d'ara enlà tanben serà coneishut pes auti com eth sòn territòri.

E, d'alavetz enlà sonque demorarà atacar, s'era frairesa vò, d'auti gats-garièrs joens que tanben vòlen conquistar un territòri pròpri. Mès entàs auti gats serà ja un mès dera frairesa o comunautat felina en bòsc e i poirà víuer en patz era rèsta dera sua vida.

Eth gat-garièr ei un predator solitari. Mès es mascles, que coneishen quini son es especimèns dera frairesa felina locau, non ataquen es auti especimèns normaument. Ja lutèren quan èren joeni e donques coneishen ben era jerarquia deth lòc. S'un gat-garièr s'encuede que n'i a un aute apròp (pr'amor qu'es territòris pòden barrejar-se damb era excepcion deth nuclèu centrau deth territòri der especimèn, qu'aperten sonque a un individú) demorarà enquia qu'aqueth se n'age anat. Non cau lutar. Dilhèu ei aqui pr'amor que surveille es termières deth sòn territòri. Es lutes entre gats-garièrs pòden èster fòrça grèus e, se pòden, son esvitades. Non passe çò de madeish damb es femelhes, fòrça mès agressives qu'es mascles, que non permeteràn jamès era preséncia de ua auta femelha laguens o encara apròp deth sòn territòri (qu'ei fòrça mès petit qu'eth d'un mascle). De un aute costat, a mès des mesures des gats sauvatges peninsulars,

diferentes des europèes, era dièta deth gat-garièr aurie tanben ua termièra segontes era region. Mès es montanhes des Pirenèus non son cap de termièra. Jamès ac sigueren. Era termièra per çò que tanh ara dièta d'aguesti felins ei er arriu Èbre. Era poblacion de gats sauvatges que viu ath sud d'aguest arriu a coma basa principau es conilhs. Mès ath nòrd, era basa principau dera sua dièta son es arratets de bòsc. Mès tanben i a d'autes predes ena sua dièta: esquiròs e audèths, bohères e tanben anfibís e encara cabiròus fòrça joeni. Es especimèns que viuen tostemp apròp dera aigua tanben saben pescar.

Es gats-garièrs tanben son caçadi e mòrts per auti predators naturaus com vops, auti gats, chòts e faucoms, a mès d'un des principaus enemics deth gat sauvatge; era agla daurada. Tanben es linxs e lops son predators mortaus deth gat-garièr mès ena Val d'Aran non semble que siguen un gran problèma entà aqueri gats. Totun, era menaça mès grana que patís aué aguest felin son es accidents damb coches (51%) enes carretèras e dempús era caça furtiua (22%) a mès der isolament genetic des diferents poblacions que i a enes Pirenèus.

Un futur bric segur

Era luta entara suberviuença deth gat sauvatge amièc aguesta espècia a minjar carronha se cau e non trape arren mès entà minjar. A de besonh entre 300 gr e 500 gr de carn diaris e demostrèc que sap víuer en bòsqui com es dera Val d'Aran.

Entà parir era femelha sonque rasparà un shinhau eth tèrra entà aluenhar pèires e rames. Eh zèl comence en deseme e pòt durar enquia ua setmana. Es petits gats, neishudi dempús de sonque quate setmanes de gestacion, pòden nèisher en un horat d'arbe, jos ua arraïtz, laguens ua casa umana o encara sonque jos ua arrominguèra. Era lèit mairau serà eth sòn solet neuriment enquiàs tres mesi. Dempús, era mair començarà a amiar predes mòrtas as quate o cinc joens gats, que lèu començaràn tanben a caçar damb era mair. Damb dètz mesi seràn ja adults e era mair ja non volerà suenharles mès.

Atau, eth gat-garièr demore com un des predators mèns amagadi e misteriosi des nòsti bòsqui aranesi. Era sua poblacion actuau ei milhor ara qu'en passat sègle XX pr'amor des leis umanes, qu'an ajudat ara sua recuperacion coma espècia autoctòna. Totun, es gats sauvatges patissen aué ua grana menaça pr'amor der isolament genetic que pòt arribar enquiath 20% dera poblacion totau de gats-garièrs que i pòt auer en lòcs coma era Val d'Aran (eth sòn nombre totau non a estat jamès confirmat). De hèt, i a cercaires que prediden qu'en un futur non guaire luenhan es dues soespècies, eth gat-garièr e eth gat casolan, demoraràn sonque ua, pr'amor que ja, aué, comence a èster dificil trapar especimèns blossi (e açò a estat confirmat a trauèrs de diuèrsi estudis etologics d'aguesta espècia en tot eth continent). Era biodiversitat dera planeta ei un des prètzhèts mèns estonanti e ath còp mèns meravilhosi. Eth descorbiment dera preséncia (reau mèns dificilment confirmada) de predators misteriosi enes bòsqui aranesi ei tanben un senhau dera bona salut des madeishi. E, se bèth còp auem era sòrt de poder observar quauque especimèn ja podem díder qu'auem auut tota era sòrt der amant dera natura. Pr'amor qu'ei un mamifèr qu'ei fòrça dificil de veir. Mès dilhèu atau ei milhor. Demorar amagat laguens es bòsqui prigonds ajudèc aguesta espècia a subervíuer ath long de centeats de milèrs d'ans, dilhèu mèns temps encara e tot. Entà ua grana majoritat de nosati saber qu'ei aqui, amagat, ei tanben ua grana alegria. Ath costat de toti es auti animaus e espècies vegetaus que formen aquest tresaur environamentau qu'ei encara era Val d'Aran.

9. ERA AUCÒLA¹

Hònt: Pexels/Porsteinn Friðriksson

Imaginar qu'era Val d'Aran ei un des lòcs mèns heireds pendent er iuèrn maugrat qu'ei situada fòrça apròp dera Mar Mediterranèa non ei bric dificil. Totun, sajar d'imaginar que tanben i podem trapar fauna mèns típica deth Cercle Polar Artic ei hèr un esfòrç d'imaginacion mèns gran. Mès ei atau, pr'amor que se demanam de díder sonque tres animaus terrèstres d'aquera heireda region dera planeta, dilhèu dideram, lèu-lèu, er os polar, era vop des nhèus e era aucòla o era pèrditz des nhèus. E donc, era aucòla o carrascla tanben pòt èster trapada enes montanhes mèns nautes dera Val d'Aran.

1. Ena Val d'Aran pren dues denominacions diferentes: ena part baisha «aucòla» e ena part nauta «carrascla». Tanben podem trapar referéncias ad aquest audèth coma «perditz dera nhèu».

Non ei un audèth, totun, exclusiu dera Val d'Aran, pr'amor que tanben pòt èster trapada en comarques vesies coma era Alta Ribagòrça, es Pallars, eth Alt Urgell, Andòrra, Cerdanya, Ripollés, Capcir, Conflent e Vallespir. Mès ei un audèth qu'ei fòrça dificil de veir pr'amor que, d'abitud, demore enes petiti prats que i pòt auer en montanhes de mès de 2.000 mètres de nautada. E, maugrat que quan hè mès heired pòden baishar a nautades inferiores ad aguesta chifra, non ei comun, e donques ei fòrça malaisit poder veir un grop d'aucòles o carrascles en Aran o enes Pirenèus.

Un audèth preïstoric

Er abitat mès estimat dera perditz dera nhèu ei era tundra. Non cau díder qu'aguest ei un tipe d'ecosistèma qu'en Euròpa non ei abituau e que sonque ne poiram trapar en nòrd deth continent, justament enes païsi mès heireds. Totun, açò non a estat totemp atau, pr'amor que, hè mens de 13.000 ans era majoritat deth continent europèu ère caperat damb gèu e era rèsta ère tot, o lèu tot, ua tundra sense fin.

En aguest abitat ei a on neishec aguesta espècia de perditz nivau (*Lagopus muta*). Totun, hè 13.000 ans i auec un cambi climatic prigond, radica. Era nomentada darrèra glaciacion europèa (e mondial) comencèc a retirar-se entath nòrd e centeats d'espècies animaus e vegetaus (mamifèrs e audèths entre eri) patiren un chòc ecologic pr'amor qu'eth sòn mon començaue a desaparéisher de manèra rapida.

Qué ei çò que poderen hèr era majoritat d'animaus e plantes qu'auien demorat en aqueth scenari pendent milèrs e milèrs d'ans e que ja s'auien adaptat ath heired? Sonque podien sajar de hùger entath nòrd geografic o en nautada e açò vò díder anar-se'n tàs montanhes mès nautes de cada region qu'ei a on i auie encara tan heired coma abans per tot.

Açò ei çò que hec era aucòla. Es darrèri individús que demorauen encara apròp dera còsta se n'anèren lèu-lèu entàs Pirenèus e era Val d'Aran entà sajar de suberviuer. Pr'amor qu'aguesta espècia d'audèth non ei migratòria e donques sonque se podie salvar se trapaue refugi apròp d'a on auie viscut totemp.

Atau se n'anèc tàs montanhes damb nautades superiores as 2.100-2.200 mètres e sagèc de viuer-i. E capitèc. Pr'amor qu'aué, lèu 13.000 ans dempús, encara ei, maugrat que non guaire nombrosa, ua espècia que demore enes nautades mès radicaus dera geografia aranesa.

Aguest tipe d'ecosistèma, a on i a soent era termièra entre es darrèrs bòsqui e es prumères e permanentes nhèus, ei a on demoren petiti grops de perditz dera nhèu (tanben son coneishudes damb eth nom de lagòpodes) pendent tot er an. Era localizacion d'aguesti grops d'audèths ei fòrça dificil tanben pes etològs, pr'amor dera nautada des lòcs. Er exemple deth solet nin de perditz dera nhèu jamès trapat en Catalonha e Aran, ena Cerdanha, siguec trapat a mès de 2.500 mètres de nautada e ère amagat dejós d'ua ròca entà protegir es ueus deth heired. A mès, ath torn deth madeish i auie cèrta vegetacion coma proteccion e ère caperat damb branques e liquèn entà provocar mès calor entàs ueus.

Atau, era aucòla ei un audèth mès tipic der Artic que d'Aran. Totun, es cercaires confirmèren hè ans que, en toti es Pirenèus, i poirien auer apuprètz 100 parelhes d'aguesta espècia. Non ei ua espècia considerada menaçada. Totun, aué eth cambi climatic actuau ei ua grèva menaçada aguesta espècia pr'amor que, s'era temperatura mejana der estiu ei superiora as 15°C, aguesti audèths se'n van e non tornen. E eth procès climatic actuau que patís tanben era Val d'Aran poirie comportar lèu-lèu ua extincion rapida d'aguesta berdia espècia.

Sense predators

Eth territòri a on viu era aucòla ei tan heired que non i arriben es predators. Sonque, dilhèu, ua agla reiau perduda, pòt caçar ua perditz nivau de tant en tant. Er òme, tanben trape qu'es condicions climatologiques d'aguest tipe d'animaus tanpòc son bric agradiues e donques non a era costuma de caçar-les ena Val d'Aran.

Era aucòla ei un audèth que pòt hèr entre 34 e 36 cm de longada (e d'aguesti 8 cm apertien ara coa) e a ua envergadura alara d'entre 54 e 60 cm. Eth sòn còs semble èster fòrça mès gran de çò qu'ei reament pr'amor des sues

plumes. De hèt, era majoritat d'individús pesen entre 400 e 500 gr. e ua des caracteristiques mès importantes dera espècia, mès enlà dera color des sues plumes en iuèrn, ei qu'es pautes tanben son caperades damb plumes, practicament enquiàs dits, que demoren liures pr'amor qu'era perditz pòt atau catar ena nhèu era neuridura, fòrça dificila de trapar pendent er iuèrn.

Aguest audèth a tanben ua característica naturau. Pòt auer eth color des plumes 100% blanques en iuèrn e en estiu son mès de color marron. Eth cambi de color des plumes non ei radica mès graduau e segontes era sason seràn apròp d'un o aute color. Ei un audèth qu'apertie ath genre *Lagopus* e ara família des *Phasianidae*.

De un aute costat, ei un audèth que cerque tostemp eth solei pendent er iuèrn. Alavetz s'amasse en petiti grops d'entre 20 e 30 individús entà cercar de qué neurisse en nòrd des montanhes araneses mès nautes. A mès, ei un audèth de vòl cuert, çò que vò díder que pòt volar mès non guaire. Preferís mès caminar e des deth neishement deth dia enquiara fin deth madeish camine e camine entà sajar de trapar de qué neurisse, qu'ei fòrça dificil de trapar, sustot en iuèrn. Pendent era net cercarà ua pèira o ròca entà protegir-se deth heired e dormirà benben enquia londeman maitin.

Eth zèl des aucòles passe enes mesi d'abriu e mai. Era majoritat des mascles son monogams mès tanben i a bèri uns -se pense qu'an uns nivèus de testosterona mès nauti- que se'n van damb mès d'ua femelha. Ua femelha qu'aurà premanit un bon nin entàs poretz pendent mès de 6 mesi. Era pòsta se passe en mes de junh e ei alavetz quan arriben entre 6 e 10 ueus de color blanc damb plapes marrones. Encara aué non ei coneishut s'eth pair ajude as poretz a subervíuer o non, mès se poirie arribar a pensar que non ei atau, pr'amor qu'era dièta des poretz ei lèu insectivòra, çò que poirie ajudar es poretz a créisher lèu-lèu e vier adults damb sonque 6 mesi, un prètzhèt fòrça naturau en aqueres nautades. Era dièta des adults ei èrba, huelhes, plantes, heruta de sason, liquèn e entàs mès joeni tanben larves e cargòlhs.

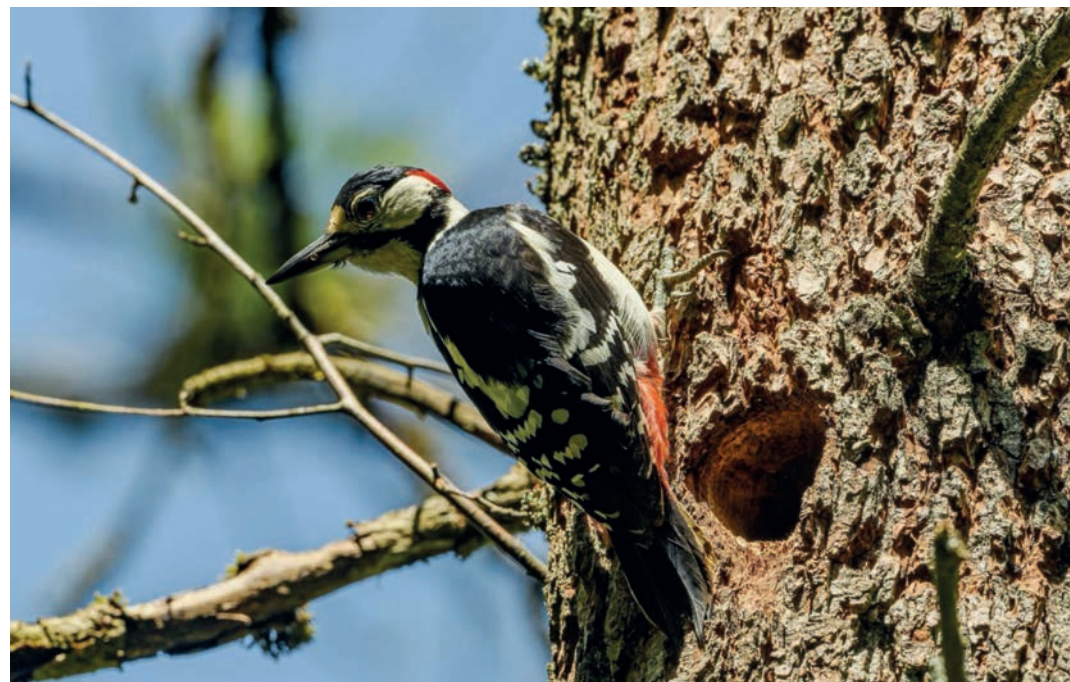
Cau rebrembar qu'era perditz dera nhèu a un balh entà atrèir ara femelha. Es mascles demoren apròp es uns des auti e dancen deuant des femelhes entà guanhar-les. E aqueri qu'an milhòrs condicions fisiques e que baren milhor seràn es solets que poiràn transmèter eth sòn còdi genetic entara espècia.

Ath delà, cau tanben rebrembar que son justament es condicions climatiques actuaus -e non era caça der òme- es que menacen mès es aucòles. Era petita poblacion d'aguesti audèths que demore ena Val d'Aran a demorat atau pendent milèrs d'ans. E tanben a demorat isolada geneticament de d'autes perditzes dera nhèu deth continent europèu.

Un cambi radica dera mejana dera temperatura enes bòsqi e montanhes nheuades araneses - e que poirie arribar ja a èster superiora as 1,5°C de mejana enes païsi mediterraneus - poirie provocar ua situacion dramatica ena poblacion de perditz dera nhèu en Aran, sustot pr'amor qu'ei ua espècia fòrça sensible as cambis de temperatura.

Eth desir de trapar tostemp un audèth preïstoric enes montanhes araneses ei reau pr'amor qu'ei ua grana suspresa. Que mos pòt hèr rebrembar d'autes epòques quan er òme encara ère eth frair des animaues e des plantes e non les atacaue. Ua manèra d'èster que dilhèu cau recuperar. E era beròia aucòla ei, erosament encara, aqui, entà rebrembar-mos-ac. Demoram que pendent fòrça sègles mès, maugrat qu'eth sòn futur non ei aué bric clar.

10. ETH PIC O PICORNELH BLANC E ETH PIC O PICORNELH HORMIGUÈR

Hònt: Pexels/Petr Ganaj

Maugrat qu'enes bòsqui aranesi pòden èster trapades aumens quate sorespècies d'audèths piscids, dilhèu eth mès comun -damb costums e tanben caracteristiques singulares- ei eth pic comun (*Dendrocopos major*), un audèth que non ei eth mès gran dera sua familha en aguest territòri (en serie eth pic nere) mès que dilhèu ei eth que podem trapar mès facilament en tot tipe de bòsqui, tanben enes de conifèrs.

Atau, eth pic blanc ei un audèth fòrça diferent de d'auti, sustot pes sues costums. De hèt, ei un audèth que pòt arribar a èster escotat enquia 500 m. pr'amor des patacs que hè er audèth ena husta des arbes entà sajar de bastir un nin. E, maugrat que recents estudis an confirmat qu'aguest ei hèt per andús sèxes, er esfòrç deth mascle ei fòrça mès gran qu'eth dera

femella, que, soent, tanben demore en un arbe vesin en tot guardar se com hè eth nin (eth horat laguens der arbe) eth mascle.

Es piscids son un tipe d'audèths fòrça expandidi enes bòsqui europèus. Enes Pirenèus e ena Val d'Aran se pòden veir enquia cinc sosespècies; eth pic mejan, eth pic hust - era espècia mès petita - , eth pic nere - era espècia mès grana des piscids -, eth pic hormiguèr -damb uns colors fòrça mimetics e era sua preséncia arribe luenh, enquiara còsta mediterranea- e eth pic blanc, er audèth d'aguesta familha dilhèu mès comun.

Aguest tipe d'audèths pòden èster separadi en dus grops pr'amor des sòns costums mès que non pas pera sua dièta. Atau, se pòt confirmar etologicament que son audèths insectivòrs, mès bèri uns - sustot eth pic hormiguèr - an uns costums mès lèu terrèstres. Es auti dus tipus de pic, eth nere e eth comun, an costums mès arboricòles.

Per açò madeish era dièta deth pic blanc ei basada, sustot, en larves que trape laguens dera rusca des arbes, que pòden èster viues o mòrtes mès que son tostemp tot un mon entà descorbir e un vertader tresaur biologic tà un audèth insectivòr com eth pic blanc.

Era majoritat de pics comuns hèn entre 23 e 26 cm de longada e entre 38 e 44 cm d'envergadura alara e eth sòn plumalh tipic ei blanc e nere damb ua plapa vermelha ena part posteriora deth cran es mascles - e que non an es femelles-. Atau, ei en açò fòrça diferent a d'agues piscids pr'amor qu'eth pic hormiguèr a un plumalh mès ben verd e a viatges tanben un cèrt color marron entà non èster descorbit pes predators, eth pic nere, qu'ei totaument nere.

Un audèth treballador

Eth mascle de pic blanc comence a bastir eth nin laguens d'un arbe pendent era fin dera primauera e eth començament der estiu. Entà hèr açò, e en tot depèner deth tipe de husta der arbe, pòt arribar a trigar enquia un mes. Ei alavetz quan eth rambalh deth sòn bèc contra era husta der arbe pòt èster escotat facilament en bòsc.

Justament pr'amor qu'eth territòri d'aguest piscid non ei guaire gran, qu'eth pic blanc hè un nin laguens d'un arbe e eth son des sòns patacs ei tanben ua manèra de comunicar-se damb es auti pics comuns. Ei un senhau entàs auti mascles entà avertir qu'aqueh ei eth sòn territòri e que non permeterà era arribada de cap aute audèth dera sua espècia. Ath viatge, ei un crit entàs femelles qu'arribaràn lèu entà campar s'eth nin ei ben hèt. S'ei atau i aurà era copula e dempús d'aguesta ponerà entre 4 e 7 ueus de color blanc laguens der arbe que, pr'amor dera nautada, ei un des lòcs mès segurs entà criar es petiti pics comuns.

Mès com pòt un audèth petit com eth pic blanc hèr un horat laguens d'un arbe pendent dies e dies - e que sonque serà tengut un còp, era majoritat des còps - sense patir cap de mau? Pr'amor qu'eth sòn crani ei totaument premanit entà hèr açò e non passe arren. Ei eth resultat de milèrs d'ans d'adaptacion naturau. Ei eth resultat d'ua fòrça especializada adaptacion d'aguesta espècia ornitica.

Cau rebrembar qu'aguesta operacion - era de hèr un nin laguens d'un arbe - ei hèta tanben d'ua manèra susprenenta: es pics comuns dan enquia 12 patacs cada segon ara husta e aguesta velocitat estonanta ei dilhèu unica en mon animau pr'amor que non cau sonque dar patacs damb eth bèc se non que tanben cau retirar era husta e açò tanben ei hèt damb ua velocitat estonanta.

Maugrat que pòden èster trapadi en tot tipe de bòsqui ena Val d'Aran, es pics comuns preferissen mès es plaçadi entre es 1.500 m e es 2.000 m de nautada. Era capacitat d'abandonar eth nin sonque dempús de tres setmanes longues ei tanben un prètz hèt susprenent d'aguesta espècia.

Es porets, que nèishen sonque dues setmanes dempús dera pòsta, creishen fòrça rapid e seràn neurits damb larves, insèctes e hormigues per andús pairs e suenhats dia e net tanben dièrsi dies dempús d'abandonar era seguretat deth nin. Non cau díder qu'un nin tan ben bastit en un arbe serà utilizat dempús per fòrça autes espècies d'audèths e mamifèrs e donques qu'era preséncia de pics comuns enes bòsqui ei un senhau cèrt dera bona salut des madeishi, e tanben deth madeish arbe, pr'amor qu'ei liurat des

larves que i a ena sua rusca e que li pòden provocar, fin finau, ua malautia. Era mitat des poretz se n'anaràn en sòn moment damb eth pair o era mair sonque tres setmanes dempús de nèisher segontes eth nombre de ueus. I demoraràn encara apuprètz 10 dies enquiath moment qu'eth pair o era mair deisharà de suenhar eth lèu adult pic blanc. Totun, non son audèths migratòris e çò de mèns normau ei sajar de cercar un territòri pròpri entà poder reproduir-se apròp deth territòri mairau.

Ua dièta estonanta

Es pics comuns mingen sustot larves, que pòden trapar laguens dera rusca des arbes. Non cau díder qu'açò ei fòrça positiu entà aguesti. Mès que tanben pòden minjar aurassi, nòdes e baies deth bòsc, d'auti insèctes e tanben, se cau, hormigues. damb ua lengua longa longa, que pòt èster lançada a trauers dera rusca des arbes en tot cercar es larves maugrat que tanben pòt caçar hormigues laguens deth hormiguèr.

Era lengua des pics ei susprenenta e pòt vier encara mèns longa en autes espècies, com eth pic hormiguèr o eth pic nere. Entà recuèlher ua lengua tan longa an un tipe d'estug laguens deth crani a on demore, pr'amor, justament, dera sua longada. E damb aguesta - que pòt arribar a diuèrsi centimètres de longada segontes era espècia - pòt arribar enquiàs insèctes e larves mèns amagats que i pòt auer ena husta o en tèrra.

Mès que, se cau, eth pic blanc, maugrat qu'ei fòrça mèns arboricòl qu'es autes espècies de pic tanben pòt atacar hormiguèrs. E entà hèr açò mèns d'un estudiós afirmèc que hèr "banhs" de hormigues: es hormigues ataquen es pics entà defensar-se, mèns açò non semble inquietar bric aguesti audèths. Semblarie qu'ac trapen agradiu pr'amor qu'ac hèr un còp e un aute abans d'atacar dempús eth hormiguèr s'an pro hame.

Per aquerò, eth pic blanc ei un des audèths mèns especializadi des bòsqui aranesi. Hè es sòns nins naut e laguens des arbes a on, soent, non i arribe cap de predator (dilhèu es panquères). Era velocitat de creishement des sòns poretz ei recòrd enes audèths. Açò ajudèc aguesta espècia a subervíuer

enquia aué. Ath delà, trape minjar - larves e insèctes - per tot e a on d'auti audèths non poirien subervíuer, per exemple, en un airau damb arbes mòrti. E, se cau, tanben - segontes era espècia de piscid - pòden minjar, e fòrça, hormigues.

Totun, totes aguestes caracteristiques qu'an ajudat e ajuden encara aué aguesta beròia e valenta espècia d'audèth a subervíuer - es quate espècies de piscids non son consideradi menaçadi - trape en er òme eth sòn enemic naturau, pr'amor dera desforestacion industriau e es huecs que i a mèns e mèns soent enes montanhes de toti es païsi pr'amor deth cambi climatic.

Se ben aguesti darrèrs, ei dificil que poguen èster controladi, era desforestacion pòt èster redusida o arrestada se vòlen. Pr'amor que depenen des bòsqui. E, non cau dide'c, es pics comuns e es autes soespècies d'audèths piscids son quauqui uns des que mèns ne depenen. Pr'amor qu'era familha de pics comuns non pòt víuer sense arbes. Non pòden bastir eth nin ne trapar seguretad entà refugiar-se des predators. Tanpòc traparàn minjar e çò de mèns segur ei que hugeràn entà un aute lòc damb bòsqui entà subervíuer. Pr'açò cau suenhar e protegir es bòsqui dera Val d'Aran, pr'amor que son un tresaur gigantàs dera fauna e flòra encara aué, e açò non passe per tot ena planeta.

ETH PIC O PICORNELH HORMIGUÈR

Eth pic hormiguèr (*Picus viridis*) ei un aute pic que podem trapar soent ena Val d'Aran. Aciu, enes Pirenèus Centraus, a encara ua bona situacion, mèns non se pòt díder çò de madeish en d'auti païsi mèns septentrionaus europèus.

E, maugrat que gaudís d'ua bona situacion coma espècia, ei mèns facil aucir-lo que non véder-lo. Era soespècia que i a en Aran a colors diferenti des autes soespècies - es d'Euròpa centrau - mèns tanben dan ua imatge d'animau plan beròdi e que balhe enes bòsqui aranesi damb eth sòn crit iverneu "clu-clu-clu-clu" ua des caracteristiques mèns tipiques, a mèns des sòns patacs as arbes.

Totun, i a ua diferéncia cabdau entre aguesta espècia de pic e es autes; era sua dièta. Eth pic hormiguèr pòt èster lèu considerat coma un audèth terrèstre pr'amor que minge, sustot, hormigues e d'auti insèctes, e pr'amor d'açò demore fòrça temps en solèr.

Us colors plan beròis

Eth pic hormiguèr ei ua espècia fòrça esandida en continent europèu. Tanben en nòrd e sud des Pirenèus. Ena Peninsula Iberica pòt èster trapat - o melhor escotat - des de Portugal enquiàs montanhes araneses.

Eth sòn abitat ei diuèrs; pòt èster trapat en tot tipe de bòsqui, sustot, bòsqui de pins neres, mès tanben en d'auti tipus de bòsqui. Ei plan comun en airaus situadi enquiàs 2.000 mètres de nautada - maugrat que tanben pòt èster vist en nautades encara superiores -, a on tanben podem trapar d'autes espècies de pic, com eth pic nere e eth pic gran. Se causís víuer en airaus mès baishi, demore en bòsqui d'ametlèrs e d'olivèrs o encara apròp de camps d'agricultura umans.

Eth pic hormiguèr a ua nauta capacitat d'adaptacion a tot tipe de lòcs - tanben pòt víuer en lòcs fòrça umanizadi -. Dilhèu per açò era sua poblacion globau ei considerada en bona situacion, n'i a e n'i a fòrça; laguens des sòns nins enes paus de telefòn, laguens des arbes o encara en hièstres de husta en cases umanes.

En nòrd des Pirenèus, totun, era poblacion de pics verdi europèus comence a vier menor e en païsi septentrionaus coma Alemanha o Olanda era sua situacion non ei bric bona.

Ena Val d'Aran, erosament, era situacion d'aguesta espècia encara ei bona. Pòden èster identificadi pr'amor des sòns colors; son audèths damb era part superiora dera cara verda e vermelha. Era femèlha a encara ua mostacha nera e eth mascle vermelha. Es sues mesures son 30 cm de longada de mejana e 43 d'envergadura e son audèths que hèn eth sòn nin en tot hèr horats laguens des arbes.

Era sua dièta son insèctes e larves que trape, sustot, en solèr. Eth 90% dera sua dièta son hormigues mès tanben minge grana e baies. Ei un audèth

sedentari - sonque emigren es especimèns mès joeni -. Ena Val d'Aran bastís eth sòn nin pendent eth començament deth mes de març. Dempús arriben entre 5 e 8 ueus. Era mair suenharà es ueus pendent dues setmanes. Es petiti pics verdi nèishen en mes de mai e pendent era fin dera primauèra ja vòlen.

Ei un pic singular pr'amor que demore mès en solèr que sus es arbes en tot cercar hormigues e auti insèctes. Ei un audèth diurn e sonque cerque minjar pendent eth dia, damb sauts d'entre 25 cm a 3 mètres de longada, sense arribar a volar. Quan trape hormigues utilize era sua longa lengua d'enquia 10 cm de longada entà devorar-les.

Aué, es pejors menaces entad aguest bèroi audèth son era desforestacion e er raubatòri d'arbes mòrti. Lo podem escotar plan pendent er iuèrn en tot sajar de bastir un nin, daurir un nin d'insèctes o encara cridar.

Ei tot un espectacle poder veir com ataque un hormiguèr. Es hormigues soldat sagen de defèner era colònia en tot atacar-lo. Mès eth pic hormiguèr semble que non patís cap de mau quan ei atacat pes hormigues. E contunharà en tot minjar-ne ua dempús de ua auta enquia que non ne demore cap en hormiguèr. Aguesta imatge ei nomentada pes cercaires "banh de hormigues" e ei absolutament estonanta. Com n'ei tanben trapar o aucir un beròi pic hormiguèr enes bòsqui aranesi encara aué.

Hònt: Ryzhkov Sergei/CC.

11. ETH GAT-MARTIN

Hònt: Pexels/James Johnson

Des quate espècies de mustelids que i a aué ena Val d'Aran, eth gat-martin, mès coneishut dehòra dera val tanben damb eth nòm de marta, ei eth mès gran d'aguesti. Segontes ua lei non confirmada dera nòsta epòca, er antropocèn, que ditz qu'es mamifèrs mès grani son mès menaçats qu'es mès petiti pr'amor des sues mesures, deurie èster eth qu'ei mens trapat. Totun, arminis, hagine e gats-martins son es que pòden èster visti mès soent.

Eth gat-martin o marta, a un còs, ua coa e ues pautes relatiuament longui. Atau pòt hèr entre 390 e 580 mm de longada a mès d'ua coa que pòt hèr enquia 255 mm de longada. Eth sòn pes pòt arribar enquiàs 1.700 gr e a coma caracteristica tipica ua plapa en forma de triangle de color auriò - ena hagina aguesta plapa ei blanca - que permet identificar-la lèu. Ei present en

toti es bòsqui aranesi, maugrat que preferís tostemp es mès nauti e, se pòt èster, de conifèrs. Atau, non trape soent hagine en sòn territòri pr'amor qu'aguestes demoren tostemp o luenh d'a on i agats-martins o tostemp en bòsqui mès baishi. A mès, es costums dera hagina son fòrça mès terrèstres qu'es deth gat-martin, e, de hèt, tanben ei coneishut cometh gat-martin de ròca pr'amor d'açò.

Fòrça etològs confirmèren ja hè temps qu'eth gat-martin ei un predator que demore era majoritat deth temps sus es arbes e, mès encara, ena part mès nauta d'aguesti. Totun, tanben ei fòrça dificil entà un estudiós o entà un amant des animaues poder-ne veir un pr'amor que tanben ei un animau damb costums nocturnes. Dilhèu per açò ei fòrça dificil poder trapar o encara reconéisher es senhaus que deishèc e açò tanben li da un cert aire de predator misteriós. Totun, eth gat-martin o marta ei eth mustelid que se pòt trapar mès soent enes bòsqui non mediterraneus. Pr'amor qu'eth gat-martin ei un abitant tipic des bòsqui pireneus.

Un caçador terrible

Enes arbes deth bòsc aranés i a un sense fin d'animaues que dan era impression d'èster un ecosistèma plen de vida, maugrat eth silenci que sonque ei trincat peth vent enes parts mès superiores deth madeish. Atau, i a tot tipe d'audèths de bòsc que canten en primauera, era joia qu'ei èster viu un dia mès, mès tanben esquiròs, grisi e ròis, que cerquen de qué neurir-se entà auer resèrves tà quan harà heired. E non i a peyor predator entad aguest tipe de mamifèrs qu'er atac silenciós e tament susprenent d'un gat-martin.

Es pògui etològs que poderen confirmar auer vist ua scèna de caça e persecucion d'un esquirò per ua marta tanben condèren que siguec ua des imatges mès estonantes que poderen veir de totes es que i pòt auer ena vida enes bòsqui. Pr'amor dera agilitat dera marta e era sua capacitat entà superar pròves fisiques qu'es madeishi umans non pensauen que serie capaça de realizar.

Atau donques, era scena se poirie desvolopar benben pendent era fin dera caça deth gat-martin ena aubada, o ena còga deth solei. En ua branca i a un

joen esquirò que non ei bric inquiet per ua possible menaça. Tot ath torn ei encara silenciós e era majoritat d'audèths encara dromissen. Arren non se mò. Er esquirò trapèc ja ua o dues escares que semblen pro granes entà conservar en ua d'aqueres resèrves qu'aguest remosigaire a en bòsc (e que soent dempús desbrembe s'a on son). E decidís d'anar-i entà gahar-les.

Totun, còp sec, un animau damb un pelatge marron escur apareish, sus eth madeish arbe a on ei er esquirò. Aguest non sap benben qué pensar pr'amor que hè sonque ua minuta non i auie arrés en arbe... e ara i a un animau mès gran qu'er esquirò e que semble pro menaçant. A mès, ei sus ua branca, que non ei luenh d'a on ei er esquirò. Era melhor decision poirie èster hùger e desbrembar es escares, pr'amor qu'er animau, que semble ara córrer de cap tar esquirò, òc que poirie èster un predator. Un predator nomentat gat-martin.

Se ne eth madeish esquirò sap d'on arribèc eth gat-martin, podetz imaginar qu'açò encara costarà mès de veir a un uman. Eth gat-martin ei fòrça mès gran que non er esquirò. Totun, era sua agilitat semblarie qu'ei parièra ara der esquirò....

Ei atau quan comence ua des persecucions mès estonantes que i pòden auer enes nautes rames deth bòsc ena Val d'Aran. Pògui pòden díder qu'ac an vist e açò contunharà atau pr'amor des abilitats deth predator e dera preda, qu'an, andús, ua velocitat dificil d'imaginar.

Era persecucion pòt demorar minutes e, a viatges, sonque quauqui segons. Tot depen dera preda. Er esquirò saute tà ua auta branca e pense que ja ei sauvat. Mès quan garde endarrèr i a tanben encara eth gat-martin. Non ei possible qu'un mamifèr pogue hèr açò. Dempús d'aguest saut er esquirò contemple orrorizat qu'eth gat-martin tanben sautèc e encara ei darrèr sòn. Com ei possible?

Fin finau, er esquirò decidís jogar era melhor carta que pòt auer pr'amor deth sòn pes. Eth següent arbe ei apuprètz a quate mètres de distància. Ei segur qu'eth predator non poirà hèr un saut com aguest. Er esquirò saute e quan torne a guardar endarrèr un gat-martin herotge ei a man de nhacar-li eth còth dempús de sautar es quate mètres de manèra aisida.

Abans de demanar-se se com ei possible tot açò eth gat-martin ja l'a atacat e era preda patís era nhacada mortau deth gat-martin abans de pèrder eth coneishment e era vida...

Eth territòri d'un gat-martin hè apuprètz 5 km² enes bòsqui de conifèrs que i a enes montanhas mès nautes de toti es Pirenèus, tanben ena Val d'Aran. Dehòra d'aguest airau ei fòrça dificil de trapar gats-martins e soent çò qu'un trape d'ua manèra mès abituau son es hagnes e arminis (es mostees non se trapen tan soent).

Totun, qu'en sòn abitat - e n'i a en tot eth nòrd europèu des d'Occitània enquia Siberia - ei era reina, pr'amor que minge, sustot, esquiròs (mès d'un 40% des sues predes ne son) e tanben audèths de bòsc (mès d'un 20% dera sua dièta). Totun, eth gat-martin tanben minge heruta (enquia un 15% dera sua dièta), insèctes e coleòpters (10%), ueus e porets (6%), anfibís e reptils (4%) e tanben, se cau, carronha d'animaus mòrti (enquia un 5%).

E com hè eth gat-martin entà subervíuer ath prigond heired que pòt arribar en un bòsc de nauta montanha en iuèrn? En tot amagar-se laguens deth horat d'un arbe, que pòt auer estat eth nin d'un pic o encara un vielh ostau d'esquirò. Es mesures non son cap de problèma entà ua marta, pr'amor qu'ei un mustelid que pòt entrar en horats de sonque 6 o 7 cm de diamètre.

Dus tipos de gat-martin

Çò de mès normau ei trapar tostemp un mascle o ua femelha en ua parcella de bòsc. Es gats-martins non son predators sociaus. Totun, n'i pòt auer mès d'ua pr'amor deth tipe de gat-martin que i a en bòsc. De hèt, n'i a basicament dus, segontes es expèrts. Es gats-martins sedentaris e es gats-martins nomades. Es prumèrs son ja especimèns adults qu'an trapat, guanhat e conquistat ua parcella de bòsc hè temps - es individús en libertat demoren apuprètz enquia 10 ans, mès damb er òme enquia 20 o mès -. Es auti son gats-martins mès joens, que cerquen un territòri pròpri dempús d'abandonar eth horat mairau non hè guaire.

Un gat-martin joen pòt hèr facilament mès de 65 km segontes quauqui estudiosi, pr'amor qu'encara non auie trapat un territòri entà víuer. Es

gats-martins sedentaris, totun, coneishen fòrça millhor eth paisatge a on son; coneishen ben tot arbe e tota ròca e donc, caçar entad aguesti predators ei fòrça mès facil. E, pr'amor d'açò, e des sues abilitats naturaus, cacen soent audèths e esquiròs.

A mès, er olfacte e era audida son excellents enes gats-martins. Era vision tanben, a diferéncia de d'auti mustelids, que pòden arribar a èster un shinhau cuerts de vista. Per açò aguest caçador nocturn pòt sautar benben mès de tres mètres d'ua branca o un arbe tà ua auta sense pèrder jamès era "pista" dera sua preda.

Segontes mès d'un etològ era poblacion de gat-martin que i pòt auer tostemp en un airau qu'ei totaument restacada ara des esquiròs. Atau, se pendent un an i a pòga neuridura vegetau es esquiròs non auràn tanti hilhs e era següenta generacion non serà tan grana coma era anteriora. Çò de madeish passe damb es gats-martins; se i a bèth an que non i a pro esquiròs, çò de mès segur ei qu'er an següent non i aurà tanti gats-martins neishudi enes horats des arbes. Alavetz, que tanben mos podem demanar qué li pòt arribar a ua poblacion de gat-martin se, pr'amor deth cambi climatic, bèth an desapareishen totaument deth bòsc toti es esquiròs?

Eth gat-martin, de un aute costat, mèrque tostemp eth sòn territòri damb era urina, mès tanben damb es secrecions que produsissen es sues glandoles abdominaus. E sajaràn de non trapar jamès cap aute gat-martin se non ei ua femelha e pendent era epòca de reproduccion.

Es femelhes an enquia dus o tres fases de zèl separades per diuèrsi dies. Açò ei un senhau clar entath mascle, que sajarà de trapar era femelha tostemp pendent aguest periòde (començament d'estiu). Era majoritat des còps, e dempús de jogar diuèrsi dies (o non) eth mascle nhacará eth còth dera femelha, com se siguesse ua preda mès, e se debanarà era copula. Dempús, eth vejaire des expèrts ei diferent, pr'amor que bèri uns diden que justament dempús d'açò eth mascle se n'anarà e abandonarà era femelha. D'auti encara, diden que demorarà damb era enquiath començament der iuèrn.

Sigue com sigue, era implantacion der ovul ena femelha ei diferit, pr'amor qu'es petits gats-martins non neisheràn enquiara primauera e jamès

pendent er iuèrn, eth periòde mès heired der an e que poirie aucir-les facilament. Atau, en març o abriu era majoritat des còps es femelhes de gat-martin an tres petits que tanben pòden èster, mens soent, de un a cinc. Es mairs suenhen fòrça es petiti pr'amor qu'alavetz son fòrça pòc desvolopadi, cècs e sonque pesen apuprètz 30 gr. Mès son caudi laguens deth horat der arbe a on son amagats damb era mair.

Cinc setmanes dempús ja an abandonat era lèit mairau e sonque dues setmanes dempús ja an gessut deth nin entà començar a conéisher eth territòri mairau. Dempús der estiu era mair tornarà a auer eth zèl e es sòns hilhs auràn d'abandonar-la tà tostemp e vier gats-martins nomades enquiath moment d'auer un territòri pròpri (e que poiràn hèr-lo pr'amor que ja son sexuament adults des des 15 mesi).

Eth gat-martin ei un des predators mès mortaus que i pòt auer enes branques nautes des arbes des bòsqui aranesi. Minge e cace normaument esquiròs mès tanben arratets de bòsc (*Apodemus sylvaticus*), insèctes, anfibís e reptils, e s'a fòrça hame, pòt atacar se vò, o n'a de besonh, animaus fòrça mès grani qu'eth madeish, com ua oelha, un joen cèrvi o cabiròu. Entà hèr açò era tactica usada ei nhacar eth còth der animau enquiara arribada rapida dera mòrt deth madeish per pression e falta d'aire. Dempús pòt amiar damb dificultat era preda mòrta a un lòc segur e aqui minjar un còp e un aute en diferents dies.

Mès de çò que non se pòt dobtar ei des sues abilitats ara ora de caçar. Ei un predator que pòt baishar d'un arbe cap enjós se vò - e non i a guaire predators que pòden hèr açò - e sautar distàncies de 2, 3 o enquia 4 mètres entre branques d'un arbe a un aute. E non cau parlar des estonantes velocitats que pòt arribar a utilizar pendent era caça d'un esquirò o un audèth de bòsc que, fòrça soent, non veirà jamès d'on ven er atac ne quin ei er animau culpable.

Er animau culpable non ei aute qu'un des predators mès veloci des bòsqui aranesi: eth gat-martin. Era sua poblacion actuau non ei considerada menaçada pr'amor dera sua costum de víuer tostemp en parçans fòrça luenhans der òme. Açò sauvèc era espècia enquiara. Mès eth futur climatic

dera planeta poirie dar suspreses desagradiues entara fauna d'aguest tipe d'ecosistèma, un des darrèrs tresors environamentaus que i a ena Tèrra. E ei ena Val d'Aran. Eth gat-martin ne poirie tanben èster ua victima mès. Per açò cau suenhar damb amor aguesti bòsqui e lutar tostemp contra era desforestacion des madeishi. Cau arrestar tostemp e de manèra decidida era tala des arbes deth bòsc. Non i a cap de rason justificada (ne industriau) entà méter en perilh ua comunautat animau e vegetau qu'encara ei ua des mès riques dera planeta. Atau dilhèu poiram salvar eth gat-martin e dilhèu, sonque dilhèu, poiram veir se com hè eth melhor artista de circ deth bòsc, damb es sòns sauts de diuèrsi mètres entà sajar de caçar un esquirò que, tanben, se pòt díder, pòt hùger e deishareth gat-martin fòrça susprés, vertat?

12. ETH CÈRVI

Hònt: Pexels/Simon Rizzi

Maugrat qu'eth sòn nombre aué ei encara malerosament fòrça redusit e demore, sustot, en airaus pròplèus dera Val d'Aran (com Cadí o Boumòrt), non ei bric illogic pensar que, en tot passejar, podem trapar un beròi especimèn deth romiant mès gran que i pòt auer enes bòsqui aranesi. Aquesta trobada, maugrat que se passe pòc soent aué en dia, non vò díder qu'es cèrvs non an arren a veir damb es bòsqui e era geografia aranesa. Tot çò de contrari, pr'amor qu'eth cèrvi siguec tradicionaument un des erbivòrs mès grani des Pirenèus. E, se i a bòsqui prigondi en aquestes montanhes, ei en Aran. E eth cèrvi siguec considerat pendent sègles com eth rei des bòsqui aranesi. Ua auta causa ei era limitacion actuau que patís aué aquesta espècia romiaira.

Era persecucion umana a bères espècies animaues siguec terrible. Aguest ei eth cas deth cèrvi europèu, eth mès gran des darrèrs romiaires sauvatges enes regions temperades. Caçat un dia e un aute pendent tota era preïstòria e encara mès enlà pr'amor dera sua carn, eth cèrvi patic ua reduccion prumèr geneticament coma espècia, e dempús, ua reduccion en sòn nombre.

Era situacion actuau des cèrvis ei fòrça delicada e cau considerar tostemp encara qu'ei ua espècia fòrça menaçada, pr'amor der isolament genetic que patissen es ramats actuaus d'aguest tipe de romiaires, eth sòn baish nivèu de creishement e eth sòn nombre.

Apròp e luenh

Se ben ei mès facil poder veir un ramat de cèrvis en lòcs com eth Parc Naturau de Cadí o encara ena reserva dera Sèrra deth Boumòrt, airaus fòrça pròplèus dera Val d'Aran, en aguesta ei fòrça dificil poder confirmar - se non ei esporadicament - era preséncia de cèrvis. Aumens non i a encara cap de confirmacion d'un ramat permanent enes sòns bòsqui. Mès non vò díder qu'açò non se debane, pr'amor qu'enquia animaues estinguits tanben dera Val d'Aran e de Catalonha pendent eth darrèr sègle poirien tornar lèu segontes es darrèrs estudis etologics qu'ac confirman. De un aute costat, estudis recents confirman era preséncia de cèrvis ena termièra septentrionau d'Aigüestòrtas çò que confirmarie aguesta preséncia d'ua manèra mès o mens regulara.

Totun, e se siguesse aguest eth cas, eth cèrvi ei un mamifèr romiaire dera familha des Cervidae que, maugrat es sues mesures, ei timid. E donques, se pòt, non dèishe jamès eth bòsc dubèrt, qu'ei er environament a on viu normaument. E açò se parlam d'un ramat de femelhes e cervions o encara de mascles, pr'amor qu'es mascles adults mès vielhs an era costum de demorar solitaris enes airaus mès prigonds de bòsc e a on ei fòrça dificil era arribada des umans. Ath delà, ei un mamifèr nocturn que non se mò guaire pendent eth dia.

Non cau parlar dera elegància fisica deth cèrvi. Ei un mamifèr erbivòr que pòt hèr entre 160 e 260 cm de longada e enquia 150 cm de nautada. Eth sòn pes pòt èster situat entre es 140 e es 80 kg segontes parlam d'un mascle o d'ua femelha (qu'ei enquia un terç mès petita qu'eth prumèr).

Eth pelatge normau pendent tot er an ei marron, damb tons vermelhs mès en iuèrn ei mès lèu gris. Era sua coa ei cuerta (10-15 cm) e a un olfacte fòrça bon. Tanben ei bona era sua audida e era sua vista. Totun, çò qu'a hèt celèbre eth cèrvi son es sues còrnes, que pòden desvolopar-se ben cada an e que dan aquera vision que toti auem deth rei des bòsqui; un gran mascle adult que brame en tot cridar ua femelha pendent era epòca de zèl. Ua vision que ja auem dit qu'ei de mens en mens abituau enes bòsqui pirenenes.

Ua auta imatge que toti auem en cap e que tanben ei ua des mès celèbres aué deth reiaume animau ei era trendesa que lance un cervion amagat darrèr dera èrba damb es sues plapes blanques e que sage de suberviuer a un lop o un os qu'ei apròp e que poirie caçar-lo. Non cau díder qu'aguesta ei ua imatge modèrna qu'es umans non auém (n'es aranesi ne cap de persona) abans de Walt Disney.

Era reproduccion

Era epòca deth zèl des cèrvis mascles arribe pendent era fin d'estiu. Era majoritat d'especimèns que i a o que i pòt auer enes bòsqui aranesi viuen en ramats separats per sèxe e edat. Prumèr traparam eth ramat de femelhes damb es joens cervions qu'encara non an era edat entà abandonar ara mair e començar ua vida independenta.

Ei ara eth moment de rebrembar qu'eth cèrvi, maugrat era imatge de poder e violéncia que pòt auer un mascle adult, ei ua espècia qu'a ua estructura sociala totaument controlada per femelhes. En aguesti ramats se pòt distingir diuèrsi grops damb diuèrses femelhes, que dirigissen as auti, mès totes eres aubedissen tostemp a ua cèrvia mès vieja e veterana, qu'indicarà tà on anar, a on dormir sense perill e encara a on minjar. E

cap de joen mascle discutirà jamès era ascendéncia d'aguesta femelha sus es auti. Jamès.

Non guaire luenh d'aguest ramat de cèrvies e cervions n'i a tostemp ua auta de mascles e mascles joens ja independents, que cerquen tostemp víuer en grop sonque pr'amor qu'era amassada de toti eri, en bòsc, ei tostemp melhor se i a er atac de predators (mès uelhs trapen abans eth predator). Ei donques pendent era fin d'estiu qu'es mascles que ja an era edat entà reproduir-se començaràn a separar-se d'aguest grop entà sajar de conquerir un tròç de terren, apròp deth ramat de cèrvies femelhas, a on poder cridar e atrèir as madeishes. Mès, entà poder hèr açò, prumèr cau defensar aguesta petita parçèla de terren des auti mascles, que tanben sajaràn de conquistar era madeisha parçèla e atrèir eth maxim nombre de femelhas entà bastir un arèm temporau.

S'eth ramat de cèrvis demore en ua propietat privada - es cèrvis pòden víuer encara mès temps qu'es cèrvis sauvatges pr'amor que son suenhats e neurits tostemp pendent er iuèrn. Atau, pòden víuer mès de 20 ans -, i aurà mès lutes pr'amor que soent i a un nombre d'especimèns mès naut. En libertat, es lutes non son tant agressives e, maugrat que mès d'ua vielha hònt escrita ne parle, ei dificil trapar dus cèrvis mòrti, pr'amor des còrnes estacades entre eres. Çò de mès abituau ei defensar era parçèla un shinhau, mès, se i a un adult mès fòrt qu'es auti mascles, aguesti acostumen a hùger. Dempús d'apuprètz ua setmana, eth mascle que guanhèc era parçèla, independenment de se podec copular damb autes femelhas o non, se retirarà dera madeisha pr'amor que, fisicament, ja non pòt lutar mès, e poirie morir se contunhèsse. Ei alavetz quan es mascles mès joeni an era oportunitat de copular damb es femelhas. Se non profiten eth moment, poirien arribar a perdre-lo entà tostemp.

Dempús es dus ramats tornaràn a separar-se un aute còp. Ara cau minjar fòrça huelhas e èrba, mès tanben aglans e arbilhons, entà guanhar pes e subervíuer eth heired iuèrn. Es femelhas demoren prenhas enquia 8 mesi e normaument an ua cria. A compdar d'alavetz eth cervion, demorarà amagat damb es sues plapes blanques laguens dera èrba en tot demorar

era tornada dera mair entà popar. Eth cervion començarà a minjar èrba as 3 mesi mès encara contunharà d'èster neurit pera mair quauqui mesi mès se pòt. Totun, demorarà damb era sua mair enquia eth dusau an de vida e podem veir soent femelhas prenhas damb un cervion ath sòn costat, que neishec era an anterior.

Pr'amor dera persecucion que patic era espècia, eth cèrvi ei un animau damb es costums mès e mès nocturnes. Non a era abitud de mòir-se guaire pendent eth dia. Eth sòn abitat naturau son es bòsqui dubèrti o es esclarides apròp des prumèrs, pr'amor qu'aquiu i a tostemp èrba. Sonque es mascles mès vielhs abandonen es ramats entà víuer ua vida solitària enes regions mès prigondes des bòsqui - que tanben pòden trapar-se enes montanhes mès nautes-.

Ua espècia encara aué caçada

Non cau díder qu'eth cèrvi, maugrat totes es leis que i pòt auer, ei encara un romiaire fòrça caçat. Era carn ja non ei importanta. Çò qu'es caçaires vòlen auer ei eth sòn cap e es sues còrnes (que perden eth velhut cada an quan es cèrvis s'apròpen as arbes entà liberar-se d'aguest teishut), simbèu d'elegància e grandesa.

Aué eth cèrvi ei un mamifèr fòrça menaçat per diuèrses rasons. Cada ua ei complèxa mès tanben importanta. Totes eres provoquen ua situacion dera poblacion totau des cèrvis pireneics dificila. E siguec reïntroduit en aguestes montanhes pr'amor que ja s'auie estinguit abans. E açò poirie tornar a repetir-se un aute còp pr'amor qu'era sua situacion ei fòrça, fòrça delicada.

Era desforestacion, ath costat dera caça ei, dilhèu ua des peiors menaces qu'a d'afrontar aguesta espècia. Pr'amor que, se non i a bòsqui o i a mens bòsqui, aguesta espècia non pòt subervíuer de cap de manèra. S'es caçaires non arturen aguesta caça de bèri especimèns - es milhors geneticament pr'amor que son es mès grani e es mès beròis - cada an era espècia tanben desapareisherà (pr'amor que ja non a mès era capacitat de subervíuer geneticament).

Se parlam de caça e genetica cau comprèner dus hèts: es cèrvis aué non an lèu cap de predator naturau (dilhèu un os) pr'amor qu'eth sòn predator naturau, eth lop, ei estinguit enes Pirenèus hè ans. Açò non ajude era espècia, pr'amor que segontes er an i a suberpopulacion, mès pression environamentau pr'amor que i a mès individús, mens neuridura e fòrça mès lutes entre mascles - e mès mòrts pr'amor d'aguestes -. Er òme, era soleta espècia aué que pòt hèr mau as cèrvis, siguec tanben eth que provoquèc eth sòn isolament genetic, a mès d'ua espècia que ven de mès en mès petita pr'amor qu'era caça des umans ei tot çò de contràri ara evolucion biologica naturau.

Qué se pòt demorar d'ua espècia com era des umans que cada còp que cace e aucís es milhors, mès grani e mès poderosi cèrvis mascles que son es que poirien dar eth sòn còdi genetic entà milhorar era espècia pr'amor que son es mès fòrts? Aué es cèrvis son fòrça mès petiti qu'es cèrvis qu'es que i auèc hè 2.000 ans. Son vint sègles o mès de caça e persecucion sense fin. E ara podem veir es resultes; isolament genetic e ua espècia mès petita.

Er isolament genetic arribe pr'amor qu'es pògui grops o ramats de cèrvis sauvatges qu'encara i pòt auer ena Val d'Aran o Catalonha son separats es uns des auti e non arriben jamès segontes es cercaires a barrejar-se entre eri entà milhorar eth còdi genetic dera espècia. E açò tanpòc ei bric bon entàs cèrvis.

Era qualitat d'auer ues des còrnes mès berdies e fòrtes (pr'amor que s'un cèrvi masclè o enquia ua femelha ataque un uman eth perilh ei fòrça naut entad aguest) ei produsir un des crits, eth bram, un des mès caracteristics e tanben susprenents de toti es crits d'animaus deth bòsc. E ei aquerò que provoquèc era dolenta situacion actuau que patís coma espècia. Pr'amor qu'er òme perseguic eth cèrvi prumèr pera sua carn e era sua pèth e dempús pes sues còrnes. Se non cambiam de manèra de pensar lèu-lèu es cèrvis tornaràn a èster ua espècia hantauma enes bòsqui pirenencs.

Hèt fòrça trist, pr'amor qu'eth cèrvi, siguec eth rei deth bòsc, tanben deth bòsc dera Val d'Aran, pendent milèrs d'ans. E non serie çò de mès logic poder contunhar damb aguesta imatge es pròplèu sègles?

13. ETH LIT CÒTHVERD

Hònt: Pexels/Saeid Anvar

Auer era categoria d'audèth nomada e non sedentari non desqualifique cap d'espècia animau en un territòri. Se siguesse atau ua bona part de totes es espècies d'un lòc demorarien eliminades dera lista de fauna autoctòna pr'amor dera sua classificacion coma espècia forastèra. Eth lit còthverd ei un audèth nomada mès dilhèu era espècia de lit mès importanta que podem trapar ena Val d'Aran.

Eth nomadisme d'aguest lit ei logic e naturau en aguesta espècia pr'amor que, en tot èster un lit, çò que s'estime mès son es granes concentracions d'aigua (non cau que siguen prigondes), que se pòden trapar, per exemple en airaus com es paluns, petiti arrius, lacs o còrsi d'aigua mès importants. E aguest paisatge, eth des paluns, non ei bric present ena Val d'Aran.

Totun, coma audèth nomada, pòt èster trapat tanben, pendent lèu tot er an en toti aqueri estanhs de nauta montanha aranesi. Er unic besonh qu'a eth lit còthverd qu'ei auer fòrça vegetacion apròp dera aigua. Per exemple, estanhs com eth de Lhebreta, son ideaus entada aguest audèth. E, segontes quauques hònts, maugrat qu'ei un animau aquatic, sustot de còsta, tanben a estat vist en estanhs encara mès nauti, com es dera Ratera o era Bonaigua, situadi andús a mès de 2.000 mètres de nautada. E, pr'amor d'açò es litets damb es sues mairs ja pòden èster estudiadi pes amants dera natura en primauera.

Eth lit còthverd (*Anas platyrhynchos*) ei, a mès d'açò, practicament era unica espècia de lit que se pòt veir ena Val d'Aran. Cada region a ues caracteristiques tipiques e, se ben ei vertat qu'ena Val d'Aran era fauna de montanha ei fòrça rica, non ei atau damb un aute tipe de fauna, coma era des paluns. E eth lit còthverd ei un audèth de palun.

Mès ath sud, ja en Catalonha, se trapan soent e pendent tot er an, colònies importantes de lit còthverd en Segre, en Delta d'Èbre o encara enes paluns der Empordan. En Aran es individús trapadi son tostemp animaues nomades que vòlen entath nòrd o entath sud e que dilhèu sonque cerquen un shinhau de relaxacion entà guanhar fòrces e poder contunhar eth camin. Totun, era importància dera preséncia d'aguest lit en tèrres (mès ben dit estanhs) araneses ei capdau pr'amor qu'ei eth lit originari d'on gesseran totes es espècies de lit domèstic qu'auem auut dempús es umans en casa. E es sues costums e caracteristiques biologiques deuen èster un shinhau coneishudes pr'amor d'açò.

Eth lit originari

Atau, eth lit còthverd ei ua espècia fòrça beròia de lit, damb eth cap de color verd e un anèth de color blanc que separe aguesta color deth còs, mès escur. Eth sòn bèc ei fòrça auriò e era part inferiora deth còs ei blanca. Açò en çò des mascles, pr'amor qu'es colors dera femelha son fòrça mès mimetics entà ajudar era mair e es sòn litets a subervíuer melhor apròp dera arriba der arriu, lac o estanh a on naden toti amassa. Es mascles

tanben son mès grani qu'es femelhes e an ua envergadura alara d'entre 80 e 95 cm, damb un pes que pòt variar entre es 500 e 1.400 gr.

Se ja ei dificil trapar un lit còthverd ena Val d'Aran pr'amor qu'era majoritat des especimens son nomades que viatgen d'un lòc a un aute, tanben ei cèrt qu'era possibilitat de trapar-ne un pendent eth dia ei fòrça baisha pr'amor que son audèths qu'an, aué, costums nocturnes. Era causa d'açò non ei ua auta qu'era terrible e longa persecucion que patic aguesta espècia es darrèrs dus mil ans per òme. E qu'encara contunhe. Totun, tanben ei cèrt qu'en bèri airaus a on non i a pression umana, era majoritat des còps es còthverds cerquen neuridura ena aigua pendent es ores de lum solara.

Dempús d'auer dit açò non volem negar era possibilitat de veir tanben lits nidificant en Aran. Pr'amor qu'ei ua espècia que li agrade tot tipe de hònt d'aigua; es paluns, mès tanben es petiti lacs, es arrius grani, e tanben es mès petiti e enquia es estanhs permanents o temporaus. E, maugrat que preferís mès se i a fòrça vegetacion apròp dera aigua entà poder amagar-se melhor, açò tanpòc non ei totaument necessari pr'amor que, a viatges, es femelhes hèn eth nin fòrça luenh dera aigua.

Es prumèrs lits còthverd arribaràn donques ena Val d'Aran pendent era tardor. Ei atau com se pòden formar petiti grops d'aguesti audèths enes estanhs aranesi (fòrça petiti comparats damb es dera còsta catalana). E pendent er iuèrn comence eth rituaue dera reproduccion.

Un procès complèx

Era idia qu'aguest audèth ei un des mès simples e primitius que i pòt auer ei fòrça luenh dera realitat. De hèt, eth procès deth zèl des lits còthverd ei fòrça complèx: era femelha alongue eth còth e eth cap entà demostrar as mascles que i a ath sòn torn e qu'ei premanida entà recéber era grana masculina. Aguest senhau corporau ei seguit tostemp per apropament de mès d'un mascle, que començarà tanben a alongar eth còth e bàter es ales tanben entà ensenhar ara femelha era sua receptivitat.

Atau, diuèrsi mascles en-honsaràn era part anteriora deth còs ena aigua en tot mòir es ales enquia qu'era femelha causarà un que serà era sua parelha

pendent fòrça temps. Ei atau com migren es mascles d'un lòc a un aute en tot seguir ua femelha e provoquen un milhorament genetic dera espècia estonant.

Dempús dera copula, que se passe en mes de hereuèr normaument, era femelha abandonarà eth mascle entà bastir eth nin. Non cau aigua apròp. Eth nin deth lit còthverd tanben pòt èster bastit en coitiús de grana o en lòcs damb fòrça vegetacion, coma era part mès baisha des montanhes. Pòt èster bastit tanben naut d'un arbe.

Eth nin, totun, ei fòrça simple. Ei ua soleta depression en tèrra hèta pera femelha de 6 a 8 cm de prigondor e entre 20 e 30 cm de diamètre. Era unica causa que hè era femelha ei apartar es rames e pèires que i pòt auer. E, soent, sage de hèr diuèrsi nins ath viatge.

Peth dessús sonque i a èrba e huelhes seques. Totun, e damb es dies, tanben i auràn mès e mès plumes dera mair, que protegiràn fòrça es ueus deth heired. E tanben son utiles quan era mair a d'anar-se'n pr'amor que caperará es ueus damb aqueres plumes e demoraràn totaument amagadi.

Era femelha de lit còthverd pon un ueu cada dia e pòt hèr açò enquia 12 viatges. Diuèrsi estudis confirmèren que sonque es mairs mès valentes son es que mès capiten ara ora de suenhar es ueus: açò vò díder non húger o tornar lèu-lèu se i a ua menaça grèva sus es madeishi. E quan es ueus ja son a man de trincar-se son es que hèn comèdia, com hèr veir qu'an ua pauta o ua ala trincada entà provocar era persecucion des predators es qu'an tanben un nivèu mès naut de capitada.

En aguesta epòca es perilhs son diuèrsi e patissen fòrça es atacs des predators; agles e auti audèths de preda mès tanben des corbassi e arrates, que devòren es ueus de lit tostemp s'era mair se'n va pro luenh.

Ua imatge fòrça beròia

Sonque quate setmanes dempús nèishen es litets. Ei alavetz quan, s'auem sòrt, podem veir ua des scènes mès polides mès tanben mès simpatiques dera natura: ua mair lit damb es sòns litets que marchen mès o mens segurs entara aigua a on practicament cap de predator poirà hèr mau as petiti.

Un còp neishudi, cau shugar-se jos era mair, abans de cercar era hònt d'aigua mès pròplèu. Un viatge arribadi es litets ara aigua era seguretat ja ei cèrta e ei alavetz quan era mair ensenharà as litets a cercar neuridura, a nadar e tanben a entrar ena aigua. Aguesta ei ua tactica fòrça usada pes joeni se i a ua menaça mès que non serà mès utilizada quan seràn adults.

Era majoritat de lacs e estanhs a on i pòt auer lits còths-verds non son guaire prigonds (apuprètz entre 15 e 30 cm serie er ideau entad aguesta espècia) pr'amor qu'atau pòden calar era part anteriora deth còs ena aigua ath viatge qu'ennauten eth cu entà auer equilibri.

Atau, utilizen era hanga e aigua filtrada laguens era boca entà trapar eth materiau orgànic qu'ei era sua neuridura basica, pr'amor que mingen, sustot, granes e d'auti tipe de vegetacion aquatica (un 80%), mès que pendent er estiu tanben pòden minjar, se cau, insèctes, vèrmes, crustacèus e enquia bèth peish petit.

Eth lit còthverd ei un des audèths mès estudiats pes etològs. E tanben un des mès anerats. Ei atau qu'es cercaires an confirmat qu'era majoritat d'individús que i a ena Val d'Aran son nomades. Totun, s'ei rar e dificil trapar-ne, era sua preséncia pòt mostrar era bona salut des aigües d'un estanh o un lac ena nòsta val. Per açò era importància d'aguesta polida e simpatica espècia.

Se suenham e protegim es pògui espacis aquatics que i a ena Val d'Aran, país de montanha, tanben sauvaram espècies com era deth lit còthverd, qu'utilize aguest, eth nòste territòri, entà posar-se en sòn viatge de cap tàs hònts d'aigua mès granes, com es deth Segre o er Èbre. damb açò er ecosistèma guanharà en salut e nosati en felicitat pr'amor que veir ua hilera de litets ara ora de perseguir era sua mair ei, dilhèu ua des mès simpatiques e trendes que i pòt auer ena natura.

14. ER ISARD

Hònt: Pexels/Jandro Fernández

S'eth cèrvi pòt èster considerat com eth rei des bòsqui, es montanhes araneses an tanben un aute rei; er isard, tanben coneishut coma sarri, maugrat que toti es aranesi coneishen aquest romiaire coma era craba. Es montanhes pirenenques son encara, aué, eth sòn darrèr refugi en aguesta region europèa meridionau dempús d'auer contrarotlat un territòri fòrça mès gran, com demostren es fossils mès ancians trapadi en aquestes montanhes (de hè apuprètz 250.000 ans).

Er isard ei un romiaire qu'ei mès familha des antilòps que non des bòs, maugrat apertier ara familha des *Bovidae*. Pòden èster trapadi en diferents montanhes europèes, com es Alps, e i a fòrça cercaires que separen era sosespècia pirenenca (*Rupicapra rupicapra pyrenaica*) des autes sies que i a ena planeta. Totun, encara aué açò ei ua discussion scientifica qu'ei

luenh d'èster acabada, pr'amor que fòrça cercaires non son d'acòrd damb aquesta separacion e afirman qu'es especimèns pirencs son sonque ua sosespècia mès d'ua madeisha espècia unica e comuna europèa.

Totun, ei eth mamifèr erbivòr que podem veir enes montanhes mès nautas, sustot se son situades entre es 800 mètres e es 2.300 mètres de nautada. Es isards son ua sòrta de craba fòrça eleganta, damb pautes mès longues qu'era craba pirenenca e damb un color de peu fòrça caracteristica. Era part superiora dera esquia ei bruna e era part inferiora deth còs blanca. A ua linha nera qu'arribe enquiath cap e ua auta encara qu'entornege es uelhs. Es sues còrnes tanben son fòrça singulares pr'amor qu'andús sèxes n'an e son cuertes e acaben endarrèr.

Eth pelatge des isards ei diferent segontes era region e era sason, mès son fòrça mès escurs pendent er iuèrn entà estauviar energia (era color nera ei era que miralhe mens era lum solara) e mès clar en estiu. De un aute costat, es sues caracteristiques coma espècia son tanben fòrça singulares: es mascles pòden arribar a pesar entre 30 e 68 kg e es femelhes entre 25 e 38 kg. Era longada mejana arribe as 135 cm e era nautada as 80 cm. Es còrnes, mès cuertes qu'es de d'autes espècies dera familha des Bovidae arriben a 32 cm segontes er especimèn e pòden víuer enquia 25 ans, maugrat qu'era majoritat des individús sauvatges non arriben as 13.

Era arribada der iuèrn

Quan arribe er iuèrn arribe era peior sason der an entàs sarris, aguest romiaire sociau - serie mès ben dit gregàri - pr'amor dera arribada deth heired e era manca de neuridura. A mès, ei quan ei justament acabada era epòca deth zèl e era majoritat de mascles an perdut enquia un 25% deth sòn pes pr'amor deth madeish e es lutes que cau desvolopar se vòlen copular damb femelhes e reproduir-se. Entàs femelhes tanpòc ei ua bona sason pr'amor que, se son mairs e an ua joena craba damb eres, cau cercar refugi deth heired (enes bòsqui) e tanben neuridura, qu'ei fòrça mès dificila de trapar. Fin finau, ei quan es predators naturaus, com era vop, eth lop, er

os o encara es agles reiaus an mès hame e donques quan cau èster mès en alèrta.

Eth zèl enes isards se desvolope entre octobre e noveme e era femelha aurà ua petita, indefensa e beròia crabeta sies mesi dempús (apuprètz mai o junh) e donques quan arribe eth prumèr iuèrn entàs isards mès joeni qu'encara viuen ath costat dera mair ei un moment fòrça delicat entà toti es membres deth grop a on viuen amassadi es femelhes d'isard e es sòn petits - es mascles tanben demoren en grops de mascles joeni e sonque viuen coma individús solitaris es mès vielhs -. De hèt, er iuèrn ei quan era mortalitat enes isards joeni (e non joeni) arribe enquiath 90%, pr'amor deth heired, era falta de neuridura e es predators, mès tanben es accidents damb era nhèu, que hè fòrça mès faciles es queigudes d'aguesti isards des deth cap des montanhes.

Dilhèu ei per açò que i a grops que demoren lèu tot er iuèrn amagadi enes bòsqui mès baishi que i pòt auer enes montanhes araneses - que son, comparats a d'auti, bòsqui fòrça nauts -. En bòsc era temperatura ei normaument mès nauta qu'en exterior (ua mejana de 2°C a 3 °C mès nauta), ei un terren mès dificil entàs predators e tanben entar òme se vò caçar isards, e non i a tanta nhèu.

Segontes diferents estudis i a grops d'isards (abans ère mès normau veir enquia 150 individús mès aué son sonque apuprètz 30-40) que demoren tot er an en bòsc o apròp d'aguest, maugrat que çò de mès normau en aquesta espècia ei víuer tostemp en lòcs a on i a parets de ròca pr'amor qu'ei eth camin de hujuda instintiu entara espècia.

Era dièta der isard ei erbivòra e açò vò díder que minge èrba e plantes, mès tanben huelhes de conifèrs pins e auets, liquèn e enquia era rusca de bères espècies d'arbes se cau e a fòrça hame. Totun, er iuèrn ei dilhèu era sason mès perilhosa entar isard pr'amor des lauegi qu'aucissen soent grops sancers e non dèishen cap de suberviuent.

Aué se considèrè qu'era espècia non ei menaçada e que pòt èster caçada damb restriccions. E s'ei dificil entà un uman sajar d'arribar en territòri des isards, mès dificil ei encara sajar de descorbir-ne un grop, pr'amor

qu'an un olfacte que permet ar isard trapar umans a mès de 500 mètres s'eth vent ei favorable. Per açò que caçar isards non ei bric facil.

Non cau díder qu'ei un mamifèr totaument adaptat ara vida en montanha. Es sues pautes an dues ungles separades qu'ajuden fòrça es isards a caminar sus es ròques e tanben sus eth gèu, non tant sus era nhèu trenda. Totun, un isard, se vò, pòt húger d'un predator a mès de 50 Km/h, çò qu'ei ua velocitat fòrça nauta en montanha.

Quan arribarà era primauera es possibilitats de subervíuer entath petit grop d'isards creishen, e fòrça, e era mortalitat non arribe a mès d'un 15%. Totun, es especimèns qu'an mès de 13 o 14 ans auràn ja es dents fòrça degalhadi, çò que provocarà, fin finau, era mòrt der animau pr'amor dera hame. De hèt, arribe un punt que non pòden minjar mès e donc, se produsís era mòrt naturau e son fòrça pògui es individús qu'arriben as 20 ans de vida o mès enlà encara.

Ua auta característica singulara der isard, a mès d'ues pautes poderoses entà sautar de ròca en ròca o pujar peth gèu, ei eth sòn pelatge. Es isards an dues mudes de pelatge cada an. An çò que poiriem definir coma pelatge d'iuèrn - damb un color mès escur e mès groishut - e eth pelatge d'estiu - mès clar e mès prim. Ath delà, es isards an dues capes de peu. Era capa interiora ei ua capa damb peu mès long que protegís mès encara aguest mamifèr entà subervíuer quan hè mès heired - e pòden suportar ben temperatures d'enquia -25°C -. Era dusau capa non a eth peu tan long e ei era que cambie dus còps cada an, e que protegís encara mès er isard contra eth heired.

S'eth vent e eth heired non ei arren entad aguest romiaire montanhós mès problematica entara espècia ei era calor. Pr'amor que non s'estimen bric es temperatures nautes e quan aguestes son superiores as 20°C çò que hèn, normaument, es isards, ei cercar era ombra apròp d'ua paret verticau de ròca. Eth hèt ei que son animaues que non beuen jamès pr'amor que ja an pro aigua enes plantes que mingen e donques damb un pelatge groishut com es qu'an es isards se hè fòrça calor ei normau entar animau non poder suportar es temperatures nautes. Per açò que cau èster fòrça alèrta ath

cambi climatic, que poirie provocar ua grana mortalitat en aguesta espècia, fòrça sensibla.

Pendent era primauera donques, e abans dera arribada dera milhor sason entàs isards (er estiu, pr'amor qu'ei quan i a neuridura per tot) ei quan es joenes isards prenhes se separen deth grop entà auer ua petita craba qu'aurà un pes sonque d'entre 2 e 2,7 quilòs. Ores dempús deth neishement eth joen isard ja pòt demorar dret e ua setmana dempús ja pòt seguir ara sua mair enquiath grop mairau.

Era sua agilitat en aquera epòca ja ei susprenenta: non ei neishut encara er uman que pòt capturar un isard d'ua setmana de vida damb es sues mans. Era lèit mairau, de un aute costat, ei fòrça rica e pr'amor d'açò es joens isards guanhen enquia 100 gr. cada dia. Sonque dus mesi dempús, eth joen individú ja pòt pesar benben enquia 10 kg. Totun, passats tres mesi, era mair ja non vò dar mès lèit ath joen isard e cau començar a minjar tostemp èrba entà subervíuer. Cau rebrembar que, s'era mair morís pr'amor d'un accident o un predator (o un caçaire) pendent aguesta trenda edat der isard, aguest tanben morirà, pr'amor que cap auta mair l'adoptarà.

Un mon sense guaire predators

En bères regions europèes i auer suberpopulacion d'isards enes montanhes e calec caçar-les. Cèrt prince austriac ne cacèc sonque eth, mès de 3.000 individús . Eth prètzhèt passèc pr'amor dera extincion des predators enes montanhes ath long deth sègle XIX e començament deth XX. Aué, es grops d'isards non an lèu cap de predator naturau e era majoritat d'aguesti son mès e mès grani. Mès en un mon sense predators er ecosistèma non ei san e açò provòque tanben era mòrt massiua de nombrosi grops d'erbivòrs, tanben d'isards, per fòrça malauties e epidemies.

Era agla reiau siguec pendent fòrça temps un des peiors enemics des isards. Se ben ei dificil entà ua agla atacar un isard adult - que base tostemp era sua defensa enes sues còrnes - pòt atacar facilament un especimèn joen. Mès aué non i a tantes agles com en passat. Mès perilhosa entà un isard

ei era vop, que pòt atacar individús malauts, herits o que non an ua bona salut. Eth linx tanben siguec un predator tradicionau des isards e en cèrtes regions a estat prepausada era sua reïntroduccion entà dar cert equilibri naturau as poblacions d'isards, pr'amor que, sense aguesti, creishen, soent, de manèra gigantassa.

Ena Val d'Aran i auie lops. Aué sonque i a dilhèu especimèns nomades. Eth solet predator que pòt hèr fòrça mau ar isard se ne trape un - ua causa ei trapar-ne e ua auta capturar-lo - ei er os, qu'erosament torne a èster un animau mès dera fauna aranesa pr'amor dera sua recenta reïntroduccion. Atau, e sense lèu enemics naturaus, sonque demore sajar de suberviuer en un mon que ja non ei mès des animaues n'es plantes mès de ua auta espècia; er òme.

Aué era caça d'isards enes Pirenèus ei fòrça reglada e aguesta espècia ja non patís es mortalatges indiscriminats des caçaires deth passat. E i pòt auer mès mòrts causades per accidents damb coches o ua desforestacion excessiua coma menaces actuaus reaus entara espècia. Mès tanben i a fòrça mès reserves naturaus e parcs nacionaus entà protegir era espècia, çò que poirie ajudar aguesta a capitar en futur.

De un aute costat, e maugrat que pòt arribar a èster er objectiu des toristes, que vòlen arribar en territòri a on pòden èster visti, ei encara dificil veir isards. Aumens pendent fòrça temps, pr'amor qu'ei ua espècia susprenenta, tanben entàs estudiosi des animaues. Ara son aciu, ara ja son amagats, pr'amor que ja non son aciu. Mès era qüestion que podem toti alavetz hèr ei: com a podut un grop d'isards hèr açò ena nauta montanha a on lèu non i a cap de lòc entà amagar-se? Aguesta tanben ei ua auta simpatica característica des isards; non s'estimen bric es umans.

Enes nauts montanhes dera Val d'Aran, un territòri petit pòt díder qu'a centeats de quilomètres. Ei çò que cau defensar quan un isard ei ja vielh e viu solitari. Ei ua epòca fòrça dificila entà totes es espècies animaues (tanben era umana). Mès es isards patissen es consequéncias dera edat d'ua manèra bric agradiua: an era denticion degalhada e açò serà çò que provocarà, fin finau, era mòrt der individú, pr'amor dera hame.

Endarrèr demoraràn es hujudes damb era mair quan ère fòrça joen, es aventures que viuec entà sajar de húger des agles o encara aqueth terrible moment que trapèc un os. Tostemp hugec e tostemp suberviuec. Auec mès de cinc petits damb diferents femelhes e calec lutar practicament enquiara mòrt per fatiga pr'amor des lutes sense fin damb d'auti isards mès joeni. Mès tostemp guanhèc.

Ara hè ans que viu solet enes montanhes mès aluenhades. Eth heired e eth vent non son cap de menaça, mès hè dies qu'eth vielh isard non pòt minjar pr'amor que ja non pòt nhacar ben. Era mòrt arribarà dempús de pèrder era mitat deth sòn pes un beròi dia pendent era fin d'iuèrn, quan era primauera ei a man d'arribar e eth solei ei a man de gèsser. E morirà solet, mès majestuós, en tot campar per darrèr còp es beròies montanhes araneses que vederen com neishie eth e toti es sòns ancessors des de hè milèrs e milèrs d'ans. Erosament non ei eth darrèr isard, pr'amor qu'ei ua espècia qu'encara a futur en Aran.

15. ETH CUCÀS

Hònt: Pexels/Rajukhan Pathan

Eth cucàs (*Athene noctua*) tanben coneishut damb es noms de guehús o gahús ei era confirmacion dera lei non escrita que ditz qu'un mamifèr o tanben un audèth son mès menaçadi quan mès grani son. Eth cucàs ei era espècia mès petita dera familha des estrigids (on tanben i a espècies damb mesures mès o mens semblantes, com era dauna blanca, mès tanben fòrça mès granes, com eth duc). Pr'amor que, maugrat èster un des audèths nocturns mès petiti, tanben ei eth mès comun, eth que pòt èster vist mès facilament.

E, maugrat que pòt èster escotat o vist un shinhau per tot, era soleta condicion que cerquen es gahús son espacis mès o mens dubèrti, com es camps de coitiu e non s'estimen bric es bòsqui prigondi. Atau, ena Val d'Aran, ei fòrça mès facil veir un ihon enes tèrres mès baishes, ath hons

dera Val, que non en nautades superiores as 1.500 o 1.600 mètres. E mens encara se i a bòsc.

Mès èster eth mès petit dera sua familha non vò díder en absolut èster eth mens coneishut. Mès lèu tot çò de contrari. Pr'amor que, guairi de nosati podem díder que sabem çò qu'ei un gahús? E, alavetz, guairi podem díder que coneishem çò qu'ei un duc, er estrigid mès gran d'aguesta familha?

Eth cucàs a coma nòm scientific *Athene noctua*, çò que vò díder en latin *Atenea nocturna*. Ei a díder, qu'es ancians grècs considerauen qu'era dieussa *Atenea* auie ua forma diürna e ua auta nocturna. Era forma nocturna ère en forma de cucàs. A mès, coma dieussa dera sapiença, eth cucàs tanben siguec restacat ath coneishment e veir un cucàs ère considerat com un bon senhau que podie ajudar er uman - s'aguest volie! - entà èster ensenhat en tot dar un shinhau dera sua sapiença.

Totun, e maugrat eth sòn nòm scientific, eth cucàs non ei un audèth nocturn. Era majoritat de menaces que pòt patir arriben pr'amor que, a mès d'èster eth mès petit des estrigids, tanben ei tanben eth mès diürn. E donques, se i a predators ena net e n'i a en dia, eth cucàs patís es predators d'andús periòdes. Mès açò non arrestèc eth cucàs ara ora d'expandir-se des d'aqueri prumèri olivèrs grècs que son, segontes es scientifics eth sòn abitat originàri (mediterraneu) e expandir-se des des còstes olandeses enquia Siberia.

Eth cucàs ei aué ua espècia d'audèth que non ei considerada menaçada. De hèt, un pòt pensar que sonque en Euròpa n'i poirie auer mès de miei milion d'especimèns. Era clau d'aguesta capitada ei qu'ei un audèth fòrça acostumat as umans e non a estat atacat jamès pera nòsta espècia pr'amor d'aguest ligam tradicionau entre eth cucàs e era sapiença.

Mès lèu tot çò de contrari. Maugrat qu'en casa nòsta non siguec abituau, en païsi coma Alemanha o encara Itàlia siguec fòrça normau auer un ihon en casa entà caçar arratets e arrates e açò passèc benben enquiara dusau mitat deth sègle XX. Actuaument damb es leis des ans 1990 non se pòt capturar ne comerciar damb aguesti audèths en cap de país europèu. Mès se ja auíem un ihon abans, era lei permet contunhar d'auer-lo en casa.

Eth mès petit dera familha

Eth cucàs ei donques ua espècia petita d'audèth caçaire. Pòt hèr enquia 25 cm de longada e a un cap fòrça redon, pautes longues e coa cuerta. Es sòns uelhs son grani e de color auriò, caracteristics de toti es audèths estrigids. Non cau díder qu'era sua vision nocturna, pr'amor d'aqueri uelhs, ei susprenenta e non i a arratet o cap aute mamifèr petit en camp que pogue hùger s'un ihon decidís caçar-lo.

Eth pes generau dera espècia se situe entre es 180 e es 200 gr e tanben ei tipic auer es pautes caperades damb petites plumes blanques. Ua auta característica finau que permet trapar un ihon en camp ei eth sòn crit, ua sòrta de *quiiú, quiiú*, plan cuert, que pòt èster escotat dempús dera còga deth solei.

Ua des rasons dera capitada d'aguest petit audèth ei que pòt bastir eth sòn nin en lèu toti es abitats, naturaus o umanizats. Per aquerò se pòden veir soent ihons en cases abandonades o murs en roïnes, a on er èster uman non demore luenh. Mès ei aciu a on es cucassi son comòdes ara ora de criar es sòns porets. E aguesti horats artificiaus o naturaus, que tanben pòt èster un horat en un arbe o en tèrra, un ancian amagatalh d'un conilh, ei a on es cucassi gaudissen dera patz e era proteccion der environament: se i a òmes apròp non i aurà tanti predators.

Era dièta de totes es espècies d'estrigids ei diferenta. Eth gran duc cace fòrça mès conilhs e tanben fòrça mès audèths. Era dauna blanca preferís caçar mès arratets mès tanben fòrça audèths petiti. Eth cucàs, per contra, preferís caçar arratets (que son enquiath 60% der sua dièta), audèths petiti (9%), insèctes (10%), vèrmes (15%) e d'auti reptils (6%). Açò vò díder ua dièta fòrça diuèrsa e que non ei pas un predator especializat. Se non i a bèra preda ja ne traparà ua auta en aute costat, pr'amor que minge un shinhau de tot. E açò ena istòria evolutiua ei ua capitada des granes. Pr'amor que dilhèu son ligadi ara sapiença?

Atau, trapar ath ser un ihon non ei pas dificil. Ei encara mès facil escotar es sòns crits. Tanben pòden èster trapadi pr'amor des pilòtes vomegades que lancen dempús de minjar. Pr'amor que i a cèrtes parts des sues predes que

non pòden digerir, com es uassi. E lancen ua pilòta damb pèth e uassi que demoren en pè der arbe a on siguec eth cucàs pendent dies. E trapar-ne ua vò díder tanben que i a ihons apròp.

Mès s'èster petit ei un auantatge entara espècia pr'amor que pòt hèr eth nin per tot, tanben ei un perill, pr'amor que d'auti predators cacen soent ihons e aguesti pòden acabar es sòns dies en estomac d'ua vop o un aute predator soent. Atau, se pòt díder qu'es gossets, vops, gats, astors, faucoms e encara d'auti audèths estrigids pòden caçar e aucir un ihon. Ei eth resultat de caçar pendent eth dia e pendent era net; i a eth doble de predators.

Totun, era desforestacion, era transformacion de fòrça camps de coitiu e es perills dera carretèra son aué menaces fòrça mès granes entàs ihons que non pas cap de predator naturau. Erosament es campanhes damb insecticides fòrça perilhosi com eth DDT ja non son abituaus ena nòsta epòca. Mès sigueren un gran perill entàs ihons pendent decades.

Eth cucàs tanben a ua taxa de reproduccion fòrça nauta. Era majoritat des còps, quan un mascle trape ua femelha, demorarà damb era, se pòt, era rèsta dera sua vida (que pòt arribar apuprètz as 10 ans en libertat e 20 ans damb er òme). Eth zèl se desvolope pendent eth mès de març e era femelha suenharà es ueus mens d'un mes. Es porets ja seràn dehòra deth nin en mes de junh. E ne pòden èster diuèrsi, pr'amor que çò de mès normau ei póner tres o quate ueus - que pòden arribar a 8 -. Atau, era generacion següenta ei normaument mès nombrosa qu'era anterior.

Un hèt fòrça desconeishut des amants dera natura ei qu'un ihon, era majoritat de còps non cace damb era vision, que tanben, mès, sustot, damb era audida. Atau, es cucassi an ues aurelhes molt amagades en cap, que son un tresaur dera engenharia animau. Pòden escotar es movements d'un arratet a diuèrsi mètres e açò permet eth cucàs caçar predes que dilhèu pr'amor dera lum dera lua non pòt arribar a veir ben. Ath delà, es plumes des sues ales an ua cèrta forma que permet passar er aire sense hèr cap de rambalh e açò tanbe vò díder que, quan ei en vòl entà atacar, ei ua des creatures mès silencioses que i pòt auer en mon des predators.

D'autes caracteristiques d'aguesta espècia e de toti es estrigids ei qu'an un camp visuaü d'enquia un 160%. Atau, an un 50% de vision monocular laterau damb un uelh, dempús, en centre deth cap enquia un 60% de vision esteoròscopica, e dempús, un aute còp un 50% de vision monoculara.

Toti es estrigids pòden virar eth cap enquia 135° e pòden atau vigilar çò que i a ath darrèr der audèth sense móir-se deth madeish lòc. Fin finau, es urpes deth cucàs son fòrça longues e fòrtes e son ua mòrt segura tà ua preda com un arratet o un conilh de bòsc que non poiràn, un còp gahadi, húger jamès.

Víuer en parella pendent tota era vida tanben provòque ua mès grana territorialitat enes mascles. Es cucassi que viuen en abitats mès diuèrsi an territòris mès petiti, que pòden arribar as 2 km². Es que demoren en territòris damb bòsc o que non son tan diuèrsi an territòris mès grani, que normaument non arriben as 10 km².

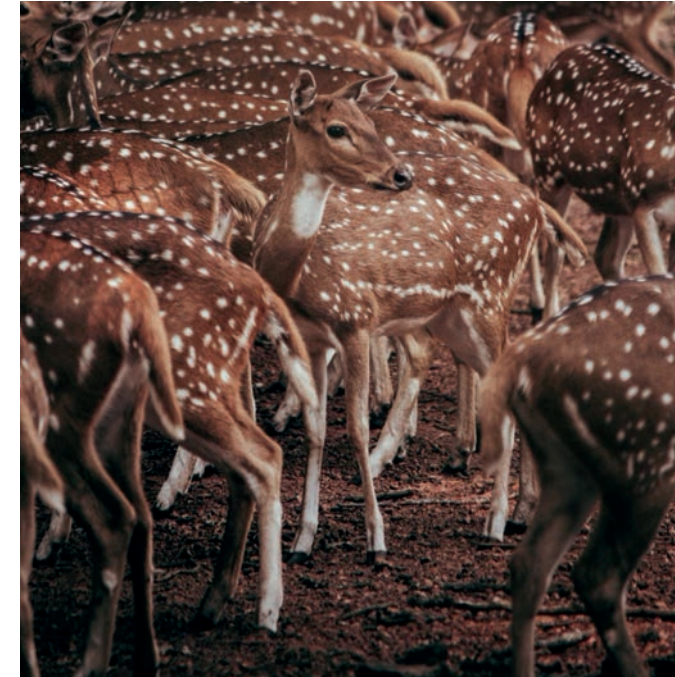
Mès s'un mascle trape un aute mascle i pòt auer ua luta estonanta. Çò de prumèr que harà eth mascle ei cridar ar aute mascle que se'n a d'anar. S'eth mascle non vò anar-se'n, eth propietari deth territòri atacarà ar aute damb patacs d'ala e se damb açò non i auèsse pro ara òc, atacarà eth cucàs, que non ei eth sòn vesin, damb es urpes. E, maugrat qu'era majoritat de viatges non son lutes grèus, ei susprenent poder veir ua luta coma aquera. E didem vesin pr'amor qu'un estudi recent demostrèc qu'es cucassi coneishen fòrça ben es cucassi dera sua familha e tanben es sòn vesins. E non dobten ara ora d'atacar un ihon desconeishut. S'er audèth ei un vesin, era violéncia serà menor, pr'amor que cau dar ua oportunitat ath, dilhèu, vesin perdut.

Era Val d'Aran ei un territòri naturau diuèrs e fòrça ric en fauna e flòra. I a animaü de montanha mès tanben d'auti que non an era costuma de víuer en aguest environament. Eth cucàs, er audèth predator mès petit de toti es estrigids, qu'ei un d'aqueri animaü.

Es sues mesures, taxa de reproduccion, naut nivèu d'adaptacion, biologia e sapiença an ajudat, totun, aguesta espècia a capitar en Mediterranèu pendent milèrs d'ans. Sonque cau gésser pendent era net en camp e

passejar un shinhau e, damb sòrt, escotaram un *quiú quiú* que mos semblarà fòrça familiar. Segur qu'ei un joen ihon qu'amie un arratet mòrt ara sua femelha e porets. Aquesta scèna ei era que volem contunhar auent en futur. Pr'amor qu'un territòri sense ihons non ei eth madeish e açò poirie amiar a ua catastròfa naturau (a de còps pòt passar), damb centeats, dilhèu milèrs d'arratets de bòsc que, sense cap de predator naturau, creishen mès en mès en nombre enquia qu'arriben enes cases des umans. Un prètzhèt que, segur, non arribarà jamès s'enes arbes encara i a ihons, vertat?

16. ETH DAM

Hònt: Pexels/Iceclodsxx

Eth dam (*Dama dama*) ei era representacion mès evidentada de çò que pòt representar entà ua espècia animau era proteccion umana. Pr'amor que, maugrat qu'ei ua espècia encara fòrça mens nombrosa que non era des cèvis, era sua preséncia demore segura pr'amor dera voluntat umana que la vò sustot en parcs e resèrves privades de caça.

Era istòria naturau deth dam, totun, ei fòrça curiosa, sustot pr'amor qu'ei plan restacada ara des umans, aumens es darrèrs vint sègles. Dièrsi estudis confirmèren qu'eth dam ère ua preda comuna des òmes quan arribèren en Euròpa. Dilhèu era sua preséncia en continent europèu ei encara mès longa e siguec caçada tanben per espècies ominides, era familha d'*Homo sapiens sapiens* o es sòns ancessors. Mès era fin dera darrèra glaciacion obliguèc ad aquest cervid a retirar-se entàs airaus

mès heireds e se n'anèc entara peninsula d'Asia Menor, d'a on s'expandic encara enquia tèrres pèrses.

Siguec justament era beutat deth dam çò que provoquèc en òme eth desir de voler caçar-lo un aute còp quan es romans arribèren en aguest territòri asiatic. Mès non i auie mès dams en continent europèu. Com se podie hèr? Pendent ans es romans amièren dams en vaishèt enquia Euròpa entà poder dempús caçar-les. E cau díder qu'en cèrtes regions, maugrat era gigantassa pression cinegetica umana, er experiment capitèc fòrça, pr'amor que n'an demorat bèri especimèns enquia aué.

Atau siguec era espècia un aute còp reïntroducida en sègle XX en diuèrses comarques catalanes e tanben ena Val d'Aran. E se pòden veir bèri especimèns sauvatges dehòra de parcs e resèrves privades mès ath sud deth territòri, pr'amor que i a ua concentracion de dams un shinhau mès ath sud-èst dera Val d'Aran.

Eth dam non ei un mamifèr que hè concurrència ath cèrvi, maugrat qu'er òme pensèc açò pendent sègles. Era sua preséncia ei bona entar ecosistèma pr'amor que, justament, eth dam minge, sustot èrba, e era sua dièta e abitat son un shinhau diferents dera des cèrvis: preferís mès víuer en espacis un shinhau dubèrts, damb prats. Eth cèrvi, per contra, preferís mès era prigondor des bòsqui.

D'autes caracteristiques fisiques e de conducta tanben separen es dams des sòns cosins es cèrvis: son mès petits (entre 30 e 110 kg de pes), es còrnes son planes e an un sistèma de comunicacion dera alèrta fòrça originau.

Era beutat coma fin

Toti es qu'an vist un ramat de dams an podut confirmar que son mamifèrs fòrça beròis: an eth còs plen de plapes blanques sus un color marron que ven mès clar en estiu e qu'ajude es dams a amagar-se milhor entre era vegetacion e poder aluenhar-se des predators; ua imatge de trendesa que conquistèc hè sègles eth còr der òme.

Ena natura non i a arren gratuït. Aqueth color e plapes ajuden fòrça es dams a èster mès mimetics en sòn environament. Mès qu'es cervids an

ua vision en blanc e nere e donques es plapes ajuden fòrça es dams a amagar-se ena natura pr'amor que trinque eth sòn perfil e non pòden distingir eth color verd dera vegetacion dera des auti dams. E, se ben açò ajude fòrça era espècia ena sua supervivència non serie tanben necessari un sistèma entà cridar era atencion des auti individús deth ramat quan i a ua menaça?

Eth sistèma de comunicacion des dams non ei luenh der utilizat per d'auti romegaires, maugrat que fòrça luenhans. Parlam der emplegat pes gaseles africanes, qu'an un petit mès fòrça eficaç sistèma de comunicacion laguens dera espècia, entà dar era alarma quan i a un predator apròp.

De hèt, eth sistèma des dams entà comunicar-se non ei luenh der utilizat pes gaseles. Utilizen era sua coa entà avisar as auti que i a ua menaça pròplèu que poirie acabar ena mòrt des dams. E toti es especimèns deth ramat (se i a mès uelhs era menaça serà detectada abans) coneishen ben es senhaus que provocaràn, se cau, era hujuda mès rapida de toti entath sòn sauvament.

Ei un sistèma de comunicacion simple, mès ath viatge complèx: eth darrèr des dams ei totaument blanc. Aqueth cercle blanc sonque ei trincat pera coa, de color nere. Eth blanc e eth nere son es colors qu'es dams pòden veir. S'er animau ei tranquil, era coa se moirà d'un costat ar aute sense nerviosisme entà provocar, sonque, era hujuda des mosques. Quan un dam o ua dama se separen deth ramat, era coa demorarà en posicion queiguda; açò vò díder ua menaça de baisha intensitat. Que dilhèu non ei reau, mès que passe pr'amor qu'er individú vò mostrar qu'ei luenh dera proteccion e seguretat deth ramat.

S'era menaça ven mès nauta pr'amor qu'eth dam detectèc un possible predator com er òme o un linx, era coa demorarà en posicion orizontau e eth cu der animau demore sancer sense era linha nera dera coa. S'eth dam vò avisar es auti qu'eth predator ei perilhosament apròp e que cau hùger rapidament, era coa demorarà quilhada totaument de manèra verticau en tot ensenhar eth cu as auti. Aguest senhaus provocarà era hujuda de toti es membres deth grop damb era femelha dirigenta en prumèr lòc.

Ua societat matriarcau

Dempús de liéger aguestes linhas ei clar qu'es dams son mamifèrs gregaris, que viuen en grop e que n'es mascles (pr'amor dera sua edat) abandonen eth ramat, com passe damb es cèrvis.

Ath delà, son mamifèrs que mostren un respecte totau entà ua des femelhes deth grop (normaument era mès vielha, mès que tanben pòt èster era mès valenta). Cap de mascle gausarà discutir es decisions d'aguesta femelha maugrat qu'andús sèxes demoren separadi era majoritat der an. En mon des dams er especimèn que dirigís es auti ei tostemp ua femelha.

Ja auem dit qu'es dams demoren separadi en grops pròplèus. Sonque s'amassen pendent era epòca deth zèl e dera reproduccion. Atau, es grops de mascles adults anaràn tà on son es femelhes damb es joeni dams entà sajar de crear un arèm temporau. E sonque es mès fòrts seràn es causidi entà poder dar era sua genetica as generacions següentes.

Luten entre eri es dams com hèn es cèrvis? Òc, mès ei mès ua luta ritua sense bric de sang que non ua luta reau. E çò de mès important encara, quan i a ua luta entre mascles de dam non i a cap de perill entàs sues vides pr'amor deth tipe de còrnes qu'an. Atau, utilizen tota era sua fòrça pendent eth començament dera epòca deth zèl entà possar endarrèr eth contrincant e definir era jerarquia des auti especimèns. Dempús sonque cau baishar eth cap e mostrar es còrnes as auti mascles entà poder demorar solet damb un grop de femelhes causides e provocar era hujuda des auti mascles.

Totun, eth pas deth temps provocarà ua fatiga fòrça grana en mascle que guanhèc as auti e qu'a un grop de femelhes entà reproduir-se. Es auti mascles non son pècs e donques profitaràn un moment de relax deth mascle mès poderós (per exemple quan dormís) entà sajar de copular damb es femelhes. E era tactica ei bona pr'amor que soent capiten.

Dempús deth zèl arribarà, com ja auem dit, era copula, e apuprètz 33 setmanes dempús, era dama prenhada se separarà deth sòn grop de femelhes e joeni entà dar a lum un petit e tendre dam que demorarà bona part deth temps amagat entre era èrba en tot sajar d'amagar-se des predators.

Açò ei pr'amor qu'eth dam ei un cervid que desprèn ua aulor fòrça fòrta (n'ei tant que pòt arribar a èster shomada peth mediòcre olfacte des umans). Es mairs qu'an un petit ena èrba dempús de nèisher sagen tostemp de separar-se deth petit pr'amor qu'atau non li dan era sua aulor e eviten era arribada de possibles predators qu'arribarien s'era mair siguesse tot eth temps damb eth petit e l'aucirien.

Es mairs des dams, donques, demoren pro luenh des petits e sonque s'apròpen ad aguesti entà dar-les de popar lèit e açò sonque passe dus còps cada dia. Dempús de diuèrses setmanes es mairs ja s'apròpen mès as joeni e aguesti comencen a jogar damb d'auti joeni en tot començar era sua naua vida sociau en grop des dams.

D'un aute costat, son animaus que pòden arribar a víuer mès de vint ans pr'amor qu'ua bona part son en reserves privades e parcs. Non i a guaire individús en estat sauvatge e donques s'ei rar veir un cèrvi encara ei mès rar veir un ramat de dams sauvatges. Totun, s'açò passe era imatge ei plea de beutat e trendesa.

Un ramat fòrça jerarquizat

Era jerarquia laguens deth ramat de dams, siguen mascles o femelhes damb joeni, ei fòrça delimitada pes membres deth grop. I a tostemp ua femelha que dirigirà eth grop, tanben quan aguest s'amassarà un còp cada an damb eth grop de mascles. Non i aurà cap de membre deth ramat que discutirà jamès era decision dera matriarca. E, s'açò passe, era responsa serà fòrça violenta.

Diden es cercaires que diuèrses espècies ancessores des cervids actuaus, a mès de còrnes gigantasses (com es deth cèrvi preïstoric irlandés, familia propèra des dams d'aué), auien tanben longues caishòles entà nhacar es predators, mès tanben a d'auti cervids. damb eth temps era majoritat de cèrvis dera planeta -sonque quauques espècies aué encara n'an-perderen aqueres caishòles. Mès es dams an encara era costuma de nhacar violentament es auti, se cau. Ei un rebrembe d'epòques ja passades. Ath

delà ei çò que passe s'un joen gausís discutir era decision d'un dam adult o dera femelha que dirigís eth ramat.

A mès, femelhes e mascles tanben possen es auti membres deth ramat se i a bèra dicussion. E tanben ensenhen es dents com se siguessen predators. damb aguestes senhaus e, se cau, atacs damb es caishòles, es dams pòden bastir ua fòrça estricta jerarquia gropau. E toti es membres deth grop an un lòc e tanben un ròtle laguens deth ramat. Totun, son senhaus de fòrça intensitat que non hèn mau generaument as especimèns d'aguesta espècia. Atau ei com es cercaires descorbiren ua imatge dobla d'aguest cervid europèu. Son era imatge mès pròplèu ara beutat animau e tanben ara trendesa pr'amor des sues còrnes -que pèrden cada an com es cèrvis- e es sòns colors e plapes. Mès que tanben son eth resultat d'ua evolucion social qu'amièc a ua estructura social fòrça jerarquizada. E cap de membre deth ramat de dams ne poirà jamès hùger. Hè'c vò díder eth peyor puniment: era expulsion e exili der individú. Un prètzhèt qu'ei sinonim de mòrt segura d'aqueth especimèn.

Mès d'un còp auem dit qu'era Val d'Aran ei un des darrèrs tresaus naturaus dera planeta. Que cau suenhar, protegir e ajudar tostemp era sua fauna e flòra - que tanben ei ua des mès riques dera Peninsula Iberica -. Es pògui cèrvis e dams que i pòt auer aué en Aran en estat sauvatge son ua benediccion der environament. Que cau saber profiter açò en tot ajudar es dams a subervíuer. Mès açò sospecham que se desvoloparà d'ua manèra fòrça naturau en nosati, òmes e hemnes d'Aran, pr'amor qu'es dams son encara aué ua des espècies de mamifèrs mès beròies e simpatiques que i pòt auer enes Pirenèus.

17. ERA VIBORA PIRENENCA

Hònt: Bernard Dupont

Es Pirenèus, son soent ua isla isolada environamentament des auti territòris vesins. Atau, aguest prètzhèt demore demostrat damb ua fauna e flòra que, soent, son autoctònes, ei a díder que sonque pòden èster trapades aciu. Açò passe damb animaús coma era cernalha o eth triton pirenencs. Eth mon des sèrps non ei cap d'excepcion, pr'amor que tanben i a ua vibora pirenenca, ua sosespècia que sonque pòt èster trapada enes Pirenèus. E ena Val d'Aran.

Era vibora pirenenca (*Vipera aspis*) ei ua sosespècia de vibora, era vibora europèa, que demore en oèst deth continent e qu'enes Pirenèus a eth sòn darrèr abitat pr'amor que ja non se trape mès ath sud. Ei ua vibora podonhosa e cau èster tostemp alèrta pr'amor qu'ua taxa fòrça baisha des sues nhacades (apuprètzh eth 4%) pòt amiar ara mòrt dera persona.

Erosament aué ja i a un vaccin e donques sonque damb anar tath mètge se pòden evitar fòrça tragèdies.

Es caracteristiques anatomiques dera vibora pirenenca son fòrça clares; a eth cap damb ua forma triangulara, ei un reptil ovivipar (çò que vò díder qu'es petites vibores nèishen dirèctament dera mair e non deth ueu, a ua coa cuerta e ua pupilla verticau, tipica des vibores, e ei fòrça diferenta des uelhs de d'aites sèrps, coma es culèbres. Tanben pòt èster diferenciada pr'amor des sòns colors que, maugrat èster normaument grisi o mès escurs (tanben pòt arribar a èster tota nera) tanben a d'aiti colors damb plapes neres.

Era vibora pirenenca non ei guaire longa comparada damb autes espècies que tanben podem trapar ena Val d'Aran, com era sèrp verda (*Malpodon monspessulanus*) e atau, era mejana ei hèr entre 50 e 60 cm de longada. Totun, eth vertader perilh ei caminar e sense voler cauishigar-la, pr'amor qu'ei alavetz quan era vibora ataque e nhaque. Mès se li deisham tostemp ua gessuda, era vibora pirenenca preferís mès hùger qu'atacar. E s'encara non a nhacat ei rasonable deishar-la anar-se'n.

Es costums dera vibora pirenenca depenen dera region, era nautada e era dièta d'aguest ofidi. Atau, çò de mès normau ei poder trapar-la pendent es prumèras ores deth maitin o pendent era tarde quan era lua ei a man de gèsser. Açò tostemp en primavera o ena tardor, pr'amor qu'en estiu a ua activitat mès nocturna, pr'amor dera nauta calor. E li shaute tostemp non èster luenh de ròques, a on pòt posar-se e amagar-se de quinquèvolha menaça.

Perseguida pendent sègles per òme pr'amor dera sua nhacada, que pòt arribar a èster mortau segontes era persona, aué ei protegida pera convencion de Bèrna e es leis europèes, catalanes e araneses. E non pòt èster aucida ne atacada.

E, maugrat qu'ei ua vibora celèbra pr'amor d'aguesta nhacada, que pòt arribar a èster mortau, ei un tipe de vibora que se mò pòc a pòc e normaument non ei bric agressiu. Quan ua persona trape ua vibora pirenenca cau tostemp aluenhar-se'n. Era responsa dera vibora ei l'heuar-

se e fiular en tot mostrar es sues maishères. Mès era sua cuerta longada hè dificil entà un uman poder èster lèu nhacat. Çò de mès logic ei deishar-li pro espaci entà hùger e damb açò evitar un possible e seriós problèma.

Erosament entar èster uman aguesta e es autes cinc sosespècies de vibora europèa an estat estudiades pendent decades e aué ja auem un vaccin que pòt salvar mès d'ua vida. Mès ei tostemp eth mètge eth qu'a de decidir se cau utilizar-lo o non. E çò qu'ei absolutament absurd ei díder que, dempús d'èster nhacat per ua vibora pirenenca, aguesta nhacada non provòque cap de dolor. Mès, dempús, aguest arribè, e pòt dar pas a ua falta de vision e ua falhada renau. Mès que se pòt evitar tot açò sonque damb ua rapida visita ath mètge.

Er abitat dera vibora pirenenca, era nauta montanha aranesa, -ne son trapadi especimèns a mès de 2.600 mètres de nautada- ei enquiath bòsc de conifèrs e tanben eth bòsc mediterraneu, fòrça mès baishi. Dehòra des Pirenèus es autes sosespècies de vibora europèa arriben enquia païsi coma Eslovènia, a on viuen es especimèns mès orientaus. Aguest abitat tant ample e er expandiment d'aguesta espècia de reptil es darrèrs ans pr'amor dera proteccion legislatiu, provoquèc que non sigue considerada coma espècia menaçada, maugrat qu'es sosespècies mès orientaus e septentrionaus siguen aué en perilh. Mès açò non passe, encara, enes Pirenèus.

Un reptil evolucionat

Se demanam com nèishen es mamifèrs toti dideram que dera mair. Se demanam se com nèishen es reptils dideram que des ueus. Atau, ei possible un tipe de sèrps que nèish dirèctament dera mair? Non ei açò ua vertadèra e susprenenta excepcion a tot açò que coneishem? Òc, pr'amor que son vibores ovivipares, çò que vò díder qu'es petiti nèishen dirèctament dera mair - pòden èster entre 4 e 18 - e premanides ja entà aucir era prumèra preda.

Justament pr'amor d'açò, çò que hèn es petites vibores dempús de nèisher ei abandonar era mair e independizar-se lèu-lèu pr'amor que non demoraràn damb era mair ne un solet dia dera sua vida (e mens encara

deth pair pr'amor qu'es vibores e es sèrps, quan an hame, an eth costum de devorar es autes sèrps mès petites, e era sua madeisha espècia non ei cap d'excèpcion).

Era epòca dera reproduccion dera vibora pirenenca non ei encara pro coneishuda. Se sap com se trapen eth mascle e era femelha: eth mascle perseguirà era femelha en tot sajar de pujar ath dessús d'era e dempús suenharà eth cap dera femelha damb eth sòn cap. S'era femelha ei receptiua era copula se produsirà lèu, mès s'era femelha non vò ath mascle li calerà repetir era operacion diuèrsi còps enquia qu'era vibora femelha acceptarà, fin finau, eth mascle.

Se i a dus mascles, i pòt auer ua luta que, totun, non ei guaire perilhosa tàs mascles. Sonque i aurà còps e fiulets e dilhèu bèra nhacada, mès arren grèu. Eth mascle mès fòrt o dilhèu eth mès vielh serà eth que guanharà era luta. Eth perdedor se n'anarà sense cap mès de problèma e ath guanhador li calerà ara guanhar-se era atencion dera femelha se vò auer descendéncia. Segontes mès d'un cercaire, aguesta epòca comence en mes de març e era femelha aurà laguens deth sòn còs es petites vibores que neisheràn en mes d'agost damb ua mejana de 15 cm de longada. Es petites, maugrat auer ja podom enes maishères dempús de nèisher non l'utilizaràn enquiar an següent, quan caçaràn es sues vertadères prumères predes (petiti mamifèrs e petiti audèths), quan ja son considerades coma adultes. Enquia aqueth moment sonque minjaràn cernalhes, anfibís e diuèrses espècies d'insèctes, que pòden èster engolides sense cap de podom.

Eth sòn abitat ei tant ample coma era sua dièta pr'amor que, maugrat que pòt èster trapada en nauta montanha e soent a mès de 2.000 mètres, tanben li agrade fòrça èster apròp deth bòsc o encara ena termièra damb camps de coitiu. Mès eth sòn territòri a d'auer tostemp parets de ròques entà poder amagar-se ben des predators.

E quini pòden èster es sòns predators? Er òme ei tostemp era peyor menaça pr'amor dera desforestacion e era bastida de carretères, a on morissen pr'amor des coches. D'auti animaus, com es agles, eth sanglièr, o encara era cigonha, pòden aucir ua d'aguestes vibores entà minjar-se-les.

Enes Pirenèus e donques ena Val d'Aran ei un ofidi que pòt èster trapat soent jos ua ròca. Li agrade demorar en terrèn sec, maugrat que tanben apròp dera aigua e dilhèu pr'amor dera pòur des umans ei ua sosespècia que s'expandic fòrça es darrères decades. Ei celèbra sustot pr'amor d'ua nhacada qu'abans ère segur mortau, mès qu'aué sonque son mortaus eth 4% des madeishes e açò se non se visite lèu un mètge.

En estat francés, per exemple, es estadistiques confirman qu'enquia hè pòc temps i podien auer auut enquia 1.000 nhacades de vibora europèa en umans mès d'aguestes sonque 100 provoquèren ua visita rapida entar espitau e dempús d'aguestes, sonque i auèc 4 o 5 mòrts. Aué ei fòrça dificil morir per ua nhacada de vibora pirenenca, mès que cau tostemp èster alèrta se patim ua nhacada d'aguesta sèrp e anar-se'n lèu tath mètge, damb aquerò, n'i a pro segontes es mètges entà evitar ua mòrt que poirie èster segura (e tanben segontes era persona).

Mès ath sud dera Val d'Aran e des Pirenèus ja non i a vibores pirenenques. Aciu i a mès ua auta espècia que, totun, tanben demore sonque en nòrd des comarques catalanes mès septentrionaus e en nòrd dera Peninsula Iberica; era vibora iberica. Er environament, mès sec, semble qu'ei era termièra finau entada aguesta espècia, dilhèu unica ena peninsula, en Euròpa e en mon.

Estimar era natura, era fauna e era flòra vò dider estimar tanben toti es animaus, ja siguen predes o predators. Predators com era vibora pirenenca non an estat jamès guaire estimadi pes umans (n'era majoritat de reptils e anfibís). Totun, aguesti tipe d'animaus preïstòrics tanben an un espaci encara ena planeta. E se desapareishen er ecosistèma se veirà afectat negatiuament. Pr'amor que toti son aciu pr'amor d'ua rason biologica. Era vibora pirenenca tanben.

E donques cau suenhar, protegir e ajudar toti es tipos d'animaus que i a enes Pirenèus e ena Val d'Aran. Sonque atau podem deishar endarrèr epòques dolentes e demostrar qu'auem evolucionat, aumens, un shinhau.

18. ER ARRAT DE CAMP

Hònt: Pexels/Shashank Kumawat

Non toti es animaus que i a ena natura son beròis. E quauqu'uns provòquen hàstic e tot. Aguest ei eth cas der arrat de camp (*Rattus rattus*), considerat pendent fòrça sègles coma un animau toxic portador de malauties. Totun, e maugrat qu'ei portaire de fòrça malauties (pr'amor qu'ei un animau fòrça resistant as madeishes), era vision d'aguest remosigaire cambièc ath long deth sègle XX pr'amor de bèri estudis. Pr'amor qu'ei un remosigaire celèbre mès non culpable. Que deishèc de víuer enes ciutats hè temps (aué era majoritat d'arrats que i a per tot apertien ara espècia d'arrat marron (*Rattus norvegicus*) e que pòt susprèner e fòrça ar amant dera natura pera sua conducta.

Atau, ena montanha e enes bòsqui, qu'ei fòrça normau trapar rèstes de carrolhes ath torn d'un pin. Çò de mès normau serie pensar qu'es culpables

sigueren es esquiròs, aqueri petiti remosigaires que son fòrça nerviosi e simpatics, estimadi per toti. Mès que tanben poirie èster qu'es animaus que se mingèren aqueres carrolhes siguessen ua auta espècia, per exemple, un o mès d'un arrat de camp (pr'amor que viuen en colònies d'enquia 50 o 60 individús).

Pòt èster açò reau? Arrats enes arbes? Toti auem era imatge en cap des arrats de ciutat qu'an era costuma de víuer jos es nòsti carrèrs, sustot enes prigondors des esgots. Totun, damb aguest pensament èm fòrça equivocats pr'amor qu'aguest ei er arrat marron e non er arrat de camp.

Mau considerat pendent sègles

Era istòria naturau der arrat de camp a coma origina Asia. Segontes diuèrsi estudis es prumèras poblacions d'arrat de camp viueren en Malaisia o dilhèu Índia. E d'aquiu e pr'amor deth comèrç marin arribèren en Euròpa pendent era epòca romana. Es romans comercièren fòrça damb Índia pr'amor des espècies. En aquera epòca ja sigueren restacades damb era Pèsta de Justinian, eth prumèr còp qu'aquera epidèmia arribèc en nòste continent. Dempús, e des deth sègle VIII s'espandic per tot e tanben colonizèc era planeta en tot acompanhar es marins europèus des deth sègle XVI.

Totun, diuèrsi estudis hèti en sègle XXI demostrèren que, maugrat que pòt patir er atac des pieudes qu'amiau en damb eres era pèsta nera (*Yossinia Pestis*) en sègle XV e abans tanben ena epòca romana, siguec demostrat qu'es vertaders culpables dera descomunau expansion d'aquera terrible epidèmia sigueren es pròpris umans e non es arrats de camp.

Aué, e dempús dera expansion europèa que patic er arrat marron en sègle XVIII es arrats de camp tornèren entath mon d'on neisheren, e era majoritat d'eri ja non son enes ciutats. Açò non vò díder que non siguen transmissors de malauties, pr'amor que'n son ja qu'an fòrça bacteris damb eri (*Streptococcus pneumoniae*, *Bacillus piliformis* o encara *Streptobacillus moniliformis* entre d'auti) e pòden transmèter fòrça malauties as òmes (e

que pòden arribar a èster mortaus). Per açò cau èster prudent tostemp e sajar de non èster atacat ne nhacat pes arrats.

Era qüestion demanada sus com ei possible trapar arrats enes arbes a ua responsa logica; er arrat de camp, maugrat que quan viu damb er òme en cases isolades preferís tostemp víuer jos tet, ei un animau basicament arboricòl, çò que vò díder que hè eth nin enes arbes (en çò de mès naut) e qu'aguest ei tanben eth lòc a on pòt trapar fòrça neuridura e tanben refugi des predators.

Er arrat de camp pòt auer fòrça colors (nere o gris o tanben damb tons ròis), hè entre 17 e 21 cm de longada (ei mès petit qu'er arrat brun o de ciutat) e pòt pesar entre 135 e 240 gr. Era sua coa ei fòrça longa, mès qu'eth pròpri còs, e pòt arribar ben as 20 cm de longada. Eth sòn cap qu'ei tanben fòrça long e a es uelhs neri.

Se viu apròp der òme pòt víuer apròp de camps de coitiu e pòt minjar grana, cereals, sucre, còco, iranges e cafè. Patir arrats non ei bric volut per cap de pagés e donques ei alavetz quan se demanen campanhes entà eradicar aguesta espècia d'un lòc. Se pòt arribar a comprèner mens en bòsc, destruir eth 100% dera poblacion d'arrats d'un lòc (damb podom o insecticides) pr'amor que, maugrat que pòt crear un mau ar ecosistèma, tanben ei ua portadora de grana qu'ei deishada per tot. E sense es arrats era vegetacion patís e pòt arribar a patir un declin grèu.

Atau, e maugrat que, s'ei pro luenh podem confóner un o mès d'un arrat per un arrat-dromilhèr o esquirò, ei cèrt qu'enes arbes i a arrats, arrats de camp. Aué, e maugrat que patic ua regression radica d'expansion d'arrat brun des deth sègle XVIII, tornèc tath sòn abitat normau; eth camp e es bòsqui. Mès patir ua derròta (per ua auta espècia d'arrat e non per òme) non vò díder ua fin cèrta. Pr'amor qu'ua femelha d'arrat de camp pòt demorar prenhada enquia 6 còps cada an e cada còp pòt auer enquia 10 arratets. Açò, aguesta taxa de reproduccion fòrça nauta, ei çò que sauvèc era espècia dera extincion.

Portadora de malauties

Es predators naturaus des arrats de camp son pògui; er astor e era vop e dilhèu bèra hagina. Er arrat de camp bastís es sues colònies en çò de mèns naut des arbes e normaument non ei jamès trapada pes predators. Ath delà, ei un remosigaire velòç, fòrça velòç, dificil de caçar. E que, segontes eth predator, tanben ataque. Se non i a arbes bastissen es sòns nins e amagatalhs dejós deth solèr. E alavetz podem pensar qu'ei un tunèl de bohères. Mès que tanben pòt èster que siguen arrats de camp.

Ja auem dit qu'ei portadora de malauties com era pèsta, eth tifus o encara era triquinòsi e d'outes malauties. Èster prudent donques ei çò de melhor. Mès tanben ei ua espècia considerada per fòrça païsi coma ua espècia toxica que cau eliminar (com en estat espanhòl). Açò ei dilhèu eth resultat de sègles de prejudicis culturaus e tanben bèra fòbia atavica der èster uman, pr'amor que non a estat pro estudiada. E tanben cau rebrembar que i a fòrça personas que son fòrça supersticiosas damb totes es espècies d'arrats e non sonque damb er arrat de camp. Ac son tanben damb es arratets de camp.

E, soent, maugrat que non ei logic, ei çò qu'arribe quan vedem un arrat; hàstic e pòur. Ena Val d'Aran, des deth reiau decret 630/2013 ei proïbit introdusir arrats de camp en environament, pr'amor que pòden vier ua vertadera plaga tàs pagesi.

Atau donc, era nòsta espècia demorèc ath costat der arrat de camp pendent milèrs d'ans. Siguec confirmada era sua preséncia en Euròpa ja en tempsi preïstorics mèns dempús (e non se sap encara era rason) desapareishec deth continent mèns tornèc dilhèu en vaishèth damb es romans, que portèren damb eri er arrat de camp a totes es regions europèes.

Er arrat de camp ei tanben un remosigaire fòrça intelligent. Ei fòrça sellectiu quan trape un minjar nau e preferís minjar un shinhau de tot (qu'ei sustot generalista) pr'amor qu'atau pòt subervíuer melhor. Ua mòstra dera sua grana intelligéncia ei que, se bèth arrat dera colònia non se trape ben dempús de minjar, eth cap dera colònia orinarà sus eth minjar

entà avisar as auti qu'ei melhor non minjar aquerò. A mèns d'açò, ei tanben fòrça resistent ath heired (er arrat brun n'ei mèns encara).

Atau, era sua dièta includís grana e heruta, huelhes e misharnons mèns tanben audèths joeni, ueus e insèctes. Cada dia minge ua mejana de 15 gr. e a de besonh béuer enquia 15 mm d'aigua. Per açò tanben pòt èster trapat en bòsc apròp d'arrius o estanhs, maugrat que preferís mèns es lòcs secs e caudi.

Ath long de tota era sua istòria naturau, eth solet lòc a on non arribèc ei enes païsi tropicaus. Enes Pirenèus ei mèns facil trapar-ne en lòcs baishi e damb non guaire nautada e donques qu'evite fòrça es montanhes mèns nautes, pr'amor que non li agrade bric es bòsqui n'es extrems climatics.

Açò dit, tanben cau rebrembar que, quan un ecosistèma patic er atac uman damb pesticides o podom entà aucir ua colònia d'arrats de camp, demorèc demostrat qu'era diuersitat patís un declin grèu e que, de còps, se demoren en bòsc e non son cap de problèma entà cap de pagés dilhèu çò de melhor, segontes mèns d'un cercaire, ei deishar-les en patz e estudiar-les se volem, coma boni amants dera natura. De hèt, ei un animau sauvatge mèns que viu en bòsc, e aué, dempús de tanti sègles, ja podem díder qu'ei un mamifèr autoctòn, maugrat eth hàstic que mos provòque.

Vedem donc qu'era natura, e es ecosistèmes son lòcs a on era vida a de besonh toti es animaus e totes es plantes que i a. Se i son ei pr'amor qu'evolucionèren hè temps e aué an guanhat era luta pera vida ena planeta, en Pirenèus e tanben ena Val d'Aran.

Èster un animau hastiós (segontes fòrça personas) non pòt voler díder que cau aucir ua espècia o perseguir-la enquiara sua fin. Çò de mèns logic ei pensar que son sonque ua espècia mèns que viu en bòsc, pr'amor dera sua intelligéncia e velocitat. Cau tostemp rebrembar que non èster beròdi non vò díder non auer eth dret ara supervivéncia naturau. Pr'amor que toti es animaus an aqueth dret. Tanben es arrats de camp.

19. ER ARRAT-BOHON

Hònt: NathDCFC

Non toti es mamifèrs predators son carnivòrs. Eth grop d'aqueri petiti mamifèrs que mingen insèctes e invertebrats a un nòm pròpri: insectivòrs. Es musaranhes son laguens d'aguest grop e, soent, son ua mòstra deth bon estat environamentau d'un territòri. De totes es musaranhes, era mès grana, que pòt èster trapada tanben soent apròp d'arrius ena Val d'Aran, ei ua sosespècia dera bohèra d'aigua europèa damb un nòm pròpri: er arrat-bohon (*Neomys fodiens*).

Es arrats-bohons son petiti remosigaires insectivòrs que demòstren enquia quin punt son necessaris toti es animaues en un abitat. Atau, tradicionalment, aguest arrat aquatic a estat restacat ara bona salut d'un ecosistèma pr'amor que vòlen tostemp víuer en aigües bloses e fòrça oxigenades. Maugrat açò, diuèrsi estudis modèrns confirmèren tanben era

sua fòrça nauta capacitat d'adaptacion ath mèdi ambient pr'amor que bèri arrius e lacs qu'an es sues aigües un shinhau contaminades, tanben an era preséncia d'arrats-bohon enes madeishes. De hèt, era contaminacion dera aigua d'un arriu (segontes eth grad; qu'ei clar) provòque ua reduccion des predes der arrat-bohon. E se non ei present laguens un airau, ei pr'amor que se n'anèc a cercar naues predes en un aute lòc. Mès era contaminacion per era madeisha (s'eth grad non ei fòrça naut) non hè mau ar arrat-bohon. Era característica principau d'aguesta sorespècia autoctòna pirenenca (pr'amor que pòt èster trapada per tot eth paleoartic enquia Siberia) ei qu'ei era musaranha mès grana que i pòt auer ena Peninsula Iberica. Era sua coa a ua hilèra de peus quilhadi ath long dera madeisha; Açò ei tipic dera bohèra d'aigua. Tanben pòt èster reconeishuda pr'amor des sòns colors: era part superiora ei fòrça escura, lèu nera, e era part inferiora ei tostemp blanca. Ath delà, eth sòn pelatge ei mès escur en iuèrn qu'en estiu. Es sues mesures son entre 6,2 e 9,5 cm de longada, que pòden vier mès encara pr'amor dera sua coa (4,6-6,8 cm). De un aute costat, eth sòn pes ei situat entre es 10 e es 22 gr.

Ua auta característica biologica, que non morfologica, der arrat-bohon, ei qu'a podom (non guaire fòrt) enes sues dents. Atau, quan nhaque un insècte o artropòd, çò que provòque era sua nhacadura damb verin narcotic ei immobilizar era preda entà poder dempús devorar-la viua. De hèt, ei un des pògui mamifèrs que i a ena planeta qu'an podom enes dents, e sonque per açò cau considerar era sua preséncia apròp des arrius, estanhs e lacs dera Val d'Aran coma fòrça positua.

Aguest tipe de podom non ges benben des dents. Ena boca der arrat-bohon - tanben nomentat bohèra d'aigua - i a bères glandoles, que dèishen anar ua saliuèra neurotoxica entàs petiti vertebrats, com es gargolhes, e qu'ei expandida peth còs der animau damb era ajuda des sues dents. Totun, aguest tipe de substància neurotoxica non ei guaire potent entà animaues mès grani e ei totaument inofensiua entàs èsters umans.

Era bohèra d'aigua pirenenca a estat tostemp restacada ath mèdi aquatic. Atau, pòt víuer e hèr eth nin se vò, un shinhau luenh dera aigua. Mès es

sòns costums son tostemp semiaquatics e era distància der animau ara aigua demorarà tostemp en arren pr'amor dera nauta velocitat der arrat-bohon e tanben dera sua nauta abilitat ara ora de nadar.

De hèt, mès d'un estudi etologic confirmèc qu'era majoritat des sues predes son aquatiques o semiaquatiques, pr'amor que son caçadas laguens dera aigua, sustot ath hons der estanh o arriu, pr'amor que pòden èster dejós d'ua pèira o ròca. Peth camin enquiara aigua, era bohèra d'aigua devòre tot çò que trape pendent eth dia o era net, pr'amor que pòt caçar de dia o de net, maugrat qu'eth periòde de maxima activitat diària passe justament ena auba.

Un mamifèr fòrça adaptat

Maugrat qu'er arrat-bohon ei fòrça present en mèdis aquatics aranesi (e ei fòrça important pr'amor que, mès ath sud, ja comence a vier de mès en mès rar), es sues nautes adaptacions morfologiques entad aguest mèdi, com auer eth darrèr deth còs mès ample, pès grani, e peus en mans e pès, non pòt èster considerat coma un predator especializat. De het, mès d'un cercaire confirmèc qu'ei un animau fòrça oportuniste e generaliste pr'amor que, se pòt, minge tot çò que trape en sòn camin.

Era dièta d'aguest petit mamifèr son basicament vèrmes e molluscs aquatics. Mès que tanben minge diptèrs, lepidoptèrs e vegetacion, a mès de vèrmes, aranhas e coleoptèrs e bèth anfibí se pòt. E se ja a minjat pro pendent eth dia, amiarà era preda mòrta enquiath sòn amagatalh, que demorarà coma resèrva entà un aute dia. De hèt, era hame - e tanben eth metabollisme - dera bohèra d'aigua ei fòrça nauta, e donques, pòt minjar ben eth sòn pròpri pes cada dia. Ena Val d'Aran ei considerat un animau de montanha pr'amor que fòrça soent siguec trapat a mès de 900 mètres de nautada (e pòt arribar a víuer enquiàs 2.000 m).

Er arrat-bohon ei un mamifèr tant oportunista que tanben pòt minjar, maugrat que non soent, peishi, petiti audèths, que dilhèu gesseran deth ueu non hè guaire, micromamifèrs e tanben, s'era hame ei pro fòrta, especimèns dera sua pròpria espècia. Es sòns principaus predators son es

cucassi, es chòts e auti audèths de preda nocturns. Dilhèu per açò, pr'amor que tanben ei fòrça caçat per aguesti audèths, era esperança de vida d'ua bohèra d'aigua non arribe guaire mès enlà des dus o tres ans de vida.

Era contaminacion des aigües des arrius o era destruccion des ecosistèmes aquatics e qu'a coma causa principau es atacs dera nòsta espècia ar environament, son bères ues des menaces mès importantes entad aguest petit mamifèr. A mès, era reduccion de paluns e airaus umidi diuèrsi tanben pòt afectar fòrça ua poblacion locau d'arrats-bohons. Açò demòstre, un còp mès, qu'era peyor menaça que pòt patir, aué, ua espècia animau o vegetau, ei tostemp era nòsta pròpria espècia e non es predators naturaus, que sonque ajuden a equilibrar es espècies d'un lòc.

Per çò que tanh ath color des bohèras d'aigua, cau ahíger que tanben i a arrats-bohons totaument neri, mès qu'açò ei dilhèu un prètzhet rar, e que diuèrsi estudis genetics confirmèren qu'apertien ara madeisha sosespècia pirenenca autoctòna dera Val d'Aran e des Pirenèus en generau, e non son cap auta espècia. De un aute costat, es dents der arrat-bohon criden molt era atencion pr'amor qu'an un color, sustot, ròi. Perqué? Donques pr'amor deth nivèu de hèr qu'an bèri crustacèus qu'era bohèra d'aigua trape en mèdi aquatic. Minjar-ne fòrça pendent un cèrt temps pòt provocar un cambi de color enes dents d'aguest predator.

Ua dièta diuèrsa

De camin entara aigua, un lòc qu'er arrat-bohon non li agrade guaire, pr'amor que sonque entrarà ena madeisha entà caçar e dempús ne gesserà lèu-lèu, er arrat-bohon minjarà tot çò que pogue. Laguens dera aigua pòt demorar enquia 20 segons abans de tornar a alendar. Dempús de neurir-se suenharà ben eth sòn pelatge -cau rebrembar qu'aguest demore tostemp sec o lèu sec, pr'amor qu'er animau dèishe anar grèish entà demorar atau. Es sues abituds son tostemp mercades per un bioritme de tres o quate ores. Atau se pòse e torne a caçar cada quate ores, ja sigue dia o net.

Entà arribar ena aigua o en sòn nin, er arrat-bohon marche tostemp damb petiti sauts. Eth nin o amagatalh non ei ua auta causa qu'un horat qu'aguest

petit mamifèr hotjarà en solèr. Dempús i portarà arraïcs, liquèn e èrba entà èster mès caud pendent era net. Aquiu aurà tanben es sòns petiti era mair e d'ua manèra susprenenta, pr'amor que pòt patir eth zèl enquia 6 còps ar an. Es petiti seràn ja madurs dempús de sonque quate setmanes e arribaràn ara maduresa sexuau damb sonque 8 mesi. Açò hè dera taxa de reproduccion der arrat-bohon ua des mès nautes en mon des animaus de tota era planeta.

Es bohèras d'aigua son mamifèrs fòrça solitàries e tanben fòrça agressiues. Es mascles - e tanben es femelhes - demoren tot er an soletes e era sua soleta tòca ei defensar eth sòn territòri de d'auti arrats-bohons. Es mascles abandonen eth sòn territòri quan arribe eth zèl entre es mesi d'abriu e seteme, e era copula tanben serà violenta: eth mascle perseguirà era femelha tostemp, maugrat era volontat negatiua dera madeisha. Atacarà e nhacarà era femelha enquia qu'eth mascle poirà copular damb era.

Cada còp era femelha d'arrat-bohon a 8 o mès petiti, açò pòt provocar ua descendéncia d'ua soleta femelha de apròp de 150 especimèns. Ei donc fòrça bon entara espècia, coma en çò de toti es remosigaires, pr'amor que deuant ua menaça, era taxa de recuperacion d'ua poblacion locau tanben ei fòrça nauta.

Dilhèu per açò non ei considerada coma ua espècia menaçada. En lòcs com era Val d'Aran, tostemp apròp dera aigua, pòden èster visti soent maugrat qu'aguest territòri ei tanben era termièra meridionau d'aguesta espècia. Deishar d'emplegar pesticides o non secar paluns o terrenes umits ajudarie mès encara aguesta espècia a subervíuer. Mès açò ja ei un problèma complèxe pr'amor qu'era solucion, soent, ei administratiua o politica.

Mès enlà d'açò er arrat-bohon pirenenc ei ua auta sosespècia que demòstre era importància d'auer er environament ben suenhat. E en açò era Val d'Aran pòt dar leçons as auti, pr'amor qu'ei, encara aué, un tresaur naturau. Tanben pr'amor de petiti animaus com er arrat-bohon.

20. ERA AGAÇA

Hònt: Pexels/Petr Ganaj

Era diferéncia mès grana que i pòt auer entre era grana majoritat d'audèths e ua espècia de corvid com era agaça (tanben coneishuda ena Val d'Aran damb eth nòm de piga) ei qu'es audèths, lèu toti, preferissen demorar çò de mès luenh der òme. Totun, era agaça mostrèc des des ans 70 deth sègle passat un cambi de costums e ara viu e demore de mès en mès apròp des pòbles e ciutats europèes.

Entà veir ua parelha d'agaces (çò de mès segur ei que seràn tostemp es madeishes pr'amor que son monogames e an tostemp eth madeish territòri) non cau anar bric luenh en bòsc pr'amor que preferís mès jardins e lòcs dubèrti damb pògui arbes que non eth bòsc prigond e mens encara s'aguest ei de conifèrs. Pòden demorar apròp d'un arbe, a on auràn eth nin e non lo deisharàn pendent tot er an, e, quan arribe un de nosati que

sautaràn damb valentia pera rusca der arbe en tot cercar refugi ena part superiora deth madeish.

Era agaça ei un corvid fòrça caracteristic pes sòns colors (blanc e nere) e tanben ei un des mès escarrabilhats (coma totes es espècies dera família des corvids e tanben ei un des que viu mès apròp de nosati. Se vedem agaces en pòble o era ciutat (Vielha) e pensam que son diferents individús era falta ei nòsta pr'amor deth desconeishement etologic d'aguesta espècia. Çò de mès segur ei que seràn era madeisha parella, que sajaràn de víuer amassa e suenhar e criar diferents generacions d'agaces ath long dera sua longa vida (era mejana son mès de 22 ans).

Era piga tanben a estat fòrça celèbra pendent sègles pr'amor qu'a estat tostemp considerada coma un audèth fòrça intelligent. Aué diuèrsi estudis confirmèren que non sonque ei ua des espècies d'audèths mès intelligents que i pòt auer, mès que tanben poirie entrar en ua cuerta lista des 10 espècies animaus (e açò includís tanben es mamifèrs e er òme) mès intelligentes de tota era planeta. Dilhèu per açò mostrèc es darrères epòques ua capacitat d'adaptacion susprenenta ar environament cambiant.

Segontes es govèrns europèus e mondiaus era agaça ei ua espècia que non ei bric menaçada. Se pense que i poirien auer apròp de 200 milions d'agaces ena planeta, pr'amor que s'espandís des d'Anglatèrra enquia Japon. Ena Val d'Aran, maugrat era nautada deth territòri (non li agrade bric demorar en airaus mès nauti des 900 mètres coma norma generau) tanben pòt èster vista soent. Hè 46 cm de longada e sonque era coa hè enquia 30 cm. Era sua envergadura alara pòt arribar as 60 cm e pòt pesar enquia 250 gr.

Totun, e maugrat qu'ei un audèth fòrça intelligent, qu'ei sociu, que pòt utilizar utisi entà cercar neuridura, que pòt cridar es auti companhs dera sua colònia entà atacar e provocar era hujuda d'un predator o enemic, e que pòt criar mès d'un còp cada an s'es porets dera prumèra ponduda morissen toti, era principau taxa de mortalitat ei era hame.

Açò ei un hèt susprenent entàs cercaires, pr'amor que segontes es leis non escrites (mès demostrades cada dia) dera evolucion, es animaus especializadi en sonque un tipe de dièta, costumes o abitat son es que, damb eth temps,

non subervíuen. Per contra, aqueri que son consideradi generalistes, çò ei que mingen de tot, que demoren en diuèrsi tipos d'environament e non an costumes tipiques, son es qu'evolucionen mès e pòden subervíuer ben quan er environament patís ua grèva crisi.

Diuèrsi estudis demostrèren qu'es agaces patissen enquia un 20% de mortalitat abans d'arribar ara edat adulta (dempús deth prumèr an de vida aguesta taxa baishe a sonque un 5%) pr'amor dera hame. Atau, e maugrat qu'es pairs, andús, suenharàn e criaràn cada an entre 3 e 6 ueus, es mès petiti e febles non suberviueràn toti e cada còp sonque suberviuen es mès fòrti de cada nin. Com ei açò possible s'ei un audèth tant intelligent?

Es cercaires non an encara trapat cap de resposta ad aguesta qüestion. Sonque podec èster confirmada ua migracion generau dera espècie es darrèrs 50 ans entàs pòbles e ciutats a on viu er òme pr'amor de dus factors qu'es scientifics pensen que poirien èster capdaus: era major temperatura ajude contra eth heired e tanben i a mès neuridura enes carrèrs e jardins maugrat era dièta dera agaça.

Pr'amor qu'era agaça ei omnivòra. Minge insèctes, cargòlhs, limacs e tot tipe de cernalhes, ath delà de ueus e porets de d'outes espècies d'audèth vesies. Tanben minge carronha (e açò ei fòrça positiu entar environament), mès tanben heruta e verdura. Era majoritat d'aguesti animaus non demoren enes ciutats (n'i a que òc, mès non n'i a tanti com en camp) mès es cercaires tanben poderen confirmar qu'es individús que demoren apròp d'airaus umanizats an ua taxa major de superviuéncia qu'es agaces que demoren en camp, maugrat que teoricament aqui i pòt auer mès animaus, mès heruta e mès neuridura de manèra generau. Dilhèu aguesta ei era arrason principau d'aguesta recenta mès reau migracion d'aguesta espècia de corvid.

Ua lutadora sense fin

Pendent eth començament dera primavera e cada an, es parelles d'agaça poneràn enquia 8 ueus en un des nins que bastiren (pr'amor que ne bastissen mès d'un per seguretat e entà aluenhar es possibles predators). Es ueus sonque seràn suenhats pes progenitors entre 17 e 18 dies. Dempús

ja neisheràn es porets (aguest temps tan redusit d'incubacion ei tanben caracteristic e fòrça singular en ua espècia d'audèth). Quan nèishen es porets seràn noirits per andús pairs pendent quate setmanes, enquiath moment qu'es joeni deisharàn eth nin e començaràn ja a explorar eth territòri des pairs.

En un pòble o ciutat, eth territòri d'ua parelha d'agaces pòt hèr ua mejana de 2 km². En camp son fòrça mès grani e pòden arribar enquiàs 20 km². Era agaça ei un audèth que non ei bric migratòri, çò que vò díder qu'es joenes agaces, quan se n'anaràn deth territòri mairau e pairau non se n'anaràn guaire luenh pr'amor que, se pòden, s'amassaràn en çò qu'ei coneishut entre es etològs coma ua colònia familhara. Que lutarà amassa contra un gat, un gosset, ua vop o ua cocut reiau o corbàs, s'an era valor d'entrar en sòn territòri. E es agaces guanharàn as sòns enemics era majoritat des còps.

Eth corbàs ei un corvid com era agaça. Mès son enemics. Se pòt, eth corbàs atakarà eth nin a on i a es ueus des agaces entà devorar es porets. Era mair o pair an alavetz era costuma de cridar a toti es membres deth grop territoriau d'agaces entà èster ajudada. E un corbàs non pòt hèr guaire, maugrat èster major, contra un grop d'agaces. De un aute costat, eth cocut reiau (*Clanator glauderius*) ei un audèth parasit que preferís eth moment qu'es agaces non son en nin entà deishar tanben es sòns ueus, que seràn atau criats e suenhats pes agaces tanben quan seràn porets. Un de cada cinc porets suenhats en nin d'agaces ei un cocut reiau e donques semblarie qu'es agaces saben açò, pr'amor qu'era antipatia des agaces contra es cocuts reiaus ei totau. Se ven un cocut reiau l'ataquen e provòquen era sua hujuda immediata.

Ei curiós dar ues caracteristiques umanes a un animau. Açò es umans ac auem hèt tostemp. Ei era nòsta manèra de pensar: cau antropocizar totes es autes espècies se dempús volem coneisher-les ben o enquia estimar-les. Era agaça siguec coneishuda pendent sègles mès ath sud dera Val d'Aran, e aqui i auie ua expression a on se didien a cèrtes hemnes "agaces" entà afirmar que se n'anauen damb mès d'un òme.

Totun, i a fòrça espècies d'audèths que non son monogames. D'autes qu'es porets son sonque suenhats e neurits pera mair, e n'i a encara qu'era femelha realize era copula damb mès d'un mascle entà certificar qu'era descendència ei segura, mès encara quan era espècia ei en declin. Tot çò de contrari de çò que hè era agaça. Quan ua femelha trape un mascle e se cree ua parelha, aguesta demorarà amassa tota era vida des audèths e eth mascle soent ajudarà era femelha a bastir es nins mès tanben a suenhar es porets. Se pòt demanar mès en mon animau? Perqué donques era agaça siguec considerada coma ua espècia gorrina maugrat qu'ei un des audèths mès fideus ara sua parelha? Incongruències der èster uman.

Mès enlà d'açò, çò que da importància biologica ad aguesta espècia ei eth sòn cervèth, tanben mès estudiat enes darrères decades. Es agaces an proporcionament un des cervèths mès grani de toti es audèths. Memorizen fòrça ben tot eth sòn territòri (sonque migren ena tardor e iuèrn grops de mascles solters sense parelha) e coneishen tanben fòrça ben toti es lòcs a on i pòt auer neuridura. A viatges enquia an cèrtes resèrves secretes de neuridura, que sonque son coneishudes pera parelha, e cada còp que i van sagen de non èster descobèrtes pes autes agaces deth grop.

Ua agaça pòt desvolopar de manèra facilua ua estratègia de grop entà atacar un predator o enemic (com es corbassines, tanben un aute corvid). Pòden reconéisher-se deuant un miralh (e sonque i a set espècies ena planeta que pòden hèr açò).

Era pròva definitiua dera sua extraordinària intelligència ei que s'amassen entà díder adiu a un membre mòrt dera sua colònia. De hèt, çò que hèn toti es membres deth grop ei amassar-se ath torn der especimèn mòrt coma se siguèssen tristes e amien èrba ath còs deth defunt.

I a ua part deth cervèth des animaues coneishut damb eth nom de nidopallium. Aguest, en çò des agaces, ei tan long com es des chimpanzés, es gorilles, es orangutans e es umans. Cap auta espècia animau desvolopèc tant aquera part deth sòn cervèth. Dilhèu per açò ua agaça (depen tanben der especimèn) pòt reconéisher-se deuant d'un miralh e mostrar qu'a

consciéncia dera madeisha, un prètzhèt fòrça susprenent en mon des animaus e que ja siguec remarcat per etològs hè mè de 70 ans.

Es agaces son donques audèths extraordinaris que, maugrat aguesta nauta intelligéncia, sigueren perseguits pes umans pr'amor dera supersticion o era idia faussa que devorauen es ueus de d'autes espècies d'audèths e quan non s'entenien crits d'audèth en un lòc es culpables èren tostemps es agaces.

S'entratz en un jardin urban d'un pòble o ciutat aranesa o en un parc veiratz soent audèths e d'aguesti ei segur que i aurà agaces. Non cau anar luenh entà poder guardar-les o estudiar-les plan se voletz. Mès se voletz anar apròp d'eres, totun (dilhèu pr'amor que vatz acompanhat damb bèth gosses), es agaces lançaràn eth sòn crit d'alarma entà toti es auti animaus que i pòt auer en aqueth lòc. Eth crit dera agaça, aguest "chac-chac-chac-chac", ei fòrça singular e ei era manèra de díder que i a un uman damb un aute predator apròp e cau èster alèrta. Poder gausir d'aguesta experiéncia tanben ei fòrça positiu entà un uman, pr'amor que demòstre que ja non ei tant intelligent com pensaue.

Mès que tanben pòt passar que, en tot entrar en un carrèr, un parc o un jardin o dehòra d'un bòsc, podem trapar tanben un especimèn mòrt d'agaça. Normaument son individús fòrça joeni qu'abandonèren eth sòn nin non hè guaire e que moriren de hame maugrat èster neurits pes pairs encara setmanes dempús dera sua marcha (pr'amor que non volen guaire ben enquiath prumèr an de vida). Ei un espectacle trist pr'amor qu'era agaça ei un audèth beròi, damb polits colors e qu'avise toti es auti animaus dera arribada dera nòsta espècia. Ei era soleta espècia d'audèth altruista qu'avise a toti quan nosati arribam.

S'es agaces mòstren quauquarren semblant ara tristesa quan un membre deth grop morís e i van entà díder un darrèr adiu, qué pensaràn dempús dera mòrt d'ua joena agaça dera comunautat? Aué era nòsta, e relatiua, intelligéncia coma espècia animau non mos ac permet saber. Mès auem era sospecha qu'es pensaments des agaces en aguesti moments seràn un shinhau tanben mèd umanes. O dilhèu èm nosati que, per un moment, podem vier tanben un shinhau agaces? Pensà'c non còste bric, vertat?

21. ETH CORBÀS

Hònt: Pexels/Osmany Mederos

Se siguéssim un vielh corbàs (*Corvus corax*), çò de mèd segur ei qu'estonaríem es umans per diuèrses rasons. Auem demorat mèd de vint ans en estat sauvatge (era mejana aciú ei d'entre 10 e 15 ans maugrat qu'en captivitat eth recòrd son apuprètzh mèd de 40 ans), auem viscut damb era nòsta parella lèu tota era vida e tanben auem demostrat as umans que non son era soleta espècia animau sociu intelligent e que jògue per plaser. Totun, toti aqueri prètzhèts non sigueren coneishudi pes umans enquiath sègle XXI.

Nosati abandonam temporaument aguesta imatge deth vielh corbàs entà descriuer era espècia. Mès que i tornaram, segur, pr'amor des sues susprenentes abilitats. Es corbassi apertien ara familha des corbids e son fòrça mèd grani que çò qu'imaginam. Atau, un corbàs adult (damb mèd de tres ans de vida) pòt arribar a hèr enquia 69 centimètres de longada -es

corbassi que i a ena Val d'Aran- pr'amor qu'en nòrd europèu, en Tibet o encara en America son mès grani pr'amor deth heired e pesen lèu 2 kg. Son audèths omnivòrs, oportunistes. E per aguesta rason, era espècia capitèc e fòrça es darrèrs sègles ath costat dera nòsta espècia. En cèrts lòcs era espècia s'expandic tant es darrèrs ans que siguec considerada coma ua espècia toxica que cau perseguir. Totun, preferís mès víuer en bòsqui, pròplèu d'espacis dubèrts que non apròp de ciutats o pòbles. Es individús que podem veir en cèu en grop son joeni que cerquen un nau territòri, pr'amor qu'es adults son tostemp sedentaris e se pòden, an era madeisha parella tota era vida, ath delà, cau remercar qu'an ua nauta agressiuitat. Se i a montanhas, bòsc e ròques ei segur que i traparam corbassi. Era capitada d'aguesta espècia a coma principau rason qu'ei un audèth fòrça intelligent (com era majoritat de còrbids), pr'amor que minge lèu de tot; carronha mès tanben insèctes, residus umans, e granes, baies, heruta e tanben petiti mamifèrs.

Era fòrça deth grop

Segontes era epòca, es corbassi sigueren perseguidi o fòrça estimadi (restacadi ara mitologia e es dius ancians). Mès es pògui predators (audèths de preda sustot) qu'es corbassi pòden auer perderen era majoritat de còps era batalha contra aguesti intelligenti animaus. Pr'amor dera fòrça deth grop. Aué eth vielh corbàs ei inquiet. Non hè guaire vedec ua agla en cèu. Ei sinonim de perilh. E poirie aucir bèth membre dera familha. Eth vielh corbàs comence a volar entà vigilar d'apròp eth predator alat. Quan confirme qu'er agla non se'n va deth territòri e qu'ei aqui entà caçar, eth vielh corbàs cride a toti es membres dera sua familha, qu'arriben lèu, pr'amor deth crit singular e unic deth vielh corbàs. Un còp en cèu, eth vielh corbàs, ath costat dera sua femelha prumèr, e es joeni darrèr, se'n van a perseguir era agla. Era luta dure pòc. Era agla reconeish qu'ei ua luta desparièra e se'n va tà un aute airau entà caçar. Quan tornen ath nin es corbassi lancen crits que semblen d'alegria e orgulh.

Es corbassi non estimen guaire es umans. Demorèren ath sòn costat des dera edat preïstorica e apreneren qu'èm ua espècia especiau. Auem estimat es corbassi segontes era epòca. Encara aué e segontes era region es corbassi son consideradi audèths que sonque porten o anoncien desgràcies entàs umans. Per açò es corbassi tanben ataquen es umans se cau, maugrat qu'açò non ei jamès perilhós entà nosati.

Enes Pirenèus e sustot ena Val d'Aran, en centre des montanhas ei a on i a ua densitat mès grana de corbassi. Hèn es nins sus es arbes o sus ua paret de ròca, luenh de possibles predators terrèstres o d'umans. Es sòns nins son hèti normaument damb rames e vegetacion, reforçadi damb arraitzes e tanben tròci de husta. Laguens eth teishut ei fòrça mès suau pr'amor qu'ei hèt de pèth de mamifèr coma de cèrvi o cabiròu. En Aran era pòsta comence en mes de hereuèr (en d'auti lòcs mès heireds aguesta comence diuèrsi mesi mès tard). Era femelha pon entre 3 e 7 ueus cada an. Son blus damb plapes brunes e neres. Ath long de 21 dies era parella de corbassi suenharà es ueus. Sonque apuprètz 42 dies dempús de nèisher es joeni corbassi gesseràn deth nin e començaràn a explorar eth territòri des sòns pairs. Maugrat açò encara demoraràn 8 mesi mès en tot èster neuridi pes pairs abans d'abandonar definitivament eth sòn territòri mairau e anar-se'n, damb d'auti corbassi entara recèrca d'ua naua vida.

Abans, quan i auie lops enes Pirenèus, eth corbàs ère coneishut pr'amor que, quan trapaue un animau mòrt e aguest ère pro gran se n'anaue a cridar as lops. Avertir-les non ei un hèt altruista, mès egoista: es corbassi non pòden daurir era pèth de cèrts animaus mòrti maugrat qu'an un bèc fòrça fòrt. E an de besonh era ajuda de d'auti predators entà daurir er animau mòrt damb es sues dents. Sonque dempús pòden es corbassi minjar ben laguens der animau mòrt.

Mès açò non ei possible aué. Es pògui lops que i pòt auer en Aran, que n'i aurà, segur, non son sedentaris, e donques ei fòrça dificil de trapar-ne un. Alavetz, com trapar ua solucion? Eth vielh corbàs ei considerat coma un des mès inteligenti deth sòn grop e lèu demostrarà se perqué. Cridarà a toti es grops der airau, adults e joeni. Aguesti volaràn de cap tar animau mòrt

e seràn visti pes arrianglos, que tanben i anaràn. Entre toti poirà daurir era pèth der animau mòrt e tornar contenti ath sòn territòri dempús d'ua bona minjada.

Ua espècia fòrça expandida

Er estudi recent genetic d'aguesta espècia demostrèc qu'era prumèra origina d'aguest audèth ei Euròpa. D'aciu s'expandic hè mè de 2 milions d'ans entà Asia enquia trapar era mar e d'aquiu entà America. Ei ua des pògues espècies d'audèth damb es 8 sosespècies actuaus que i a en mon isolades geneticament, çò que vò díder dues causes; era prumèra; que non se crotzen entre eres (confirmat per mè de d'un cercaire) e era dusau, qu'açò amiarà a espècies diferentes en futur luenhan.

Eth corbàs s'expandic tant es darrèrs sègles per tota era planeta (e era direccion ei de nòrd a sud, pr'amor que s'estime mè de lòcs caudi) que non ei bric considerat coma un audèth en perill d'extincion. Tot çò de contrari, en cèrts lòcs encara ei aucit e plan caçat pr'amor qu'ei considerat coma ua espècia animau fòrça toxica entar environament (e entàs pagesi).

Entàs ibèrs e entàs cèltes siguec totemp un missatgèr des divinitats. E non se podie hèr mau a un corbàs. Es romans preferiren totemp hùgerne pr'amor que sonque portauen o anonciauen desgracies. Ena epòca medievau eth corbàs siguec considerat coma un mau audèth, pr'amor qu'ère sinonim de pecat o de mòrt. Dempús, era modernitat portèc diuèrses visions: encara i a persones que non les agrade bric es corbassi ath delà de d'auetes que sonque ven aguesta espècia coma ua des mè estonantes dera planeta per çò que tanh ara sua intelligéncia. E que sonque per açò ja merite èster suenhat, ajudat e protegit.

Eth vielh corbàs a tornat a trapar neuridura entara familha. Avisarà toti es membres deth grop. Eth camp de grana que trapèc ei fòrça gran e donques poirà minjar ben toti. Tanben es corbassi vesins. Quan son cridats s'amassen entà sajar de conéisher qu'ei çò que passe. Eth vielh corbàs, damb es sòns crits e es sòns senhaus corporaus confirmarà a toti era bona notícia e encara mè, a on ei era neuridura. Toti escotaràn damb

atencion mè de que n'i a dus o tres joeni que parlen mè de entre eri e non escoten guaire. Un còp arribats ath camp de grana eth vielh corbàs ataca es joeni entà demostrar qu'un joen a cèrtes obligacions entà un adult, coma escotar damb atencion e respecte çò que pòt díder un adult. Aumens ei çò que passe en çò des corbassi.

Aguestes caracteristiques e encara d'auetes tanben susprenents son eth resultat de mè de d'un estudi etologic sus era intelligéncia des corbassi; cridar d'auetes corbassi o encara d'auetes espècies predatores entà auer ajuda, díder as auetes a on i a neuridura (e açò sonque passe en çò des corbassi, es abelhes, es hormigues e es umans) o encara rebrembar s'un uman dèc o non minjar ath corbàs (e s'açò passe, eth rebrembe negatiu demorarà en corbàs tota era sua vida e jamès volerà èster amic d'aquera persona o animau).

Ua des caracteristiques psicologiquas mè de susprenentes des corbassi ei que non hè guaire siguec confirmat que son audèths que les agrade plan jogar. Es corbassi joeni, per exemple, demoren fòrça temps en tot jogar a perseguir-se es uns as auetes. E tanben hè çò madeish damb d'auetes espècies, com gats e gossets. E que quan trapen çò que poirie èster un joguet coma ua rama, la pòden trincar entà poder jogar mè (e donques son consideradi pes cercaires coma ua espècia que hè es sòns pròpris joguets, com es chimpanzés).

Mè de tot açò sonque ei era consequéncia d'auer un des cervèths mè de grani de totes es familhas d'audèths deth mon. Era part coneishuda coma iperpallium ei ua des mè granas de tot eth regne animau. E açò provòque ua estonanta e nauta capacitat ara ora de resòlver problèmas mentaus o observar ben abans de hèr arren o encara imitar es sons d'auetes espècies animaus damb ua tòca pròpria.

Mè de, maugrat tot açò, eth corbàs ei considerat aué encara en cèrtes regions com un mau audèth. En America soent ataca as anherets pr'amor dera hame. E es pagesi hè çò campanhes sistematiques entara sua extincion finau der airau. Totun, e segontes mè de d'un etològ, açò passarie mè de animaus mòrti que non viui, mè de pagesi aurien cregut que son audèths dolents qu'ataquen eth bestiar e que cau exterminar.

Totun, nosati pensam qu'ei dilhèu un audèth carronhaire (maugrat qu'ei omnivòr) e que toti sabem era vision qu'an es umans d'aguesti tipe d'audèths. Non siguec jamès ua vision bona. Es corbassi, ath costat de d'audi audèths carronhaires (com es arrianglos) ei un des mès intelligenti, fòrça comunicatiu e tanben plan sociau.

Mès nosati sonque vedem un animau restacat ara mòrt e non volem veir es granes caracteristiques de conducta qu'a coma espècia. Aguestes son es nòstes caracteristiques. Aguestes son es caracteristiques des corbassi. Es corbassi e es umans non seram jamès amics, dilhèu e justament per açò. Non auetz pensat que, a viatges, semble com s'es umans auéssem pòur de cèrta espècia que pogue èster pro intelligenta? Pr'amor que cèrtes espècies son caçades pera sua beutat. D'outes per tot çò de contrari. Bères ues pr'amor que son pògues e d'outes pr'amor que son intelligentes. Non i a cap de norma racionau.

Dilhèu sonque volem víuer solets en un planeta desertic sense animaues e arbes. Mès era sospecha qu'alavetz era natura serà perduda tà tostemp provocarà un sentiment fòrça trist ar òme. Quan ja non i aurà solucion. Mès açò non pòt passar ena Val d'Aran, eth darrèr tresaur naturau des Pirenèus dera peninsula. Pr'amor qu'es aranesi estimen era fauna e flòra deth sòn territòri. Tanben es corbassi. E damb açò daràn ua leçon a toti es auti.

22. ER ARRAT-DROMILHÈR

Hònt: Cristina Sanvito

Er arrat-dromilhèr (Glis glis) ei un petit mamifèr, remosigaire, que viu enes Pirenèus e tanben ena Val d'Aran. Maugrat èster un petit mamifèr ei considerat coma un gran remosigaire. Fòrça semblant ara arrata celharda, se diferèncie d'aguesta pr'amor que sonque a ua plapa nera ath torn des uelhs. Eth sòn pelatge ena part superiora deth còs qu'ei gris e era part inferiora mès clar.

Se non siguesse un mamifèr nocturn, poirie èster vist mès soent. Mès aguesta caracteristica conductuau, a mès de demorar enquia sèt mesi en tot iuernar jos de tèrra, hè pensar a mès d'un que non n'i a enes bòsqui. Totun, ei freqüent trapar-ne enes bòsqui aranesi caducifòlis, pr'amor que preferís aguest tipe de bòsqui pr'amor dera neuridura que non en bòsqui

de conifèrs. De hèt, era sua dièta principau son granes, aglans e escares, castanhes e aurassi.

En iuèrn entre enes cases umanes entà trapar un bon lòc a on iuèrnar e ei alavetz quan pòt èster vist - tanben ei dificil trapar-ne en nautades mès baishes, enquiàs 650 m -. A mès de granes tanben minge misharnons e en captivitat siguec observada ua cèrta conducta canibala mès se pense qu'açò non ei tipic e que mès ben ei un prètzhèt rar.

Era iuèrnacion comence en mes de seteme e demorarà en tot dromir enquiath mes de junh. Es condicions ambientaus e, sustot, era temperatura exteriora, ei çò que provocarà era sua gessuda deth sòn amagatalh entà tornar a amiar ua vida normau (nocturna). Abans dera iuèrnacion an eth costum de neurir-se fòrça entà crear cèrtes resèrves e poder iuèrnar ben. Quan gessen dera iuèrnacion son fòrça magres e ei eth moment de tornar a recuperar un bon pes se non vòlen morir de hame. Eth sòn amagatalh pòt èster un horat a 60 cm de prigondor en solèr o un nin hèt de huelhes seques, èrba e liquèn, que pòt èster bastit laguens un arbe, laguens d'ua ròca o encara laguens ua casa de camp umana (mès sense umans).

Era vida d'er arrat-dromilhèr pòt arribar a durar enquia dètz o dotze ans. Aquerò e era nauta capacitat reproductiva hèn d'aguest remosigaire un animau plan adaptat ara vida en bòsc. Atau, e maugrat que sonque ven sexuaument adult pendent era dusau primauera dera sua vida, ua femelha adulta pòt auer entre 1 e 11 cries cada an. E donques, maugrat èster caçat pes umans pendent sègles, era sua taxa de superviuença siguec tostemp fòrça nauta.

A diferéncia dera Val d'Aran, a on pòt èster considerat un animau autoctòn (pr'amor que hè milèrs d'ans que i demore), en d'auti lòcs deth continent europèu non ei bric trapat pr'amor que non li agrade eth heired. De hèt, es darrères montanhes des Pirenèus ena sua termièra meridionau son eth limit deth sòn abitat. Mès tanben siguec introdusit recentament en d'auti païsi septentrionaus. Era poblacion qu'an aqui aué en dia dan ua idia dera sua nauta capacitat reproductiua.

Er arrat-dromilhèr siguec introdusit en Anglatèrra en an 1902. Aqueth an sonque n'i auie apuprètz un o dus centeats. Aué diuèrsi estudis an confirmat

que n'i poirie auer enquia 250.000 en sud anglés, çò que represente ua fòrça nauta taxa de reproduccion, maugrat eth heired e eth clima deth païs.

Ena Peninsula Iberica pòt èster trapat en tot eth nòrd, des de Galícia enquia Girona. Mès se poirie díder que preferís es montanhes pr'amor que siguec vist en nautades pròplèus as 2.000 m. Mès enlà des Pirenèus ei fòrça dificil trapar bèth individú e per açò se considèrè aguesta era darrèra termièra deth sòn abitat naturau.

Ua espècia que dromís fòrça

Er arrat-dromilhèr ei era soleta espècia deth genre Glis. Aué ei dificil creir qu'es ancians romans criauen arrats-dromilhèrs entà minjar. Segontes mès d'ua hònt escrita antica, er arrat-dromilhèr ère un minjar extraordinari pr'amor deth gust dera sua carn. Èren capturadi de joeni enes sòns amagatalhs e criats en gliraris (pr'amor deth sòn nom en latin *glis*). Aquiu èren neuridi pendent mesi enquia qu'èren minjats. Totun, es arrats-dromilhèrs suberviueren as romans...

Un arrat-dromilhèr adult pòt hèr entre 15 e 20 cm de longada sense compdar era longa coa qu'an (e que pòt arribar benben as 20 cm de longada), que li da calor e proteccion. Un hèt fòrça singular d'aguesta coa, e açò ei insolit en mon des remosigaires, ei que la pòt pèrder s'ei caçat per un predator. Dempús non li tornarà a créisher e, dempús d'èster observadi diuèrsi especimèns sense coa, semble qu'an ua vida normau, com es auti. Eth sòn pes en primauera pòt arribar as 100 gr. mès pendent er iuèrn e abans dera iuèrnacion pòt arribar as 250 gr.

Dromir mès de sèt mesi ei un prètzhèt extraordinari en mon des animaues. Iuèrnar segontes era espècia pòt èster normau mès, tanti mesi, ei fòrça singular. De hèt, mès d'un cercaire confirmèc qu'era vida d'un arrat-dromilhèr ei relatiuament cuerta pr'amor que nèishen, creishen, iuèrnen un prumèr còp, an eth zèl e crien, iuèrnen un dusau còp e pendent eth tresau o quatau còp qu'iuèrnen morissen en tot dromir. Ei ua mòrt suau, pr'amor qu'er arrat-dromilhèr non patís, e pendent era sua vida

ja poirie auer deishat en mon entre 20 e 30 hilhs. Ua auta característica d'aguest remosigaire ei que quan iuèrne pòt deishar d'alendar enquia ua ora. Alavetz es umans considèren qu'ei mòrt, mès un expèrt sap trapar era diferéncia. Era expression “dromir coma un arrat-dromilhèr” qu'ei usada en cèrtes lengües europèes a coma origina aguest tipe d'iuernacion tan prigond.

Dempús d'aguesta, er arrat-dromilhèr a ua hame terrible e devòre granes, heruta, flors, misharnons, insèctes e crustacèus e encara molluscs e petiti vertebrats coma petiti audèths en sòn nin o encara ueus. Èster tan petit provòque un metabolisme rapid que l'ajude a trapar neuridura lèu. Mès qu'aguest encara poirie èster mès rapid pr'amor des sues mesures.

Es arrats-dromilhèrs son remosigaires sedentaris e territoriaus (eth sòn territòri pòt hèr benben entre 3 e 4 ectares). Demore en grops familhaus o en parelha e se ben accèpte plan era entrada en sòn territòri de femelhes, ei fòrça agressiu damb es mascles e lute damb eri entà provocar era sua hujuda.

Era comunicacion d'aguesta espècia se debane damb movements rapids dera maishèra de naut en baish. Açò provòque un son damb es dents tipic. Se pense que hè açò entà impressionar d'auti arrats-dromilhèrs. A mès d'açò tanben fieule e cride fòrt entà dar era alèrta ath sòn grop se i a ua menaçà pròplèu. Es sòns predators son eth gran duc e eth chòt, audèths de preda nocturns. Cèrts mamifèrs com eth gat-martin, eth gat sauvatge o encara era hagina ne son tanben predators abituaus que cacen es arrats-dromilhèrs quan dromissen pendent eth dia.

Bèri pògui o massa

Era poblacion d'arrats-dromilhèrs, en Aran, pòt variar fòrça. Un an bon damb arbes damb fòrça grana e heruta sauvatge pòt provocar un creishement fòrça naut d'aguesta espècia. De hèt, es femelhes an mès o mens cries segontes era neuridura que i pòt auer en bòsc e auancen o non demoren prenes pr'amor d'açò e, se i a fòrça neuridura auràn mès petiti.

Per açò era densitat de poblacion ei diferenta segontes era nautada, es ores de solei, eth heired, eth clima e era neuridura. E pòden situar-se locaument entre 2 e 22 arrats-dromilhèrs per ectara. Compdar era poblacion d'arrats-dromilhèrs siguec tostemp dificil pr'amor que pòden dromir ena vegetacion, arbes, cases, ròques o encara, a mès de 400 m de prigondor, laguens ua tuta.

Cau rebrembar qu'era vida arboricòla der arrat-dromilhèr ajude e fòrça ar animau pr'amor des sues abilitats. Atau, pòt pujar ben es parets de casa e non quèir, pr'amor qu'es sues pautes dèishen anar ua substància qu'ajude er arrat-dromilhèr e impedís era sua queiguda.

Eth zèl passe pendent era fin dera primauera e començament d'estiu. Es femelhes son adultes abans dera fin deth prumèr an dera sua vida. Entà atrèir ua femelha, eth mascle dançarà deuant d'era. Dempús arribe era copula. Era gestacion d'aguesta espècia ei fòrça cuerta pr'amor qu'acabe abans d'un mes. Es petiti ja auràn pèth abans deth sòn prumèr mes de vida e un shinhau dempús abandonaràn eth nin a on neisheren.

Segontes mès d'un cercaire, es arrats-dromilhèrs, ben suenhats, pòden arribar a víuer mès de dètz ans (açò non passe de manèra naturau en bòsc). E açò ei ua longa vida entà un remosigaire. Era causa poirie èster un ingredient que i a ena heruta e granes deth bòsc, eth telomere, que demore tostemp naut en còs der arrat-dromilhèr. Justament eth telomere ven fòrça redusit enes umans pr'amor dera edat. Açò vò díder que, s'es umans mingèssem mès aliments damb telomere poiríem víuer mès? Era sciéncia encara non a responut aguesta importanta qüestion.

Ena Val d'Aran erosament non ei caçat, e açò hè probablament qu'era sua poblacion sigue establa. Eth cambi climatic sonque ajudarà era espècia a créisher mès, pr'amor que non li agrade bric eth heired. Atau, rebrembatz que, s'ètz en bòsc, dilhèu cau guardar laguens es horats d'arbe, pr'amor que i poirietz trapar, segontes era sason der an, bèth arrat-dromilhèr en tot iuernar.

Atau donc, er arrat-dromilhèr, aguest simpatic remosigaire des bòsqui dera Val d'Aran, tanben pòt dar-mos ua leçon as umans, se i a fòrça problèmes,

dilhèu cau anar-se'n a dromir. E es problèmes pòrien desaparéisher. Er arrat-dromilhèr hec atau pendent centeats de milèrs d'ans. E capitèc. Podem díder nosati çò de madeish?

23. ERA SALIMANA

Hònt: Pexels/Valentin Riess

Maugrat èster un anfibí, era salimana (*Salamandra salamandra*) non sap nadar guaire. Açò provòque que, en cèrtes ocasions, e sustot segontes eth tipe de sorespècia, quan era femelha pon es larves ena aigua, se i a bèth accident, er animau pòt morir estofat. Eth prètzhèt non dèishe d'èster susprenent, mès encara quan era natura e era evolucion restaquèren aguest èster viu pr'amor dera sua natura coma anfibian, tostemp ar element aquatic. Mès era salimana ei un anfibí totaument terrèstre e sonque se'n van entar aigua es femelhes quan ei arribat eth moment de deishar es larves ena aigua. De un aute costat, ei ua espècia que se pòt dividir en enquia 8 sorespècies, des quaus era que traparam mès soent ena Val d'Aran ei era sorespècia *fastuosa*, típica des Pirenèus centraus aranesi. En sud dera Peninsula Iberica non i a salimanes, e açò vò díder qu'enes montanhes

mejanas des Prepirenèus ei a on podem trapar es darrèrs especimèns d'aguesta espècia d'anfibí.

Era salimana comuna ei un anfibí urodèu dera familha des Salamandridae e pòt demorar lèu 50 ans, çò que convertís aquest animau en ua vertadera capitada evolutiua. Totun, e maugrat que pòt arribar a auer enquia mès de 200 especimèns per cada ectara de bòsc o airau umid (pr'amor que tanben demore fòrça ben en prats), pòt èster un abitant d'un lòc pendent decades e non èster jamès descorbit pes umans ne cap aute predator.

Pr'amor qu'era salimana ei un anfibí plan discret e timid. A un metabollisme fòrça lent e, maugrat que, se cau, pòt hùger fòrça rapid d'un predator o ua possibla menaça, lèu ven fatigada e torne a móir-se pòc a pòc. Era màger part deth temps demore jos ròques o pèires o encara huelhes, e tanben iuèrne pendent era sason mès heireda dera an. A mès d'açò, ei un animau nocturn. Tot açò aurie coma resultat que pòt demorar ben en un lòc e non èster jamès trapada pes umans.

Un anfibí singular

E açò qu'era salimana ei un des anfibís qu'ei mès lèu reconeishuda, pes sòns colors. Atau, era majoritat de còps ei nera damb plapes auriòles - que pòden vier linhas mès longues segontes era sosespècia -, mès que tanben i a especimèns que pòden vier toti neri. Ei mès rar mès tanben pòt passar, trapar individús albins, ei a díder totaument blanqui, dilhèu enes prigondors des tutes, a on jamès i arribe era lum.

Es sòns colors son fòrça vius pr'amor qu'ena pèth dera salimana i a ua substància toxica que, maugrat qu'ei inofensiua entàs umans, pòt provocar era mòrt rapida d'un predator damb mesures tan granes coma ua vop o un gosset. Atau, aquest mecanisme podonhós ei era soleta manèra des salamines de poder defensar-se e ei, ath còp, un avís a possibles predators que, era majoritat des còps, dobtaràn e contunharàn eth sòn camin sense atacar-la.

Aguesta susbtància toxica ei hèta d'alcaloïdes e açò creèc era sospecha que, s'ua persona lecaue ua salimana, aurie visions psicotiques. E era

salimana siguec restacada, tanben dilhèu per aguesta causa, damb es mags e bruishòts ath long de tota era edat mejana.

Aué, aguesta substància a estat estudiada damb prigondor pes cercaires e dilhèu cau lecar fòrça còps era pèth d'ua salimana enquia arribar ath perill de mòrt. Totun, ei un prètzhet bric recomanable entàs umans pr'amor qu'ei ua substància naturau fòrça perilhosa, que cree mès problèms de salut que non ua auta causa.

Es salamines son anfibís fòrça restacadi damb era umiditat. Pòden hèr enquia 20 cm de longada e enquia 24 gr. de pes. Totun, es femelhes prenhes e enquia diuèrsi mascles, segontes era region, pòden arribar lèu as 30 cm de longada e enquiàs 50 gr. de pes.

I a cèrta creença populara que ditz que, se trapam ua salimana en un airau o estanh, es sues aigües son bones entà béuer pes umans. Açò siguec demostrat científicament en sègle XX, pr'amor de diuèrsi estudis e analisis deth sòn abitat: ei cèrt qu'es salamines sonque demoren apròp des aigües mès blosses e oxigenades. E donques trapar-ne ua ei senhau de bona salut en environament.

Era salimana tanben capitèc fòrça pr'amor qu'ei un anfibí que minge lèu tot tipe d'insèctes o encara d'auti anfibís que siguen mès petiti qu'era. Utilize era lengua o ben era boca, damb ua nhacada rapida, entà caçar es sues predes, que pòden èster vèrmes de tèrra, aranhas o encara larves de grapaud o d'autes espècies anfibianes.

Ua reproduccion tanben discreta

Pendent era primauera era salimana ges deth horat a on demorèc en tot iuèrnar apuprètz dus mesi - pòt èster mès segontes era nautada deth lòc, pr'amor deth heired - e es mascles patissen ja eth zèl. Cerquen es femelhes pr'amor dera sua aulor e non capiten ben toti es ans ara ora de trapar companhes femenines (erosament era femelha a çò qu'ei coneishut pes etològs coma espermatèca, qu'ei un tipe de receptacle intèrn a on i a era esperma masculina de ua auta salimana e què pòt durar mès de dus ans e li permet crear larves dus o tres còps).

Totun, quan un mascle de salimana trape ua femelha, li barrarà eth camin. Açò ei un des majors senhaus en aguesta espècia d'anfibí; que i a un desir de reproduir-se. Dempús de crotzar-se en camin dera femelha damb eth vrente en naut, eth mascle dèishe anar eth sòn esperma e trauers deth sòn anús. Ara femelha sonque li cau recuélher aqueth esperma laguens deth sòn anús entà demorar -s'es condicions naturaus son bones- prenha. Sigue com sigue, es felmes de salimana auràn es larves laguens deth sòn còs e sonque deisharàn aguestes quan es petites salimanes ja son prèstes a gèsser des madeishes, pr'amor que bères sosespècies son ovivipares. D'aves, totun, an es petites salimanes en moment deth part, quan ja son totaument desvolopades -es sosespècies mès terrèstres-.

Aguest ei un des moments mès perilhosi entàs felmes de salimana. Sagen tostemp de demorar damb era mitat superiora deth còs dehòra dera aigua en tot demorar agarrades ena riba. Sonque demore jos era aigua era part inferiora deth sòn còs. Es larves quen en bèth airau damb ombra e lèu començaràn a devorar tot tipe d'insèctes aquatics (o a èster devorades per peishi, com era trueita o eth saumon). Se i a bèth còp d'aigua pr'amor d'ua ondada (maugrat que causissen tostemp aigües quietes) era femelha pòt quèir laguens dera aigua. Alavetz eth sòn còs estofat poirie èster hèt a servir coma neuridura des larves, pr'amor qu'ei un anfibí que non sap nadar.

Es adults de salimana an un auantatge qu'es larves non an: encara non an començat a produsir era substància toxica que provòque era hujuda des predators. E donques, çò de mès normau ei qu'era femelha deisharà anar entre 20 e 100 larves ena aigua pr'amor que mès dera mitat non arribaràn a adultes.

Atau, es larves de salimana demoraràn (segontes era sosespècia) ena aigua enquiàs 5 mesi e dempús ja vieràn adultes, gesseràn dera aigua entà tostemp (se non son felmes) e començaràn a produsir era substància toxica ena pèth, qu'ajudarà mès d'un especimèn a suberviuer.

Es salamines non estimen guaire es bòsqui de conifèrs. Preferissen mès es bòsqui caducifòlis que i a en montanhes de nautada mejana (maugrat que

pòt arribar a víuer en nautades d'apròp de 2.000 m). Tanpòc estimen guaire es abitats dera còsta mediterraneus pr'amor que son, soent, fòrça sequi, e donques, ena Val d'Aran, era salimana a un des sòns abitats preferidi.

Mès era tactica que mès ajudèc aguest anfibí ei demorar tostemp jos ua huelha, ua ròca o ua pèira o ardonh d'arbe mòrt. Ei açò que provòque non auer lèu predators naturaus pr'amor qu'ei fòrça dificil trapar ua salimana, mès encara pendent eth dia (mès se plò pòden èster mès vistes). Eth sòn major enemic naturau contunhe d'èster era nòsta espècia.

Atau, era contaminacion des aigües, era introduccion en sòn abitat d'espècies predators (com eth saumon o eth cranc d'arriu), es huecs, es carretèrs o encara eth cambi climatic son es menaces actuaus que mès mau provoquen ad aguesta espècia. Erosament tanben ei plan protegida ena Val d'Aran e en Prepirenèus catalans (e tanben occitans) e donques non se considèra ua espècia menaçada.

Es salamines son un des anfibís mès grani que podem auer era sòrt de trapar ena Val d'Aran. Demoren en territòri ath costat de d'aves espècies anfibianes coma era cernalha aranesa o eth triton pireneic. E non trapar-les non vò díder que non n'i a. Tot çò de contrari. Pr'amor qu'ei demorada pendent sègles coma un animau secret, tostemp amagat des uelhs des aranesi. E dilhèu çò de mielhòr entàs salamines ei deishar-les atau, amagades, mès en tot contunhar era sua lenta activitat pendent decades en bòsqui umidi e apròp de lòcs damb aigües tranquilles.

24. ER ARRIANGLO¹

Hònt: Pexels/Karen Alchin

Era nauta mortalitat que i a aué enes Pirenèus, e tanben enes poblacions araneses, d'arrianglos, ei un des prètzhèts mès absurdi que i pòt auer, pr'amor des leis europèes. Sigüec un cas fòrça trist, mès que provoquèc, fin finau, un erós reneishment dera espècia, encara en d'auti lòcs mès luenh des Pirenèus centaus, a on demorauen tradicionaument es darrèrs arrianglos europèus.

Atau, e dempús de patir era crisi des vaques lhòques a començament deth sègle actuau, era Union Europèa proïbic deishar animaús mòrti ena natura, non i auec jamès ua legislacion tant absurda coma agüesta.

1. Tanben coneishut per «arrian» e «ariango».

Centeats d'arrianglos moriren enes mesi posteriors ena Val d'Aran e en toti es Pirenèus, pr'amor qu'era falta actuau de còssi mòrts de cèrvis, cabiròus e daunes provocaue des de hège decades qu'es darrèrs arrianglos aranesi e catalans auessen era espècia umana coma soleta hònt d'ajuda e de neuridura (pr'amor qu'es pagesi deishauen es còssi mòrts de oelhes e vaques).

Era crisi ena poblacion d'arrianglos pirenencs siguec tan grana que centeats d'especimèns se n'anèren per tot ara recèrca de neuridura. Centeats moriren per hame pr'amor que decidiren non abandonar eth sòn territòri mairau. N'arribèren bèri uns a Alemanha, Belgica e Olanda. Era hame que patien ère terribla. Fin finau, es tecnicos dera Union Europèa reconeisheran que i podien auer excepcions enes païsi mediterranèus.

A viatges ua espècia renèish dempús d'ua crisi grèu. Açò ei çò que passèc damb es arrianglos comuns (*Gyps fulvus*) que s'expandiren, e fòrça, per païsi e territòris que hège sègles que ja non abitauen. Aué se pense que i a apuprètz 25.000 parelhes enes Pirenèus (ena decada de 1980 sonque n'i auie 80 parelhes en Catalonha e Aran). E ja non ei considerada coma ua espècia en perill d'extincion, maugrat qu'era sua situacion actuau contunhe d'èster plan delicada, pr'amor qu'es òmes son es que dan neuridura as arrianglos.

Maugrat qu'es arrianglos comuni siguen audèths giganti (damb ua envergadura alara que pòt arribar a mès de 2,5 m, e pesar enquia 10 Kg), sonque pòden minjar animaues mòrti. Bona part dera sua reputacion siguec creada per òme, com era campanha de premsa absurda que i auer pendent era decada de 1980 qu'afirmaue qu'es arrianglos atacauen es ramats de shivaus. Es sues pautes e es sues urpes, maugrat que fòrça ponchudes, non ajuden bric as arrianglos pr'amor que non pòden capturar cap de preda viua (e enquia entà hèr eth nin damb rames e pèth d'animaue mòrt an de besonh usar eth bèc). Era sua ei donques ua fòrça trista istòria naturau, tostemp empodoat pes umans pr'amor dera sua supersticion.

Un beròi audèth

E òc. Er arrianglo comun ei tanben un audèth beròi dera familha des Accipitridae. Ei ua des pògues espècies d'audèth, ath costat der arrianglo nere, e deth caparròi, qu'ei carronhaire. Era sua posicion ena natura ei donques, clau, pr'amor que minge sonque animaues mòrti. E ajude e fòrça ara bona salut des ecosistèmes.

Er arrianglo a plumas de color òcre e tanben un collièr de plumas mès escur ath torn deth còth. E, maugrat que pesen molt, son animaues voladors excellents, que pòden arribar, pr'amor des corrents termics, a volar enquiàs 6.000 m de nautada e hèr apròp de 300 km en pògues menutes s'an de besonh de hè'c.

Es arrianglos son audèths beròis e necessaris. Maugrat era imatge que ne pogam auer es umans. Ei dificil trapar un audèth tan gran que pogue volar tan naut. Açò passe soent en grop, pr'amor qu'es arrianglos, que demoren sustot en horats verticaus des parets de ròca des montanhes, son audèths que cerquen un animaue mòrt de manèra comunau. Atau, un grop d'arrianglos començarà a volar pendent eth maitin quan eth solei ja ei pro fòrt, en tot usar es corrents termics. Quan un des arrianglos (damb ua vision estonanta) trape un animaue mòrt se lancen lèu-lèu entara neuridura.

Es auti arrianglos - e tanben d'auetes espècies d'audèth carronhaire, coma es agaces o es corbids - veirà lèu eth senhau e tanben anaràn de cap tar animaue mòrt. Un còp aqui ei possible que i agen lutes entre es madeishi arrianglos pr'amor dera jerarquia. Totun, es arrianglos comuns sonque mingen teishut trende e deishen es autes parts deth còs d'un animaue mòrt entàs autes espècies, com eth caparròi o encara er arrianglo nere, que mingen parts mès dures e tanben uassi.

Pendent era tarde, se ja an podut minjar, tornen de cap entath sòn nin entà dromir tranquilli pr'amor que demoren en lòcs fòrça nauti e a on non patissen er atac de cap de predator. Sonque es excursionistes mès valents pòden arribar apròp d'eri e açò pòt provocar eth lèu abandonament deth nin, e deth poret se n'i a.

Un poret cada an

Era diferéncia reproductiua des arrianglos damb d'aves espècies d'audèth ei capdau. Sonque ponen es femelhas un ueu cada an. Açò ei un auantatge entath poret, que non a de besonh de lutar damb un frair, pr'amor dera neuridura (e que poirie amiar ara sua mòrt se non ei pro fòrt). Mès que tanben pòt vier un prètzhèt negatiu pr'amor qu'es porets, non pòden arrestar eth sòn creishement e, se non i a neuridura, morissen lèu-lèu per hame.

Es arrianglos, ena Val d'Aran, comencen eth sòn zèl en deseme. Dempús dera copula, eth parelh d'arrianglos - que se pòden demoraràn amassa ath long de tota era vida - bastiràn un nin damb rames e eth poret pendent apuprètz dus mesi, serà neurit pera femelha mès tanben peth mascle cada dia.

Es porets d'arrianglo son animaues fòrça delicadi; eth sòn creishement ei fòrça lent (de hèt non abandonen eth nin enquiath mes de junhsèga). Eth perilh de morir per hame, en aquesta espècia, ei fòrça naut, tanben dempús d'abandonar eth nin. Atau, es sòns pairs suenharàn eth joen arrianglo diuèrsi mesi dempús en tot ensenhar ath joen se com trapar neuridura, se com volar ben e es lòcs que non poirà visitar jamès pr'amor qu'aquiu i a un enemig òrre, er èster uman.

Mès se i a neuridura, es arrianglos arriben ara maduresa sexuau quan an quate o cinc ans de vida. E, se n'i a fòrça, e non son embestiats pes umans, pòden víuer ben en estat sauvatge enquia 30 o 35 ans. Dilhèu mès e tot. Aué, ua des principaus menaces que patissen es arrianglos son er empodoament d'animaues mòrti deishats ena natura pes pagesi que vòlen controlar era sua preséncia a on i a ramats de shivaus, vaques o oelhes. E açò encara ei un prètzhèt que, a mès d'èster illegau pr'amor qu'ei un audèth protegit pera legislacion aranesa, catalana e europèa, ei totaument absurd, pr'amor que non ataquen jamès animaues viui.

Era relacion damb es òmes non a estat jamès bona. Totun, aué, es govèrns locals son es que dèishen bèri animaues mòrti en camp entà neurir es arrianglos. Era modernizacion, urbanizacion e desforestacion actuaus son

es menaces mès granes entàs arrianglos, que depenen ironicament dera espècia umana entà subervíuer.

Ua espècia sedentària

Es arrianglos non son audèths nomades. Maugrat que pòden volar fòrça naut (fòrça mès qu'era majoritat d'audèths) e susvelhar territòris gigants des deth cèu, non son guaire nomades. Era majoritat d'arrianglos demoren enes lòcs a on neisheren e sonque se'n van es mès joeni o es individús que patissen mès hame. Ei çò que passèc pendent eth començament d'aguest sègle pr'amor dera crisi des vaques lhòques e era absurditat dera naua legislacion europèa. E, pr'amor d'açò, aué era espècia ei fòrça mès expandida, tanben en lòcs a on hège decades que ja non i viuie.

Es umans pòden trapar, se vòlen, ua colònia d'arrianglos de manèra facil. Sonque cau observar aqueri audèths carronhaies pendent era tarde, qu'ei quan tornen tà casa. Ena montanha e ja apròp d'ua d'aquestes colònies traparam plapes blanques, pr'amor des sòns excrements, qu'inonden literaument era paret de ròca. Qu'ei segur donc que, naut de tot, i a un grop d'arrianglos.

Un shinhau abans deth començament der iuèrn ei era epòca de formar-se parelhas. Quan un mascle vò formar ua parelha damb ua femelha d'arrianglo, çò que harà enquia eth mes de gèr, ei volar tostemp apròp dera femelha, en tot lançar-li senhaus corporaus evidenti. Ei alavetz quan es excursionistes e amants dera natura veiràn era parelha en tot aufrir ua des imatges mès estonantes e beròies dera natura. Son animaues fòrça grani e veir volar ua parelha d'arrianglos amassa ei ua imatge que non se pòt desbrembar pr'amor qu'ei simplement impressionanta.

Eth nin ei bastit damb un esfòrç gigant pera naua (o vielha) parelha d'arrianglos pendent setmanes e setmanes. Er esfòrç ei fòrça gran, pr'amor que non pòden gahar arren damb es sues pantes, pr'amor que non an fòrça en eres. Atau, gahen es rames damb eth sòn bèc e les porten enquiath futur nin dies e dies. Eth nin serà tostemp bastit a mès de 20 mètres de nautada e fòrça luenh de cap de possible predator.

Ei fòrça trist entà un etològ veir com morís eth poret, pr'amor qu'es sòns pairs non pòden neurir-lo pr'amor des absurdes leis umanes. E dempús de deishar eth nin, eth joen arrianglo encara li cau afrontar eth perilh de paus electricics - que provoquen ua nauta mortalitat en aguesta espècia- o encara er empodoament damb estricnina d'animaus mòrti, resulta dera ignorància der èster uman. Tanben cau rebrembar que, s'es pairs pòden, usaràn eth madeish nin pendent decades.

Aué donques e maugrat qu'era poblacion europèa ei en expandiment justament pr'amor des absurdes legislacions continentaus, era situacion des arrianglos en Pirenèus e ena Val d'Aran ei encara luenh d'èster bona. Ei cèrt que i a ara fòrça mès individús que non hè 50 ans, quan es pagesi e ramadèrs perseguien es arrianglos per tot.

Erosament, sonque un petit cambi ena nòsta manèra de pensar provoquèc diuèrses leis entara sua proteccion. Dempús, diuèrses campanhes d'informacion generau, entà demostrar que non sons audèths perilhosi, que non ataquen jamès animaus mòrti e qu'era sua preséncia ei un benefici entà toti, entara natura, mès tanben entàs umans (pr'amor que mingen còssi mòrti e arresten un expandiment de possibles malauties e infeccions) ajudèren a cambiar relatiuament era mentalitat des umans. E, aué, i a mès e mès persones qu'opinen qu'empodoar arrianglos ei un prètzhèt, illegau, immoral e innecessari.

Ua analisi prigonda dera istòria naturau de totes es espècies de fauna que i a en mon ajudarie fòrça a daurir es uelhs a fòrça persones. Pr'amor que, s'aué i a bèra espècia en perilh d'extincion era causa ei er òme. Se i a ua destruccion generau d'un ecosistèma era rason principau ei tostemp er òme. E, se mès d'ua espècia animau o vegetau s'estingís ei tostemp pr'amor dera nòsta espècia.

Mès trist encara ei saber que, damb sonque un petit cambi dera nòsta opinion sus era vision que podem auer d'ua espècia, aué açò ei sinonim de capitada e sauvament d'aquera espècia. Soent non cau hèr guaire mès. Sonque cambiar eth nòste pensament e açò poirie ajudar e fòrça ua espècia. Eth cas des arrianglos ena Val d'Aran ei un shinhau mès complèx. Es

aranesi aueren ua vision negatiua d'aguesti bèrois animaus enquia hè relatiuament pòc temps. Erosament, es generacions actuaus an un aute tipe de pensament mès positiu a on i a valors com era ecologia e era defensa deth mèdi ambient. E pr'amor d'açò guardam es arrianglos damb auti uelhs: com ua des espècies mès granes e mès beròies ,e tanben necessàries, que i pòt auer aué enes cèus dera Val d'Aran. E aguesta ei ua vision, era vision que deu demorar atau es pròplèu sègles, en tot ajudar e neurir es arrianglos. E, se non volem ajudar-les ne suenhar-les, aumens deishar-les tranquilli. Qu'ei çò que vòlen, tanben, es arrianglos. Arren mès. Arren mens.

25. ETH PICADIUENDRES

Hònt: Peter O'Connor aka amenoprojectors

Se i a bèth animau vertadèrament susprenent ena Val d'Aran, qu'ei eth picadiuendres. Eth picadiuendres? Qué ei un picadiuendres? Ei ua sèrp? Ei ua cernalha sense pantes? Eth picadiuendres (*Anguis fragilis*) ei ua cernalha sense pantes e, pr'amor d'açò, era majoritat des viatges, pensam qu'ei ua sèrp. Totun, eth sòn color, tipe de uelhs e ua coa soent autotomizada, ua abilitat qu'an es cernalhes entà pèrder era sua coa quan son atacades pes predators, son tipiques. Eth picadiuendres, totun, e a diferéncia de d'alti tipés de cernalha, sonque regenerarà era coa un còp, e aguesta non aurà es caracteristiques d'abans, pr'amor que serà fòrça mès cuerta.

Eth picadiuendres ei ua des cernalhes que podem trapar mès soent en Aran. Ei un animau rare pr'amor que demore fòrça temps amagat dejós des huelhes o pèires pendent eth dia (pr'amor que non ei nocturn). Açò

ei atau pr'amor qu'era majoritat des còps, quan ei atacat per un predator (e aciu podem inclodir es gats domestics, un des pejors enemics des picadiuendres, non a era abilitat de hùger rapidament, e soent ei nhacat e mòrt per aguesti. Sonque ua fòrça nauta capacitat reproductiua - pòt auer lèu 30 cries cada còp - equilibre un shinhau era situacion e non ei considerat coma ua espècia en perill d'extincion.

Eth picadiuendres a encara pautes, mès son fòrça, fòrça redusides (se poirie arribar a díder qu'enquia son pautes atrofiades). Ei long com ua sèrp (es felmes mès granes qu'es mascles, pòden arribar ben as 50 cm de longada). Ei un reptil que patís cambis dera pèth, com es sèrps. Totun, aguesti son parciaus segontes era part deth còs e jamès d'un solet còp, ço de mès abituau en ço des sèrps.

Es colors deth picadiuendres son diferenti segontes eth sèxe e era edat des especimèns. Atau, es mascles son marroni o grisi. Es felmes an ua linha vertebräu fòrça mès clara qu'es mascles non an. Era part inferiora d'aguest reptil ei color d'aur enes individús mès joeni, que non son encara adults.

Un reptil ovovivipar

Es picadiuendres son encara aué un tipe de reptil non guaire estudiadi pes expèrts. Ei sabut qu'an eth zèl pendent era primauera e qu'an es petiti apuprètz en mes d'agost. Cerquen tostemp era calor deth solei mès non dirèctament e donques preferissen demorar jos ua ròca o husta abans cauhada peth solei.

De un aute costat, es picadiuendres son consideradi coma ua des capitades mès granes en mon des reptils pr'amor dera sua longa longevitat. De hèt, se pense que pòden arribar benben as 55 ans, dilhèu mès e tot, un prètzhèt fòrça susprenent, e rare , en ço des reptils.

Es Pirenèus son era sua darrèra termièra meridionau e, maugrat que non siguec confirmat, poirie passar ço de madeish que damb auti reptils aranesi, e poirien donques auer soespècies autoctònes e tipiques sonque d'aciu, pr'amor der isolament genetic.

Atau donc, eth picadiuendres ei un reptil que preferís mès era calor que non eth heired. Ei fòrça rare trapar picadiuendres mès enlà des 1.800 m de nautada mès podem trapar picadiuendres soent ena montanha mejana. Dempús de nèisher - e açò passe lèu-lèu, pr'amor que trinquen lèu era membrana (non ei un ueu) - es petiti picadiuendres sajaràn de minjar tot tipe d'insèctes enquiath sòn prumèr iuèrn. Son solitàris mès podem trapar detzenats de picadiuendres amassa en un horat entà iuernar. Abans deth prumèr an auràn mòrt fòrça especimèns, mès arribar a adult tanben vò díder, en ço des picadiuendres, ua longa (e discreta) vida en jardins o en camp.

Enes jardins, e maugrat que fòrça persones encara aué pensen que son sèrps (e son aucides per açò) son un gran aliat des pagesi pr'amor que mingen cargòlhs, vèrmes de tèrra, millipèdes e d'auti insèctes que pòden vier ua plaga entar agricultor. Ei per açò que deu èster suenhat.

Es picadiuendres son caçats per teishons, audèths, corbassi, gats, eriçons, vops, faisans e sèrps. E per açò demoren fòrça temps amagadi. Es sòns moviments non son guaire rapids e soent son mès predes que caçaires. De un aute costat, son rèptils fòrça sensibles as pesticides e insecticides e, segontes quauqui cercaires, tanben as erbicides. Era urbanizacion actuau, mès encara, era fragmentacion deth paisatge pr'amor des carretères, ei ua des menaces mès fòrtes que pòt patir aué aguesta espècia.

Eth picadiuendres non a pòur dera aigua pr'amor que sap nadar ben e soent, e quan ei apròp d'aguesta profite entà hùger a trauèrs dera madeisha, a on ei mès dificil d'èster perseguit segontes eth tipe de predator. A mès, tanben siguec observat que, maugrat que sedentari e damb un fòrça petit territòri, soent aguest a de besonh aigua entà béuer. E, donques, li cau demorar soent apròp d'ua hònt d'aigua o arriu.

Era iuernacion d'aguest reptil tanpòc ajude as etològs a trapar-ne. De hèt, aguesta dure des deth mes d'octobre enquia març o abriu. Ei alavetz quan eth picadiuendres sajarà de trapar un horat pro prigond en solèr, barrar era gessuda damb huelhes, e dromir enquiara primauera següenta.

Atau, cau non confóner aguesti reptils damb es sèrps e pensar que son aliats des pagesi pr'amor dera sua dièta: aranhas e limacs, coleòpters e bèth còp, e segontes era hame (per exemple dempús de gèsser dera iuernacion) tanben cernalhes petites e encara bèra colòbra.

Eth picadiuendres ei donques un reptil que podem trapar ben ena Val d'Aran. Qu'ajude tostemp er agricultor. E que non cau aucir maugrat sospechar que pòt èster ua sèrp. Dempús de tot, èster rare o desconeishut non aurie d'èster era causa entà èster aucit, vertat? Totun, que cau cercar pendent fòrça dies e en fòrça lòcs entà poder díder que n'auem vist un. Un prètzhet qu'era majoritat d'etològs confirmen.

26. ETH CABIRÒU

Hònt: Pexels/Filip Nasaly

Eth cabiròu ei, sense dobte, eth cèrvi que podem trapar mès soent ena Val d'Aran. Enquia hè non guaire ans, sonque podie èster trapat -e, malaisidament- en Aran e Pallars, mès ère dificil trapar-lo ena rèsta des Pirenèus. Aué, e gràcies ath trabalh sense fin des diferents administracions locals e autonomiques, pòt èster trapat apròp des bòsqui d'ua manèra relatiuament facila en toti es Pirenèus.

Atau, eth cabiròu (*Capreolus capreolus*) ei eth cèrvi que pòt èster trapat mès facilament, mès tanben ei eth mès petit de toti es cèrvs europèus. Pòt pesar entre 15 e 30 kg de mejana mès en d'auti lòcs, coma Russia, pòt arribar as 50 kg (o mès pr'amor qu'es especimèns son plan mès grani) e hèr entre 66 e 78 cm de nautada. Ei un mamifèr fòrça timid e per açò ei dificil poder arribar apròp d'un cabiròu, mens encara s'aguest ei ua femelha prenha o

damb cries. Pòt córrer plan - tan coma un cèrvi - e tanben sap nadar ben. Çò de normau ei húger quan trape umans, e era sua activitat principau se debane enes ores deth neishment e fin deth dia, e pendent aguest, ei fòrça mès dificil poder trapar-ne un pr'amor que demore, soent, amagat enes prigondors deth bòsc.

Era sua istòria evolutiva ei tanben era istòria d'ua capitada. Es cèrvis o es daunes son fòrça mès granes, e quan cau húger, an problèmes quan entren en bòsc. Totun, eth cabiròu profite plan es sues mesures e còrnes mès cuertes entà amagar-se mès lèu e d'ua manèra susprenenta ena vegetacion deth bòsc. Açò vò díder qu'èster mès petit ei tanben un auantatge, pr'amor qu'es predators naturaus o encara es caçaires (ei un animau fòrça caçat encara aué) traparàn abans un aute cèrvi que non un cabiròu, pr'amor qu'ei un vertadèr mètstre ara ora d'amagar-se en bòsc.

De un aute costat, es sues caracteristiques morfologiques son fòrça clares; ei mès petit, sonque es mascles an còrnes cuertes (era mejana son 23 cm) damb tres puntes, qu'arriben an darrèr an des deth sòn neishment. A eth color dera pèth mès roia en estiu e mès grisa en iuèrn e es cries an, a mès d'açò, un sense fin de plapes blanques entà demorar milhor ena vegetacion e non èster trapadi.

Territòriu e fòrça agressiu

Era conducta deth cabiròu ei diferenta dera de d'auti cèrvis que son, sustot, animaues gregaris. Eth cabiròu ei un cervid solitari e sonque traparam en bòsc o apròp d'aguest un petit grop de cabiròus pendent er iuèrn, pr'amor qu'èster mès d'un ei un auantatge contra es predators naturaus (e, a viatges, arriben a amassar-se damb ramats de oelhes entà cercar ua major seguretat gropau).

Aguesti fòrça redusidi grops de cabiròus son, normaument, un mascle e ua femelha damb es sues cries deth prumèr an. Ei rare trapar ath costat d'aguesti d'auti especimèns que non siguen dera madeisha familha. Mens encara un mascle vielh, que demorarà ath long de tot er an, solet en bòsc.

Pendent era majoritat der an, donques, es cabiròus son un shinhau mès gregaris, pr'amor que tolèren era preséncia de d'auti cabiròus. Totun, e pendent era epòca deth zèl, que se debane, sustot, enes mesi d'estiu, es mascles vien a èster fòrça territoriaus e demòstren ua agressiuitat contra d'auti mascles fòrça susprenenta.

Didem fòrça susprenenta pr'amor que, pes sues mesures, semble un animau fòrça doç. Non ei eth cas, e segontes er especimèn trapat, pòt èster un perilh gran entàs auti cabiròus mascles (e tanben tàs umans) pr'amor deth tipe de còrna qu'an.

Es còrnes de cabiròu son fòrça cuertes. Pòt semblar que non son bric perilhoses restacades damb es d'un cèrvi mascle adult. Totun, segontes eth tipe, ne pòden èster e plan. I a bèri cabiròus qu'en lòc d'auer es còrnes damb 3 puntes (ua dreita, ua entà deuant e era tresau entà darrèr) an es còrnes totaument rèctes e açò ei un gran perilh entàs auti cabiròus.

Pr'amor que, quan arribe era luta, es mascles, que son fòrça territoriaus pendent eth zèl, ataquen damb ua agressiuitat susprenenta es auti cabiròus. Ei normau qu'un des dus cabiròus pogue morir dempús dera luta, e mès abituau ei s'es còrnes d'un des cabiròus son rèctes. Totun, e maugrat tota aguesta nauta agressiuitat, es erbivòrs tanben sagen de baishar era madeisha en tot minjar èrba. Un prètzhèt tanben susprenent pr'amor qu'ei rare veir dus cabiròus en tot lutar e dempús minjar andús èrba entà relaxar-se e dempús tornar ara luta.

Totun, tanben podem díder que, quan i a ua luta d'aguest tipe, un des dus cabiròus, er estrangèr, sabie ben çò que hège pr'amor qu'an diferents glandoles de secrecion extèrna entà deishar era sua aulor en sòn territòri (un prètzhèt que ja comencen a hèr pendent era primauera). Aguestes glandoles son situades dessús des uelhs, ena region anau e abdominai e tanben enes pautes, en un airau nomentat era zòna interdigitau. E açò tanben vò díder qu'eth territòri d'un mascle (que pòt mesclar-se ben damb eth de diferents femelhes) ei fòrça senhalat e s'un aute cabiròu i entre, eth perilh pòt vier fòrça reau.

Era majoritat de territòris d'un cabiròu mascle pòden arribar ben a un quilomètre carrat, mès segontes era poblacion (se non n'i a guaire) e era region, tanben pòden vier mès grani. Es cabiròus joeni que non an anat jamès encara damb ua femelha, era soleta causa que pòden hèr ei anar-se'n deth territòri de d'auti mascles e demorar era arribada d'ua o mès femelhas entà poder formar ua familha.

Zèl e reproduccion

Eth cabiròu ei, normaument, un animau monogam. Açò vò díder que çò de mès abituau ei trapar un mascle e ua femelha amassa. Quan ua femelha en zèl trape un mascle adult, arribarà eth jòc. Se n'anaràn d'aciu enlà un còp e un aute e eth lòc a on correràn demorarà visible damb eth pas deth temps. Pòt èster un cercle en solèr, qu'es expèrts coneishen damb eth nòm d'anèth de cabiròu, pr'amor dera sua forma.

Eth zèl arribe en estiu e era copula ei fòrça cuerta, maugrat que serà repetida pera parella tres o quate còps. Era gestacion des femelhas de cabiròu ei un prètzhet fòrça singular que non a cap aute mamifèr. Ei çò qu'es cercaires coneishen damb eth nom de gestacion diferida: eth creishement der ovul fecondat demorarà arrestat aumens enquia era fin de deseme. Era gestacion demore, apuprètz quaranta setmanes, que non son reuaus. En gèr, eth creishement der ovul contunharà, e eth joen cabiròu (soent son dus) neisherà pendent eth mes de mai. Es femelhas de cabiròu hèn açò entà arrestar eth neishement deth petit pendent er iuèrn e atau auer-lo ena melhor epòca der an.

S'era mair a un petit, aguest demorarà amagat en bòsc tot eth dia. Era mair se n'anarà a cercar neuridura (baies e granes e èrba diferenta dera que minge eth cèrvi) e tornarà entà aleitar ath joen dus o tres viatges cada dia. E açò demorarà sies mesi maugrat qu'eth joen pesarà ja 3 kg ua setmana dempús de nèisher (pendent eth neishement hè apuprètz 1 kg de pes), e 14 kg dues setmanes dempús deth neishement. E, maugrat que ja pòt minjar èrba ua setmana dempús de nèisher, contunharà en tot recéber era lèit mairau encara diuèrses setmanes mès.

Mès problematica ei era situacion s'era mair a dus cabiròus pr'amor que demoraràn amagadi apuprètz 20m er un der aute. S'arribe un predator naturau, com ua vop o un gosset sauvatge, era mair non poirà salvar es dus e çò de normau ei patir era pèrta d'un des dus, pr'amor que quan defense un non ei damb er aute.

Totun, aué es cabiròus non patissen guaire per atac de predators naturaus, pr'amor que n'i a de mens en mens. Non i a lèu lops ne linxs. Sonque ua vop, un gosset, un gat-garièr o encara un armini pòden vier ua menaça entà un cabiròu joen. Quan son adults ei lèu impossible trapar-ne un, pr'amor dera sua velocitat. Era nòsta espècia (damb es coches) ei era major menaça que pòt patir actuament aguesta espècia.

Segontes mès d'un expèrt, era sua taxa de reproduccion (damb dus o tres cabiròus per an e femelha) pòt vier estonanta. I a lòcs en Euròpa a on en sègle XX non n'i auie e aué, dempús d'ua petita reïntroduccion, n'i a milèrs. Era sua capacitat d'adaptacion a tot tipe de bòsc o airaus damb prats o encara coitius, ei tanben susprenenta.

Dilhèu per açò non ei considerada aué ua espècia menaçada e cada an ne son caçadi centeats, tanben ena Val d'Aran. Eth prètzhet arribe pr'amor qu'es administracions diden que, se non, arribarie lèu ua plaga. Mès tanben cau rebrembar qu'açò passe, tanben, pr'amor dera falta de predators que sigueren exterminadi per nosati, es umans...

27. ERA ARONGLA

Hònt: Pexels/Skyler Ewing

Un des champions dera migracion en mon des audèths e enquia en reiaume des animaus ei, sense dobte, era arongla. Ei susprenent veir cada an, un còp e aute, era arribada des arongles entà anonciar as auti èsters viui que i a ena natura (aué tanben enes ciutats) era arribada dera primauera. Mès d'a on vien es arongles quan arriben ena Val d'Aran?

Era majoritat d'eres arriben tradicionalment d'Africa. Mès non era còsta africana mès pròplèu, non, senon eth territòri situat mès enlà des sèuves centreafricanes que i a ath torn der arriu Còngo. Pr'amor qu'ua grana majoritat arribe pendent eth nòste iuèrn a païsi coma Moçambic e dilhèu encara mès luenh. E sonque tornarà entà Euròpa non peth clima senon pr'amor qu'aciu, en primauera trapen fòrça mès neuridura e en Africa aguesta comence a mancar.

Era arongla, tanben coneishuda segontes eth pòble damb es noms d'aurongla, arongleta o encara oroneta (plan semblant ath catalan, pr'amor qu'en aguesta lengua se ditz oreneta) ei un audèth fòrça petit e ei coneishut pes cercaires damb eth nòm de *Delichon urbica*. Ei ua espècia d'audèth insectivòr que tanben ei plan celèbre entre es umans pr'amor des sòns crits. E arribe as montanhes pirenenques entà hèr eth nin e criar petiti.

Non se pòt díder s'abans n'i auie mès, mès en sègle XX aguest audèth migratòri s'expandic entà totes es ciutats e pòbles non sonque d'Aran mès tanben de Catalonha e de tota Occitània. Aué ei plan normau veir arongles non sonque enes pòbles mès tanben en granes ciutats. Eth prètzhèt arribèc pr'amor dera intelligéncia d'aguest audèth, que descorbic qu'ère fòrça mès facil bastir un nin (que son hèti de hanga) dejós d'un pont o eth tet d'un edifici des umans que non sajar, un còp e aute, de trapar un malh ena natura entà poder hèr un bon nin.

Non i a dobte donques ara ora de nomenar aguest beròi e petit audèth insectivòr com un des champions dera migracion, pr'amor que hè milèrs e milèrs de quilomètres entà sajar d'arribar o ben en airau african a on i a mès neuridura o ben en endret aranés o catalan a on criarà cada an es sòns petiti. E dilhèu ei encara mès meritòri hè'c de manèra annau (e açò qu'an ua vida relatiuament cuerta, pr'amor qu'era mejana de vida son 14 ans mès çò de mès normau ei víuer sonque 5 ans).

S'ei estonant descorbir era migracion des arongles mès encara serie conéisher eth sòn camin. I a fòrça espècies d'audèths migratòris que crotzen eth Mediterranèu peth lòc mès cuert, açò ei per estret de Gibraltar. Totun, es arongles preferissen crotzar era mar nòsta a traùers dera madeisha en linha rècta. E un còp que son arribades ara còsta africana deth nòrd, cau dempús crotzar un des pejors e mès orribles desèrts dera planeta: eth Sahara.

Açò non ei cap de problèma entàs arongles; crotzen eth desèrt facilament en tot neurir-se d'insèctes pendent eth sòn vòl (en nòrd dera Mediterranèa tanben ei plen d'insèctes e dilhèu per açò crotze per aciu). Un còp crotzat eth desèrt encara li demoren quauqui milèrs de quilomètres entà arribar enes regions mès austraus d'Africa. Non ei un viatge estonant?

Era arribada dera primavera

Toti nosati podem rebrembar ben quan érem petiti e podiem escotar plan es crits des arongles. Èren eth senhau qu'eth heired ja se n'auie anat de manèra definitiua. E sonque podiem demorar era calor e eth bon temps. Açò ei çò que toti es ans pensam es umans damb era arribada des arongles. Arriben es prumèrs pendent es prumèrs dies de març, mès alavetz non ei encara abituaui trapar arongles en cèu. Ei mès normau poder veir e escotar arongles pendent es darrèrs dies d'abriu e, sustot, pendent eth mes de mai, qu'ei quan comencen a bastir es sòns nins e petites colònies d'apuprètz dètz parelhes.

Demoraràn enes nins non guaire dies pr'amor qu'era pòsta ei cuerta e es petites arongles ja comencen a volar sonque tres setmanes dempús de nèisher. Totun, encara demoraràn prumèr en companhia des sòns pairs quauqui dies mès en junh, junhsèga e agost. En seteme comencen un aute viatge era sua migracion de cap tà Africa e en octobre ja lèu non n'i a en Aran o d'auti lòcs europèus.

Maugrat que li shauten mès es espacis dubèrti a on pòt caçar milhor es insèctes, tanben hè es nins un shinhau per tot, des dera còsta enquia nautades de mès de 2.200 mètres. Ei per açò que tanben ei comuna ena Val d'Aran.

Era arongla ei un audèth que pòt èster trapat tostemp segontes era sason, per açò qu'es expèrts coneishen damb eth nòm de Palearctic, ua region naturau dera planeta que va des d'America deth Nòrd en tot passar per Euròpa enquia Siberia, Corèa, China e Japon. Es sues migracions son, coma ja auem dit, fòrça estonantes, mès encara pr'amor des sues mesures (15 cm de longada, un pes d'apuprètz 18 gr. e ua envergadura alara d'entre 26 e 29 cm).

Ei tanben ua des tres sosespècies deth genre des Hirundinidae e se pòt reconéisher ben pr'amor des sòns colors: ei nera damb tons blus mès a eth vrente e era part inferiora deth còth de color blanc. Era coa ei mès cuerta qu'era des autes dus sosespècies d'arongla e aué non ei considerada ua

espècia menaçada, pr'amor que se pense que sonque en continent europèu n'i poirien auer entre 22 e 70 milions d'audèths.

Amiga donques des bastides umanes entà hèr es sòns nins, ei mens menaçada pes umans e mès peth clima. E, maugrat qu'eth faucom e encara d'auti audèths de preda cacen tanben arongles, era majoritat des còps era sua velocitat en vòl arrèste es predators naturaus de caçar-ne mès. Ua auta istòria ei eth clima, pr'amor que non tolèrè bric eth mau temps, era ploja fòrta o eth heired, e non ei eth prumèr còp que ne sigueren descorbides centeats d'arongles mortes pr'amor d'ua tempèsta o ua queiguda rapida des temperatures.

Un des problèms que patissen mès es arongles son era manca de hanga entà hèr eth nin (un nin tan ben hèt que d'outes espècies d'audèth coma es passarelhs comuns vòlen aucupar se pòden). Aué era sequèra generau que patís Euròpa pr'amor deth cambi climatic poirie donques provocar grèus problèms as arongles d'aué e deth futur, pr'amor que, sense aigua, non pòden trapar hanga e bastir es sòns nins.

Es arongles son sociaument monogames e geneticament poligames. Era pareilha d'arongles demorarà tota era sua vida amassa, mès siguec descorbit per mès d'un etològ qu'enquia un 30% des joenes arongles an un pair diferent a çò que tòque.

Sigue com sigue, era arongla femelha pon, acabat eth nin, entre quate e cinc ueus e les suenharà dues setmanes. Es petites arongles deisharàn eth nin lèu-lèu, entre tres setmanes e un mes dempús. Totun, encara seràn neurides pes pairs ua setmana mès. Eth 90% des cries suberviuen e enquia un 80% des joeni que comencen a volar.

Era sua dièta principau son insèctes que vòlen, coma mòsques, hormigues voladores, imenoptèrs de tot tipe e tanben afids. Se ben non ei ua espècia classificada coma menaçada, es cercaires confirmèren qu'en cèrtes regions nòrd-europèes patís un grèu declin (en regions coma Provença i a enquia un 60% mens d'arongles des der an 2000). Era causa ne poirien èster es pesticides agricoles o era manca de hanga entà hèr eth nin, mès çò de mès

segur ei pensar ena ploja e episòdis violents deth cèu mès e mès normaus damb eth cambi climatic.

Es arongles son audèths fòrça singulars e podem díder que tanben fòrça estimadi pes umans. Eth sòn vòl en picat, un còp e aute, entà minjar sus un prat ei ua scèna que demore registrada entà tostemp ena nòsta memòria. E escotar es crits sense fin des pairs prumèr e des cries dempús en estiu ei un des sòns mès agradius que podem rebrembar d'aguesta sason. Demoram poder gausir dera sua arribada ena primauera tostemp, pr'amor que, a mès d'èster un audèth migratòri fenomenau, tanben ei un senhau intèrn entà nosati, es umans, qu'eth heired e eth mau temps son finits aqueth an.

E non cau díder qu'ei un rebrembe erós. Non i a guaire animaues ne audèths que pòden hèr açò. E, dilhèu cau èster umil e reconéisher era etologia d'aguesta espècia qu'ei ja ua companha e amiga nòsta des qu'èrem petiti. E, dilhèu, sonque per açò, poiriem díder; gràcies arongles, fòrça gràcies per tot, mès tanben per amiar-mos cada an era primauera e er estiu e era fin der orrible heired der iuèrn.

28. ER ARMINI

Hònt: Big ashb

Eth coneishement qu'a deth sòn territòri un carnivòr com er armini ei estonant. Coneish plan toti es arbes, totes es ròques, totes es hònts d'aigua e, sustot, totes es tutes a on i pòt trapar predes. Predes que, pr'amor des sues relatiuament petites mesures, son, soent, tan granes o mès encara qu'eth pròpri armini. Mès açò non li preocupe guaire ar armini, pr'amor que tanben ei un des predators mès silenciosi que i pòt auer ena Val d'Aran. E era majoritat de viatges era preda non ve jamès vier ar armini, enquia qu'ei nhacada en cogòt. E morís.

Mès gran qu'era panquèra (*Mustela nivalis*), er armini (*Mustela erminea*) ei un mustelid que sonque demore enes Pirenèus centraus. Ena Val d'Aran preferís es airaus damb montanhes mès nautes de 1.500 mètres, mès tanben a estat vist per dejós des 500 mètres de nautada.

Justament, mès d'un cercaire afirmèc qu'es especimèns d'armini que i a enes Pirenèus, pr'amor des sues mesures (son relatiuament mès petiti que d'auti arminis continentaus) poirien èster ua sosespècia diferenta e singulara. Vericard, entre d'auti, prepausèc ja hè ans estudiar damb mès prigondor aguesti animaues, pr'amor que poirien èster ua naua sosespècia. Totun, cap d'estudi siguec hèt dempús e eth prètzhèt demorèc sense cap de conclusion.

Es arminis pirenencs an ua longada de còs d'entre 185 e 260 mm, mès era coa soleta hè entre 60 e 100 mm. Eth sòn pes se situe entre 100 e 320 gr. e es mascles son enquia un 25% mès grani qu'es femelhes, çò qu'ei un auantatge entàs femelhes ara ora de caçar, pr'amor que pòden entrar mès facilament enes tutes de conilhs e arrats de bòsc qu'es mascles, pr'amor qu'aguesti an mesures mès granes, e an mès dificultats.

Un predator silenciós

Era característica mès notabla der armini ei, totun, eth color deth sòn pelatge, pr'amor qu'en iuèrn ei tot blanc (era soleta excepcion ei era fin dera coa, que demore tota nera) e era rèsta der an ei marron damb ua linha que separe era part superiora deth còs, mès escura, dera part inferiora, blanca.

Maugrat èster un predator petit, ei tanben un des que milhor capitèc segontes es predes. Ena Val d'Aran, e pr'amor des sòns costums diurnes mès tanben nocturnes, pòt èster trapat soent en prats situadi a nauta o mejana nautada, sustot, se tanben i a ròques a on amagar-se. Tanben ei clau era preséncia de petiti arrius apròp, pr'amor dera aigua.

Mès que tanben pòt èster plan trapat ath torn d'aguesti prats enquia laguens de refugis de montanha o bòrdes. Son lòcs a on pòt trapar aisidament bohères e arrats mès, tanben pòt caçar damb facilitat predes plan mès granes qu'eth pròpri armini; com conilhs. S'era preda ei mès petita, era mòrt arribè lèu, pr'amor dera sua nhacada en cogòt. S'era preda ei mès grana, era mòrt arribè mès pr'amor deth chòc que non pera nhacada, pr'amor qu'a uns dents relatiuament petits que non arriben ena

columna vertebrau der animau. Totun, que tanben cace e minge audèths e ueus.

Es scientifics confirmèren qu'es poblacions d'arminis pòden vier diferents segontes era sason, er airau o encara era neuridura. Atau, e plan restacat as sues predes, er armini serà trapat mès soent un an damb mès predes. Se non i a tantes, non neisheràn tantes cries e era sua poblacion serà aqueth an mès redusida.

Perseguit pendent sègles peth sòn beròi pelatge (sustot en iuèrn) aué ja non ei mès caçat pr'amor des critiques des ecologistes. Eth sòn nòm a coma origina era paraula *armenius*, qu'en latin mostraue eth lòc d'a on toti pensauen qu'auie vengut (e, pr'amor que se podie trapar plan soent arminis en Armenia).

Es arminis an ua mejana de vida d'entre quate o cinc ans ena natura. Son predators solitaris e es mascles son fòrça territoriaus e non tolèren de cap de manèra uns auti mascles en sòn territòri (que son pro grani pr'amor que pòden hèr diuèrses ectares). E encara mès, pr'amor que i a tanben mascles dominants que panen es tutes a d'auti mascles sociaument inferiors e tanben es predes qu'an caçat. E açò obligue ad aguesti mascles a abandonar, fin finau, eth territòri e trapar-ne un aute a on poder víuer tranquils.

A mès d'açò, es mascles dominantis an eth sòn territòri mesclat damb eth de diuèrses femelhes e eth sòn ròtle ena comunautat locau d'arminis ei fòrça important, pr'amor qu'an un territòri enquia 50 còps mès gran qu'eth de d'auti arminis (eth territòri ven mès gran damb era edat e era experiéncia). Açò ajude es femelhes a causir aqueth mascle e non auti.

Andús sèxes marquen eth sòn territòri (non cau díder qu'eth des femelhes ei fòrça mès petit) damb urina, dejeccions, e glandoles anaus. Un armini demore enquia cinc ores cada dia en tot caçar pr'amor que, de mejana, minge enquiath 25% deth sòn pes, de manèra diària, mès aguesta quantitat pòt arribar ben ath 50%. Totun, s'an aucit mès predes de çò qu'an de besonh, çò que hèn ei deishar era preda mòrta en ua resèrva. Es arminis non pòden jamès vier mès gròssi pr'amor qu'alavetz perden agilitat.

Era arribada dera primauera

Dempús dera fin des darrères nhèus, es arminis tornen a auer un pelatge marron. Ei eth prumèr senhau biologic entà premanir-se entara sason dera reproduccion. Eth dusau senhau ei un creishement extraordinari dera testosterona enes mascles (e per açò seràn fertils sonque enquiara fin d'estiu). Ei eth moment de trapar ua femelha, que se n'anarà tanben damb d'auti mascles, pr'amor que non ei ua espècia monogama e es cries, soent, an mès d'un pair.

Atau, era sason der amor en çò des arminis, arribe normaument, es mesi d'abriu e junhsèga e era copula, dempús de diuèrses ores de jòc entre mascle e femelha, pòt demorar enquia ua ora. Dempús, eth mascle se n'anarà e non suenharà es cries, un trabalh que sonque harà era femelha. Es femelhes, de un aute costat, pòden arrestar eth creishement der ovul fecondat dues setmanes dempús dera copula: era tòca ei demorar atau enquiara primauera següenta e 10 mesi dempús, tostemp pendent eth començament dera primauera, era femelha cercarà un amagatalh segur a on auer es petiti (e aguest pòt èster un mur, diuèrses pèires, ua petita tuta de remosigaire o encara laguens d'un vielh arbe).

Çò de mès abituau ei auer entre 3 e 4 petiti. Ei rare auer-ne mès de dètz, mès que tanben pòt passar s'er an siguec fòrça bon (en predes). Enes petiti, que nèishen damb un pes de sonque 3 gr. es prumèrs dents arribaràn tres setmanes dempús de nèisher, e ua setmana dempús començaràn a minjar carn, ath delà dera lèit mairau. Pendent eth dusau mes de vida començaràn a seguir era mair dehora dera tuta, e era mair expulsarà es cries damb sonque tres mesi de vida.

Un prètzhèt susprenent dera biologia d'aguesti petiti carnivòrs ei qu'es mascles son sexuament madurs damb sonque 11 mesi de vida, mès es femelhes ja son madures damb sonque tres setmanes de vida quan, segontes er especimèn, encara non an arribat a daurir es uelhs !

Era dièta des arminis son, sustot, petiti remosigaires coma arrats de bòsc e bohères. Tanben cacen conilhs que, segontes er airau, pòden vier enquiath

90% dera sua neuridura. Totun, tanben mingen musaranhes, audèths petiti (en tot pujar tàs arbes a on an eth nin), gargolhes e encara insèctes.

Per contra, tanben an, segontes era sason, fòrça predators (i a cercaires qu'afirmen qu'era fin dera coa, nera, en iuèrn, ei entà distrèir es predators). Son, sustot, audèths de preda, com es agles o eth duc. Es vops e gats sauvatges o encara es gats domestics, pr'amor dera sua resisténcia, tanben pòden caçar plan un armini e aucir-lo.

En sud des Pirenèus, e donques non guaire mès luenh dera termièra meridionau dera Val d'Aran, aguesta espècia non ei mès trapada. Ei autoctòna d'Eurasia mès, ara, tanben s'a expandit entà America. Ath nòrd dera Val d'Aran, en Occitània, sonque n'i a fòrça en Auvernha o Larzac e dempús bèri uns enes Ardenas, apròp dera frontèra damb Alemanha.

Aué contunhe d'èster, coma siguec tradicionaument, un animau fòrça elegant, pr'amor deth sòn pelatge iuernau. En passat siguec tan restacat ara elegància, que sonque es reis podien auer capes hètes d'armini. Aué, contunhen d'èster carnivòrs, beròis e misteriosi. Dilhèu ei atau com cau rebrembar es arminis: se'n bèth moment auetz vist un arrat de bòsc o ua bohèra e pògui segons dempús ja non i è dilhèu cau pensar qu'eth culpable ei un des predators mès àgils e velòci ath còp que petit que i pòt auer, erosament encara aué, ena Val d'Aran; er armini.

29. ERA BOHÈRA

Hònt: Luc hoogenstein

Soent podem pensar que non i a bèth animau en un ecosistèma. Era nòsta experiéncia coma amants dera natura provòque èster segurs que non i è pr'amor que non l'auem vist jamès. Totun, açò non ei cap d'espròva scientifica; i a milèrs e milèrs de plantes e animaues que non veiguem e qu'existissen. Aguest ei eth cas dera bohèra e, sustot, ena Val d'Aran.

Se pòden trapar bohèras -en aranés tanben ei coneishuda damb es nòms de boha, darbon o encara taup- soent en zònes damb ploja superiora as 600-700 mm annaus, e per açò eth sòn biotòp classic son es prats que i a apròp des bòsqui (mes ei rare laguens d'aguesti, pr'amor qu'an eth solèr mès acid) des dera còsta (que preferís fòrça mens pr'amor deth solèr mès sec) e enquiàs 2.000 mètres de nautada.

Era bohèra (*Talpa europaea*) siguec separada en diuèrses soespècies en an 2015. Enquia aquera data non siguec estudiada damb prigondor. Eth resultat siguec includir es bohères que i a ena Val d'Aran e enes Pirenèus laguens deth grop de *Talpa aquitania*, deth madeish tipe que i a ena còsta atlantica gascona, mès diferentes des autes bohères que i a en estat francés e tanben ena Peninsula Iberica.

Era sua origina siguec Asia. Hè centeats de milèrs d'ans s'espandic entà Euròpa e aué se pòt considerar coma ua espècia autoctòna, aumens ena Val d'Aran. Es mascles son mès grani qu'es femelhes e andús sèxes demoren lèu tota era vida (era mejana ei de sonque 5-7 ans) jos tèrra, en tot catar tunèls entara cèrca de neuridura (basicament vèrmes mès tanben d'auti insèctes e anfibís). Creen crambes enes sòns amagatalhs sosterranhs entà auer petiti e tanben coma resèrva de neuridura e a on pòden deishar enquia mès de mil vèrmes paralizadi enquia qu'arribe eth moment de minjar-se-les.

Era morfologia e caracteristiques d'aguest mamifèr que semble èster invisible -pr'amor qu'ei fòrça rare veir ua bohèra- son tipiques: longada d'entre 11 e 16 cm, un pes d'apuprètz entre 30 e 130 gr, pautes cuertes e damb arpes plan ponchudes, es mans en forma de pala e un pelatge gris escur que semble tanben soent nere, maugrat que tanben i a especimèns blanqui.

Era fortaleza sosterranha

Es tunèls creats pes bohères pòden arribar as 150-200 m de longada. An diuèrses crambes mès era majoritat de tunèls amien tostemp entà ua cramba centrau. A mès d'açò, tanben i a tunèls mès apròp dera superfícia se vòlen minjar o caçar e d'auti encara situadi a fòrça mès prigondor pr'amor que son fòrça utils entar animau ara ora de cercar proteccion deth heired.

Ei coneishut per toti que dejós tèrra era variacion de temperatura non ei tan grana. Atau, ei sonque de 20°C quan dehòra e segontes era sason pòt

èster d'apuprètz 40°C. E es tunèls de bohèra son mès agradius pendent tot era an; mès fresqui en estiu e mès caudi en iuèrn.

Non totes es bohères an tunèls de centeats de mètres. Ne sigueren trapadi en Euròpa quauqui uns que hègen mès de dus mil mètres entre un costat e er aute. Son rares e sustot son catats per bohères mascles vielhes (qu'an es sòns amagatalhs mès grani qu'es des femelhes).

Totun, son tunèls estonants e sonque açò deurie hèr pensar qu'èm deuant d'un vertadèr engenhaire dera natura. Ua bohèra a de besonh tèrra umida entà poder catar. S'aguesta ei mès seca o ei mès acida, era bohèra abandonarà er airau. Non s'estime bric eth heired e ei fòrça dificil trapar-ne en nòrd europèu. Mès tanpòc li shaute era còsta mediterranea pr'amor des nautes temperatures e era tèrra seca.

Maugrat èster un petit insectivòr, era bohèra ei un mamifèr fòrça especializat e estonant. Pòt catar tunèls de diuèrsi detzenats de mètres en sonque ua net. Es bohères joenes ja son sexuament madures en sonque un an e pòt minjar lèu eth 50% deth sòn pes e era femelha enquiath 90% de manèra diària.

De un aute costat, ei un mamifèr fòrça solitari, que demore tota era vida sense trapar d'autes bohères se non ei entà reproduir-se (e quan açò arribe es estrangèrs non pòden de cap de manèra arribar a mens de 6 mètres deth nuclèu centrau deth sòn amagatalh pr'amor qu'alavetz es mascles ataquen damb fòrça agressiuitat).

Aguest engenhaire dera natura ei, segontes es geològs, eth responsable mès gran des cambis que patic eth paisatge des darrèrs dus mil ans o mès. Sonque era erosion en emisfèri nòrd provòque mès cambis de sediments. E non cau díder qu'era sua accion tanben ei bona (demostrat per mès d'un estudi etologic) entara natura, pr'amor qu'ajude a víuer a fòrça espècies de plantes, insèctes e anfibís que, sense es tunèls d'ua bohèra, non demorarien jamès en airau.

Era bohèra evolucionèc pendent milèrs d'ans entà ua bona adaptacion ath medi sosterranh. E capitèc, maugrat que non a aures extèrnes e es sòns uelhs son fòrça petiti e an pèu deuant (çò que limite encara mès era vision dera bohèra).

Totun, non son cègues, pr'amor que reconeishen era lum e eth sòn milhor sens ei er olfacte. Pòden trapar (e, de hèt, trafen) ua femelha en zèl a centeats de mètres, sonque pera sua aulor e identificacion, atau com un vèrme situat a mè de 10 cm dera.

Es bohères provòquen encara aué granes discussions. Es agricultors non s'estimen es bohères e soent sajen d'aucir-les damb metòdes crudèus. Es conservacionistes sajen de demostrar qu'ei un animau bon entara natura e que, sense eres, i aurièn orribles plagues de vèrmes. Ei ua discussion qu'encara aué non ei finida e dilhèu per açò ei tanben un animau que non ei protegit legislatiuament.

Trabalhaire sense fin

Es bohères son predators que caten pendent tota era sua vida. Non an clar es concèptes de dia e net coma d'auti mamifèrs e dormissen en periòdes de tres a quate ores. Era rèsta deth temps l'empleguen en crotzar es sòns tunèls e cercar neuridura. E pendent er iuèrn (pr'amor que non iuèrnen) se poirie arribar a díder qu'encara son mèns actiues.

Es sòns tunèls an tostemp ua gessuda tà naut. Poirie èster qu'er airau patiguessa ua inundacion e, maugrat que tanben ei ua bona nadadora, era bohèra hugerà dera aigua en tot sajar de gèsser ara superfícia. Sonque e per edart, podem trapar ua bohèra quan vò béuer o quan ei plan joena.

Eth periòde de reproduccion ei en primauera com en fòrça espècies mamifères. Dempús de trapar-se eth mascle e era femelha, era gestacion demore enquia quate setmanes. Dempús arribaràn de biais abituau entre 2 e 7 bohères que seràn aleitades enquiàs 6 setmanes de vida.

Dempús d'açò ja pòden minjar vèrmes e larves e d'auti insèctes e ei quan abandonen es tunèls dera mair. Ei aguest un moment dificil entàs joenes bohères pr'amor que cau cercar un nau territòri sense bohères, damb ua bona temperatura, que non sigue acid e damb fòrça vèrmes. Mès entà cercar aguest nau territòri es bohères gessen ara superfícia e ei quan patissen er atac de fòrça predators, com audèths de preda de tot tipe, mèns tanben de

gats sauvatges, gats-martins e vops (que dempús non se les mingen pr'amor dera aulor dera bohèra).

Maugrat toti aqueri perilhs, es bohères an, aué, ua poblacion establa e se pense qu'era taxa de mortalitat annau ei d'entre un 50% e un 60%. Açò vò díder que, soent, sonque subervíuen apuprètz un shinhau mè de d'un 25% des individús que neisheren aqueth an. Mès ei ua espècia que non ei considerada coma menaçada (e açò maugrat es insecticides!).

Era bohèra siguec minjada ena epòca des grècs e romans. Dempús siguec aucida pr'amor que representaue era mòrt, ena edat mejana. Enquia 1970 siguec plan caçada pera sua pèth. Aué son es trapes umanes e es insecticides eth sòn peyor enemic. E ei un petit mamifèr que sonque ajude era natura pr'amor qu'airege fòrça eth solèr. Dilhèu ei arribat eth moment de deishar-les tranquilles se volem contunhar en tot gaudir des prats e bòsqui que i a encara aué ena Val d'Aran. Soent fòrça beròis tanben pr'amor des bohères.

30. ER ARRAT DE BÒSC

Hònt: Pexels/alexas

Es diferéncias culturaus umanes son fòrça curioses: er arrat ei considerat tostemp com un animau bric beròi e mès lèu ua plaga. Er arrat de bòsc, totun (*Apodemus sylvaticus*) ei considerat coma un mamifèr plan simpatic e polit que, dilhèu, toti voleríem neurir. Perqué? Sonque pr'amor des sues mesures. Atau, un mamifèr mès petit ei mès simpatic (e innocent) e er aute non, pr'amor qu'ei mès gran e poirie vier un perilh.

Er arrat de bòsc, tanben coneishut en aranés coma arratonh o arratet de bòsc, ei, dilhèu, un des micromamifèrs mès freqüenti que i a enes bòsqui e encara mès en espacis dubèrti damb pògui arbes que podem trapar ena Val d'Aran e enes Pirenèus. Soent a estat considerat, tanben, pes pagesi, coma ua plaga, pr'amor que provòque damnatges enes coitius mès a estat demostrat científicament qu'aguesti son reaument pògui.

Es sues mesures son caracteristiques, damb ua longada d'enquia 10 cm e un pes d'enquia 35 gr. Cau somar lèu 10 cm mès pera coa. Era part superiora d'aguest mamifèr ei marrona-ròia-auriòla mès eth vrente ei mès clar, lèu blanc. Quan an mès edat -era mejana de vida d'un arratet de bòsc non arribe normaument as dues ans de vida- eth vrente ven d'un color mès crèma.

Maugrat eth sòn nòm d'arratonh de bòsc s'estime mès es espacis dubèrti damb pògui arbes e fòrça vegetacion que non es madeishi bòsqui, pr'amor qu'aquiu i a fòrça mès predators e calar-s'i ei un risc fòrça gran entar animau.

Non ei guaire present ath torn de prats, que sage de non crotzar jamès dirèctament pr'amor que non pòt amagar-se se trape bèth predator ne tanpòc en lòcs damb fòrça èrba, sustot pr'amor que patís era concurrència dirècta dera musaranha comuna.

Eth sòn abitat ideau donques son es airaus que i pòt auer apròp deth bòsc mediterranèu o de montanha. Es bòsqui damb pins, per exemple, son un recors fòrça important tàs arratets de bòsc, pr'amor qu'aciu trapen fòrça neuridura. Ne traparam mens segontes era nautada, pr'amor deth clima e eth heired, mès pòt èster vist en nautades d'enquia 2.000 mètres.

Er arratonh de bòsc ei un micromamifèr que, maugrat que toti pensam qu'ei erbivòr non ei atau. Ei un animau bric especializat. De hèt, ei omnivòr. Çò de mès normau ei minjar granes e baies sauvatges. Tanben heruta de bòsc, mès pendent er iuèrn - pr'amor qu'ei un remosigaire que non iuèrne - minge tanben fòrça invertibrats coma vèrmes, cargòlhs, larves, insèctes diuèrsi e aranhas, pr'amor que non trape tantes granes en bòsc.

Era evolucion amièc ar arratet de bòsc entà ua vida lèu nocturna. Eth clima ei eth maxim responsable dera sua activitat. Pendent er estiu, quan i a mès calor, ei un animau lèu nocturn, ei mès actiu pendent era primauera e tardor, mès quan i a mès ploja, era sua activitat demore mès redusida.

Sense sason de reproduccion

En arrat de bòsc, maugrat qu'a estat estudiat mès d'un còp pes etològs, non siguec trapada cap de sason de reproduccion establada. Es mascles son fòrça mens actius, sexuament, en iuèrn, e segontes er airau, tanben en estiu. Ne son mès pendent era primauera e era tardor, quan es condicions climatiques non son tant extrèmes.

Es femelhes an eth prumèr zèl quan pesen apuprètz 15 gr. e pendent es 3 e es 6 mesi d'edat an ja era prumèra gestacion - que pòt auer un o mès pairs pr'amor qu'ei ua espècia que pòt èster plan considerada coma poligama - e aguesta demorarà entre 23 e 26 dies.

Enes poblacions pirenenques, com es dera Val d'Aran, siguec confirmat per mès d'un estudi qu'eth cicle de reproduccion d'aguesta espècia, totun, ei diferent deth des poblacions mès meridionaus, com es que i a apròp dera còsta mediterranèa. Era causa mès probable ei eth clima.

Atau, ena Val d'Aran, er arratet de bòsc aurie un cicle de reproduccion fòrça mès cuert e mès restacat as sasons. En iuèrn toti es mascles son sexuament inactiu. En abriu, pendent era primauera, era sua activitat sexuau ven major e eth sòn maxim passe, sustot, es mesi de junh e junhsèga. En seteme e octubre aguesta ven fòrça mès redusida un aute còp. Ena còsta aguest cicle ei tot çò de contrari.

Enes Pirenèus donques, es femelhes an gestacions d'entre 3 e 7 petiti (era mejana son 4,8) mès ena còsta aguesta taxa ei un shinhau menor (entre 2 e 11 petiti e ua mejana de 4,6). Era gestacion des femelhes demore apuprètz 25 dies e neurís es petiti damb lèit mairau pendent 3 setmanes. Es amagatalhs dera familha d'arratets son horats en ròques, arbes o encara laguens ua casa d'umans. Es petiti ja son sexuament madurs sonque diuèrses setmanes dempús d'abandonar era lèit mairau e çò de mès normau, en aguesta espècia pirenenca, ei auer cries tres còps cada an.

Ua caracteristica fòrça singulara d'aguesta espècia de remosigaire ei que tanben minge es femses mairaus -tanben ac hèn es conilhs- entà auer mès vitamina B12 e un shinhau de flòra bacteriana, pr'amor que, sense aguesta, non pòt digerir ben era cellulosa.

Er arrat de bòsc pòt èster considerat coma un micromamifèr mès o mens gregari. Sonque es mascles son un shinhau territoriaus pendent era epòca deth zèl mès non guaire. Era rèsta der an non an jamès cap de problèma damb d'auti arratonhs de bòsc, ja siguen dera sua madeisha familha o estrangèrs.

Un mon de predators

Coma bon remosigaire, se pòt, aurà reserves de minjar amagades entà poder subervíuer milhor pendent er iuèrn -pr'amor que non iuèrne-. Ei ua sason qu'es predators an fòrça hame, tanben, e çò de milhor ei demorar amagat (totun, era milhor sason entà veir arrats de bòsc ei justament en iuèrn). Era neuridura serà amiada enquiar amagatalh en tot sajar de non trapar en sòn camin (vertadèrament perilhós) cap de predator. Pr'amor qu'er arratet de bòsc ei ua des predes que mès cacen diùersi predators. Aguesti pòden èster audèths de preda diürns mès tanben nocturns e tot tipe de mamifèrs carnivòrs e sèrps. Totun, s'ei trapat per accident per ua agaça o encara un sanglièr, pòt auer fòrça problèmas, pr'amor que son animaus omnivòrs que, segontes era hame, tanben pòden minjar arrats de bòsc.

Maugrat açò, ei un petit remosigaire que pòt èster classificat com ua vertadèra capitada evolutiua, non sonque pr'amor qu'ei un mamifèr bric especializat -ei omnivòr- mès tanben pr'amor dera sua fòrça nauta capacitat d'adaptacion a toti es ecosistèmas que i pòt auer.

Atau, pòt èster trapat dehòra de bòsqui caducifòlis, mès tanben en nauta e mejana montanha, e enes parcs e jardins urbans. Hè eth nin principaument damb huelhes seques e es tunèls que bastís entà arribar en sòn amagatalh -s'ei sosterranh- pòden arribar a èster fòrça longui entà arrestar era entrada de possibles predators.

De un aute costat, ua auta característica biologica pròpria ei que pòt pèrder era coa s'ei gahat per un predator - non ei era soleta espècia de remosigaire que pòt hèr açò -. De hèt, lèu era mitat d'arrats de bòsc estudiadi ena natura

an ua coa mès cuerta -non torne a créisher- pr'amor d'atacs de predators. Se demanèssem as arbes e plantes quin ei un des sòns milhors aliats, aguesti dilhèu diderien qu'es arratets de bòsc, pr'amor que mingen flors, plantes e camparòus que, sense aguesti, non poirien reproduir-se damb era madeisha facilitat. Per açò ei un mamifèr qu'ajude e fòrça eth sòn ecosistèma -un des auti mamifèrs que hè açò ei eth sanglièr-.

Lèu caçat per vops, sèrps, gats-martins e arminis, faucoms, astors, ducs e tanben gossets e gats, serie, dilhèu, extraordinàri poder víuer mès ans. Pr'amor que cada viatge qu'un arrat de bòsc ges deth sòn amagatalh, comence ua aventura extraordinària e fòrça perilhosa que non se sap jamès com acabarà. Ei atau eth mon des arratets de bòsc.

Ajuden plan as plantes a reproduir-se e son, ath viatge, era preda de fòrça predators que, se non n'i auesse tanti, dilhèu non poirien subervíuer. Atau, eth sòn ròtle ena natura ei clau. E deu contunhar d'èster atau, maugrat era opinion de cèrtes persones. E, ath delà de tot açò, ei un petit mamifèr innocent e fòrça simpatic. Tanben ena Val d'Aran.

31. ETH SAPO

Hònt: Pexels/ Petr Ganaj

Non i a cap d'anfibí dera familia des bufonidae mès gran qu'eth sapo (*Bufo bufo*) ena Val d'Aran, enes Pirenèus o encara enquiara còsta dera mar. Entà èster un anfibí ei fòrça gran, damb lèu 15 cm de longada e, maugrat aquestes mesures, i a bèri sapos qu'encara pòden vier mès longui. E es femelhes son, abituaument, mès longues e granes qu'es mascles.

S'auèssèm volut hèr ua lista entà representar es diferents animaús que i pòt auer en tèrres araneses pr'amor dera sua beresa, tanben damb anfibians, ei segur que non auríem causit eth sapo, pr'amor dera sua morfologia. Totun, e com d'auti anfibís bufonidae, eth sòn ròtle entar ecosistèma a on demore ei fòrça naut e beneficiós coma insectivòr, qu'ajude non sonque era natura mès tanben as camps de coitiu des pagesi. E s'açò ei hèt de manèra generau per toti es bufonidade (sapos) e ranidae (gargolhes), mès encara

ei important eth ròtle deth bufonidade mès gran que i pòt auer en aguest país, eth sapo.

Es caracteristiques morfologiques deth sapo, tanben coneishut en aranés sonque coma grapaud , ei auer era pèth plia de vorrugues, çò que da ath sapo ua imatge encara mens berdia - e dilhèu per açò aguest anfibí siguec restacat pendent fòrça sègles ath misterios art dera bruisheria -. Es sòns uelhs son de color cueire e era pupilla orizontau. Eth color dera pèth ei, normaument, marron o vermelh mès era part inferiora qu'ei mès grisa.

E ara volem tornar a trincar un aute topic restacat damb es anfibís, sustot, aguest tipe d'anfibí e eth mon des gargolhes. Era majoritat de nosati, e non sabem perqué, didem qu'eth crit deth sapo ei celèbre pendent era sason reproductiua o pendent es nets d'estiu. Açò non ei atau, pr'amor qu'eth sapo ei un des anfibians mès silenciosi que i pòt auer e sonque cride, a còps, quan se libèra dera abraçada de un aute sapo pendent era luta -que non ei soent- per ua femelha. E era imatge que podem auer d'anfibians ath torn dera aigua enes tranquilles nets d'estiu - e açò passe aué de mens en mens - ei restacat damb es gargolhes, mès non damb aguesta espècia de grapaud. Açò non vò díder qu'eth sapo non cride jamès pr'amor que tanben a un sac vocau intèrn com fòrça espècies de grapaud e pòt cridar e ben. Es pautes interiors an ua membrana interdigitau tipica e son relatiuament cuertes entà èster un grapaud. Mès çò de mès caracteristic, dilhèu, deth sapo, ei era bufòtoxina que produsissen dues glandoles extèrnes qu'a darrèr des uelhs e que capèra tota era sua pèth entà defensar-se des predators.

Aguesta bufòtoxina provòque, de hèt, era mòrt rapida d'un predator damb es mesures d'un gosset e era majoritat de predators naturaús que pòt auer eth sapo ja ac saben, pr'amor des colors e vorrugues qu'aguest a ena pèth e que, son un senhau cèrt entàs predators ara ora de díder: alerta predator, se patisqui ua nhacada, moriràs!.

Non guaires predators pòden donques nhacar eth sapo e subervíuer e entre aguesti, cèrtes espècies de sèrp. Era bufòtoxina deth sapo tanben provòque fòrça problèmas as umans, dempús de tocar un sapo, un uman pòt auer lèu-lèu mau enes uelhs, ena boca, en nas e en còth, diuèrsi simptoms

cardiovasculars e d'alendament, paralisi, convulsions e allucinacions e pòt arribar era mòrt. Aué non ei coneishut cap de vaccin, e donques, çò de milhor ei non tocar jamès era pèth d'un sapo.

De un aute costat, eth sapo, maugrat tot çò que podem pensar, non ei un anfibian aquatic. Ei terrèstre e dempús de transformar-se en sapo e deishar d'èster un lapasson ena aigua, ges d'aguesta e se'n va tath bòsc e non tornarà mès a d'aguesta se non ei entara reproduccion. A mès d'açò, a costumes sustot nocturnes, e donques tanben ei dificil de veir pr'amor que, pendent eth dia, çò que hè eth sapo, ei demorar soent dejós d'un tròç d'arbe mòrt o ua ròca (e soent formen un grop entà hèr açò) en tot demorar era arribada dera umiditat dera net.

Ara recèrca d'umiditat

Eth sapo trape enes bòsqui dera Val d'Aran un territòri ideau entà víuer pr'amor que non li shaute bric era manca d'umiditat que pòt auer mès ath sud, apròp dera còsta. Totun, tanben podem trapar bèth especimèn des d'aciu e en direccion as montanhes pirenenques (enquiàs 2.600 mètres de nautada). Mès s'er endret ei mès naut, çò de mès segur ei que traparam mès especimèns de sapo.

Mès ath sud, sustot en tèrres d'agricultura de Lhèida non n'i a tanti, pr'amor der usatge d'insecticides que provòquen era ingestion d'insèctes empodoats e era mòrt deth sapo. Era sua dièta totun, ei basada en vèrmes, molluscs terrèstres e tot tipe d'artropòds (preferís es coleoptèrs), mès tanben pòt minjar bèth arratet de bòsc petit, açò depen dera hame.

Es sapos que podem trapar ena Val d'Aran son mès grani qu'es sapos que podem trapar mès ath nòrd. Ua quèstion que podem lançar ei: com pòt un anfibian víuer luenh dera aigua? Era responsa scientifica ei qu'a cèrtes glandoles que produssissen cèrt tipe de moc que provòque ua pèth totemp umida. E donc qu'ei un animau terrèstre.

Son fòrça coneishudes a nivèu locau es migracions que pòden hèr cada an es sapos mascles. Pòden èster detzeats o encara centeats d'individús que

sagen de tornar tara hònt d'aigua a on neisheren (e aguesta pòt èster un petit arriu, un estanh, paluns o sonque ua bassa) pr'amor que sonque aqui i traparàn femelhes.

Aguest ei un moment critic entàs sapos, pr'amor que patissen accidents ena carretèra pes coches quan les vòlen crotzar o encara er atac de cèrts predators que tanben pòden minjar sapos. Açò passe entre deseme e hereuèr e quan arriben centeats de sapos entren ena aigua pr'amor que demoren aqui ara arribada des femelhes.

Non se sap ben perquè i a tostep mès mascles que femelhes. Un mascle abraçarà ua femelha ara ora de fertilizar es sòns ueus, mès dempús arribaràn diuèrsi mascles mès, que formaràn ua bòla de sapos fòrça perilhosa entara femelha e tanben entara vida de bèth un d'aguesti sapos.

Es femelhes ponen ueus cada dus ans e era gestacion demore setmanes. Dempús deisharà com un cordon de ueus ena aigua (que pòden arribar a èster mès de 7.000) e que seràn fertilizats peth mascle. Quan neisheràn es prumèrs lapassons (que, s'arriben ara edat adulta pòden arribar a víuer enquia 12 ans) patissen er atac de diuèrsi predators immunes ara toxicitat dera bufòtoxina deth sapo: colòbres, cèrts audèths, eriçons, lueires e d'auti que provòquen un sense fin de mòrts abans dera transformacion finau deth lapasson.

S'eth joen sapo a suberviscut ena aigua er atac de toti aqueri predators formarà part d'un fenomèn estonant; es deseats de sapos que suberviueren açò, ua net, abandonen era aigua e se'n van entath bòsc, a on demoraràn amagadi entre era vegetacion, es arbes o jos de ròques pendent eth dia e que gesseràn a caçar insèctes damb era sua longa lengua pendent eth periòde nocturn. Aguesta poirie èster considerada coma era prumèra migracion que pòden hèr, pendent era sua vida, es sapos, e sonque ne tornaràn a hèr d'aves quan er instinct ordene ath sapo que cau tornar un aute còp tara hònt d'aigua a on neishec se vò reproduir-se.

Eth sapo tanben ei un anfibí qu'iuèrne. Era duracion deth procès depen dera nautada deth lòc mès, mès d'un estudi senhalèc, qu'aumens, era iuernacion passe entre es mesi de noveme e hereurèr. Justament dempús

de gèsser dera iuernacion ei quan es sapos mascles comencen a anar-se'n de manèra locaument collectiua entara aigua en tot demorar era arribada des femelhes: e eth quadre ara ora de veir diuèrsi sapos que migren ath còp a trauèrs deth bòsc entara aigua pòt èster ben susprenent.

Non cau díder que, a viatges, eth sapo non a pro damb era bufòtoxina dera sua pèth. Alavetz, s'eth sapo trape quauque predator en camin, lhèue es poutes posteriors entà sajar de semblar mès gran e damb eth morre en solèr. Açò soent provòque era marcha deth predator. Mès, se damb açò non n'i auèsse pro, eth sapo pòt hèr veir qu'ei mòrt. E s'era aulor deth sapo entara majoritat de predators ja non ei guaire bona, quin sens pòt auer minjar un animau mòrt?

Eth sapo ei un anfibí plen de suspreses. Ei encara fòrça desconeishut e dilhèu cau protegir-lo melhor quan i an aguestes migracions, pr'amor que se poirie arribar a díder qu'eth animau deven un shinhau lhòco pr'amor que sonque vò hèr çò qu'an hèt es sòns ancessors des de hè milions d'ans; assegurar era arribada d'ua naua generacion de sapos enes bòsqui dera Val d'Aran.

32. ERA VOP

Es etològs qu'an podut estudiar damb mès prigondor cèrts carnivòrs deth Pirenèu afirman qu'es poblacions animaus son tostem restacades ara neuridura. Ei çò qu'es expèrts coneishen coma equilibri ecologic. Totun, i a cèrtes espècies qu'an aprenut que demorar apròp des umans pòt èster un gran auantatge. Aquest ei eth cas dera vop o aguinèu (*Vulpes vulpes*).

Pr'amor qu'es vops an aprenut que, visitar cada net es abocadors umans o es escorjadors ei, sinonim de capitada. Tanben visiten de mès en mès e damb mès valentia es pòbles e ciutats, es campings o es airaus on saben qu'es excursionistes an minjat. E capiten tostem. Açò segontes quauqui expèrts serie un bon senhau dera sua fòrça nauta intelligéncia.

Era vop ei un carnivòr generalista e pòt capitar aqui on d'auti animaus mès especializadi, tanben predators, pòden pèrder era batalha dera

suberviuença. Pr'amor qu'era vop minge neuridura animau mès tanben vegetau e, encara, s'era hame ei fòrta, tanben carronha.

Sonque aguesta característica confirmaríe qu'era vop ei un des animaues mès escarrabilhats que i pòt auer ena Val d'Aran. Totun, aguesta supausada intelligéncia a sonque coma basa es sens der animau que dan un auantatge que d'auti mamifèrs, tanben predators, non an. E per açò, soent, ei eth campion en bòsc ara ora de trapar neuridura.

Es vops son animaues fòrça beròis, damb un estonant pelatge vermelh, grani uelhs, aures longues e ua coa fòrça característica. Non ei aguest eth moment de díder qu'era vop non ei un animau intelligent pr'amor que n'ei. Mès ua rapida analisi des sòns sens darà responsa a d'aguesta intelligéncia. Er olfacte dera vop ei plan bon. Pòt flairar ua preda tan ben com ac pòt hèr un gosset, de hèt, era vop tanben ei un canid. Er olfacte serie, dilhèu, eth sens mès desvolopat enes vops.

Ath delà, mès d'un estudiós des vops confirmèc que trape era majoritat de predes non damb er olfacte, mès damb era audida. Atau, non ei dificil veir ua vop que camine en bòsc, s'arrèste e sage d'escotar çò que i pòt auer dejós deth solèr. Dempús hè eth sòn celèbre saut endeuant e capture bèra bohèra o bèth arratet de bòsc. E contunharà era sua exploracion rutinària sense inquietar-se mès.

Damb un bon olfacte e ua bona audida non ei rare qu'era vop sigue un animau fòrça escarrabilhat. Quan escote un predator luenh (que pòt èster un caçaire damb trapes o gossets) hug lèu-lèu. E tanben pòt aularar heruta madura o encara carronha, quan aguesta ei a detzenats de mètres dera vop.

Era vision dera vop ei mejana. Pòt veir predes luenh, mès quan son fòrça pròplèu preferís mès escotar e aularar, pr'amor qu'ei un animau un shinhau cuert de vista (com fòrça espècies de canids). Totun, es sòns uelhs son boni pendent eth dia, mès encara pendent era net, e açò ajude er animau a conéisher plan tot en sòn territòri e trapar çò que vò, melhor qu'un uman. Atau, ua sèrie de bons sens ei çò que provoquèc, evolutiuament, era capitada dera vop enquia aué. Pr'amor qu'ei ua espècia en expandiment e

que, pr'amor dera sua intelligéncia (serie ara ja melhor díder capacitats o abilitats) triomfèc apròp des umans on d'auti non poderen. Mès aguestes abilitats tanben son limitades.

Er èster uman ei un des mès crudèus animaues que i pòt auer en mon. Aué sabem que, en 2022, eth govèrn catalan ordenèc aucir mès de 21.000 vops. Toti es cercaires e scientifics coneishen ben qu'es equilibris naturaues d'un ecosistèma nau non deuen èster jamès trincadi. Pr'amor que, dempús, arribe era catastròfa.

Quina ei ua des predes favorites dera vop? Es conilhs. Sonque un an dempús tota era region patie ua vertadèra plaga de conilhs pr'amor que non i auie guaires vops entà caçar aguesti conilhs. Com se podie apraiar açò? En tot ordenar as caçaires, e pagar, per cada conilh mòrt. Qui ei eth responsable finau d'aguesta catastròfa ecologica? Es umans. Es vops sonque ne sigueren, com es conilhs, praubes victimas. E n'era sua intelligéncia, ne abilitats, n'es sòns sens poderen ajudar toti aqueri milèrs de vops caçades pes umans.

Un carnivòr territorial...o non

Maugrat qu'era vop ei un des carnivòrs des Pirenèus qu'an estat mès estudiadi, non i a encara cap de conclusion definitiua sus s'es vops son animaues territoriaues o non. Ei cèrt qu'an un airau centrau on reposen e des d'on hèn exploracions diürnes, mès encara nocturnes, mès se trapen ua auta vop, ja sigue mascle o femelha i poirie auer ua luta. Totun, es lutes entre vops son des mès beròies que i pòt auer ena natura, pr'amor que prumèr gronhissen e dempús se limiten a dar-se còps damb es pautes en piech. E ei fòrça rare que i age sang. Totes es vops d'ua region coneishen perfèctament era jerarquia sociala des madeishes e, pr'amor d'açò, non a sens lutar enquiara fin o era mòrt contra ua auta vop, pr'amor qu'era jerarquia non cambiarà.

Es vops an ua auta manèra d'arrestar ua luta contra ua auta vop. Çò que hèn abituaument quan volen anar a un airau fòrça ric en neuridura - com

pòt èster un escorjador o un abocador - ei visitar er endret en diferents ores dera net e, se i a ua auta vop, ja tornaràn mès tard. Atau, diuèrses vops damb territòris vesins pòden anar a un airau ric en minjar (o aigua) sense lutar damb es autes. E açò tanben ajude era espècia a expandir-se.

Maugrat tot açò, ua vop mascle a eth territòri mesclat damb eth de diuèrses femelhes. Pr'amor que i a mascles que son monogams e donques ajuden era femelha pendent tota era sua vida a hèr ua tuta o suenhar es vopilhons, a mès d'amiar neuridura cada dia, tanben i a mascles que son poligams e dempús dera copula damb era femelha desbremen tota union damb era auta vop e se'n van. Fin finau, i a vops que non an jamès descendéncia pr'amor dera sua posicion ena societat des vops e era majoritat des còps tanpòc an un territòri permanent.

Açò non vò díder qu'es femelhes non agen un nuclèu centrau en sòn territòri on i a era tuta damb es vopilhons, que defensarà e senhalarà entà totes es autes vops. E, se cau, lutarà entà defensar aguest tròç de bòsc.

De un aute costat, dempús d'èster expulsats pes mairs deth territòri mairau, es vopilhons (prumèr e abans es mascles, mès dempús tanben es femelhes) se n'anaràn e sajaràn de conquistar un nau territòri sense cap de vop coma propietària. Mès, passat un temps, çò de normau enes vops ei sajar de tornar çò de mès apròp deth territòri mairau e non aluenhar-se guaire (era mejana son apuprètz 25 km). Dilhèu per açò ei tan trist aucir vops en un madeish territòri, pr'amor qu'es caçaires saben ben qu'es vops joenes quan seràn adultes, un dia, tornaràn...

Eth bòsc; un sense fin de pistes

Ua vop adulta coneish tot çò que i a en sòn territòri. E tanben coneish ben es vops vesies. Entà deishar senhaus as autes vops utilize diuèrses glandoles que produsissen aulors que permeten as autes vops e enquia a d'autes espècies a identificar quin ei er carnivòr que demore aqui. Entà hèr açò, a quate glandoles enes quate pès, ena part inferiora. Atau, totes es autes vops pòden "veir" quin a estat eth camin usat pera vop laguens deth bòsc. Mès açò tanben ac pòden hèr es gossets, malerosament.

Dempús, a ua glandola anau e encara ua auta glandola sus era part mès pròplèu ath còs dera coa, era nomentada glandola violeta. Era foncion d'aguesta encara non ei pro coneishuda pr'amor qu'era discussion etologica encara contunhe aué.

Atau, totes es vops coneishen ben toti es arbes, totes es ròques, totes es hònts d'aigua. Saben a on ei era sua tuta - que pòt èster que n'age mès d'ua - e a on son es sues entrades e gessudes, n'i a tostemp mès d'ua, e tanben es des sòns vesins. Era experiéncia arribè damb era maduretat e es ans. Totun, era vop ei un des mamifèrs que mès repetissen es madeishes exploracions un dia, e un aute, e un aute.

Ena Val d'Aran era majoritat de cercaires confirmaràn qu'era vop ei, basicament, un predator nocturn. Açò non vò díder qu'ei un animau que non pogue èster vist pendent eth dia. Tot depen deth clima e es temperatures. Ei coneishut qu'es vops arriben enquiara part mès nauta der Aneto (3.404 mètres de nautada) entà cercar es restes de neuridura des excursionistes. Açò vò díder qu'ei un predator que pòt adaptar-se ben a toti es territòris, dubèrti o barradi, com eth bòsc de conifèrs, maugrat que semblarie qu'a cèrta predileccion pes espacis non tan barradi e un shinhau mès dubèrti. Pendent er iuèrn, es vops manifesten ua activitat major. E mès encara enes tardes e nets. Segontes diuèrsi expèrts açò serie ua responsa as ores de mès heired. Segontes d'auti sonque ua coïncidéncia damb es ores de mès activitat des sues predes mès caçades, remosigaires e conilhs. Totun, s'es temperatures son pro baishes e eth bòsc patís ua tempèsta orribla, çò que harà era vop ei anar-se'n lèu-lèu entara sua tuta a reposar enquia qu'arriben temps melhors.

Ara dilhèu serie bon rebrembar com n'ei d'oportunista era vop. Era majoritat de tutes de vop non sigueren excavades per vops. Normaument son tutes de conilh o de teishon. Era soleta causa que hè era vop ei hèr mès grana era tuta . En estiu e era primauera, quan es temperatures son mès bones, es vops reposen en miei deth bòsc e non s'amaguen. Er oportunisme des vops - e que poirie confirmar qu'ei un predator fòrça escarrabilhat - ei mès visible pr'amor dera sua dièta.

Açò o açò d'aute

Era dièta des vops, a nivèu europeu, ei ua des mès estudiades de toti es predators que i pòt auer en nòste continent, Enes Pirenèus cau soslinhar eth trebalh de cercaires coma Vericad, que demostren qu'es vops, tanben enes Pirenèus, an ua dièta grana e que son animaues bric especialisadi.

Enes montanhes pirenenques conilhs e bohères arriben ath 36% dera dièta des vops. Dempús, e per orde d'importància, cau soslinhar es micromamifèrs; com es arratets de bòsc e auti remosigaires, qu'arriben ath 13% dera sua dièta.

Maugrat açò, es vops, pendent era primauera e estiu mingen tanben fòrça insèctes coma coleoptèrs e d'auti invertibrats (un 25% dera sua dièta). Mens audèths mingen es vops (7%) o encara cernalhes (3%). Totun, era sua dièta non ei exclusiuament carnivòra e consumís enquia un 16% de heruta sauvatge e encara d'auti aliments vegetaus. E, se i a carronha, ne minge plan. Entre es herutes sauvatges tanben minge artropòds, e insèctes diuèrsi coma grilhs, sautarèths e langostes e encara escaravats.

Eth neishment des vops

Era epòca deth zèl en çò des vops araneses arribe pendent eth mes de deseme, en plen iuèrn. E dure enquiath mès de hereuèr. Era gestacion des femelhes demore apuprètz dus mesi. Açò vò díder qu'es prumères femelhes auràn es petiti pendent era fin de hereuèr, quan encara non ei arribada era primauera e eth bon temps, e es darrères pendent eth mès d'abriu. S'ua vop a petiti pendent er ostiu, çò de mès segur ei que siguec eth prumèr còp qu'era vop auie hilhs o ben que non demorèc prenha pendent eth prumèr zèl (dilhèu tanben pr'amor qu'ère fòrça joena) e calec auer un dusau zèl entà poder auer dempús vopilhons.

Es vops femelhes expèrtes an tostemp es vopilhons ena madeisha tuta e ac pòden hèr pendent 50 ans o mès (e açò tanben ac saben es caçaires locals). Era vop aurà entre 1 e 11 vopilhons maugrat qu'ei mès abituau auer-ne 4 o 6.

Era vop, coma predator important deth bòsc, ei fòrça restacada as poblacions des sues predes. Se i a fòrça conilhs e bohères un an i aurà mès vops qu'auràn mès vopilhons. Se n'i a mens aqueth an, fòrça vops non demoraràn prenhes aqueth an. E s'eth nombre de vopilhons ei major ei pr'amor qu'aqueth an i a tanben fòrça mès neuridura animau e vegetau tà neurir-les.

Es vopilhons nèishen damb es uelhs barradi e era sua color ei fòrça escura. Sonque dauriràn es uelhs passats 8 o 9 dies. Quate setmanes dempús de nèisher començaràn a gèsser dera tuta e a explorar tot çò que i a ath torn dera madeisha. En aquesta trenda edat eth jòc ei clau, e es vopilhons demoraràn tot eth dia en perseguir-se es ues as autes e entrar e gèsser dera tuta en tot córrer enquiara arribada dera mair. E tanben en començar a senhalar era jerarquia qu'auràn en futur.

Dètz setmanes dempús de nèisher, era mair ja non volerà dar mès lèit as vopilhons e aguesti les calerà per fòrça començar a minjar neuridura solida. Totun, era vida en familia des vopilhons non demorarà atau tostemp. Pendent era arribada dera tardor deth prumèr an, era mair (e tanben eth pair s'ei aqui entà ajudar era femelha) expulsarà es vopilhons, non volerà suenhar-les mès ne neurir-les e considerarà que ja son pro ensenhats entà caçar e víuer solets.

Non cau díder qu'aguesta epòca ei ua des mès perilhoses entàs vops, pr'amor que son fòrça joenes e inexpertes. Cau anar-se'n luenh entà fondar un territòri pròpri e pòden èster caçades facilament per predators naturaus. Totun, aué i a de mens en mens agles, e lèu cap de lop o linx enes bòsqui aranesi e pirenencs, e açò non ei era major menaça que pòden patir aguestes vops.

Es accidents damb coches son des de hè ans un des majors perilhs mortaus que pòden patir es vops. Cada an ne morissen centeats enes carretèrs e cau demandar as diferents administracions ua atencion major entad aguest problèma de convivéncia entre umans e animaues. Ei tan dificil bastir o lhear ua barrera ath costat des carretèrs entà arrestar era sua entrada, qu'ei segura quan i a ua auta barrera en miei dera carretèra entà

separar andús sens dera carretèra o encara en er aute costat?

Es vops aué contunhen d'èster bèri predators e des mès escarrabilahts que i pòt auer enes nòstes montanhes e en nòste territòri. E tanben son fòrça necessàries se non volem patir dempús plagues orribles de remosigaires com ja siguec demostrat. Sonque damb un esfòrç comun entre cercaires, amants dera natura e administracions poiram demorar ath sòn costat es pròplèus milèrs d'ans. Un sòni polit, vertat?

33. ERA BOHÈRA MUSCADÈLA

Hònt: David Pérez

Non i a cap aute animau dera natura ena Val d'Aran mès restacat ara bona salut der environament com era bohèra muscadèla (*Galemys pyrenaicus*). En aquest sens, pòt èster considerat coma era jòia dera corona deth mèdi ambient pireneic e tanben aranés. Un airau damb bohèras muscadèles ei encara un lòc san e blos. Se ja non i a bohèras muscadèles, era salut deth lòc non ei bric bona e sonque pòt arribar çò de peyor.

Mès encara damb era salut des aigües des arrius, pr'amor qu'era preséncia de bohèras muscadèles, tanben coneishudi damb eth nòm d'arrat mesquèr o encara arrat d'aigua son un senhau clar dera bona salut d'aguestes. E se non i a o an patit era extincion d'ua region ei pr'amor qu'es condicions des madeishes son pejors, sustot pr'amor der oxigèn que i pòt auer enes madeishes pr'amor dera pollucion umana.

Atau, era bohèra muscadèla ei un mamifèr dera familha des bohères, de costumes nocturnes, semiaquàtiques e que viu des larves que i a enes arrius, sustot tricòpters, mès tanben d'auti insèctes. Era sua neuridura donques, ei fortament restacada as condicions ambientaus des aigües des madeishes e un petit cambi dera temperatura, era lum o encara er oxigèn d'aguestes provocaràn era marcha dera bohèra muscadèla e seràn un senhau clar entar òme qu'eth lòc ja non ei bric san entara fauna e flòra locau.

Era bohèra muscadèla ei, tanben, un des petiti mamifèrs que sonque demoren en ecosistèma pirenenc hè milers d'ans, dilhèu mès, e per açò ei endemic d'aguest airau. Tota ua jòia dera corona per çò que tanh ara fauna aranesa e que cau suenhar e protegir tostemp.

Ei fòrça dificil poder veir ua bohèra muscadèla. Son animaus qu'an era costuma de víuer en parelha e an era sua tuta enes ribes des arrius mès purs. De hèt, era sua preséncia enes Pirenèus e açò vò díder totes es montanhes que i a en costat aranés, aragonés mès tanben catalan, ei sonque probable, pr'amor que jamès siguec vist.

Eth descorbiment dera bohèra muscadèla coma un mamifèr autoctòn pirenenc tanpòc non ei aluenhada en temps. En an 1811 un scientific francés, E. Geoffroy, descorbic un animau que i auie en arrius gascons que semblaue èster ua mescla d'ua bohèra, d'un arrat e d'ua musaranha. Era suspresa siguec grana quan podec èster confirmat qu'ère ua espècia de mamifèr nau. Totun, eth mistèri contunhèc ath long des sègles XIX e XX. E encara aué.

Era jòia dera corona

Era bohèra muscadèla a es pautes de darrèr plan fòrtès e robustes, com er arrat comun (*Rattus norvegicus*), ua coa longa e ues pautes anteriores damb ues urpes fòrça longues, com es bohères. A mès, a un nas damb era forma de trompeta que semble fòrça eth morre d'ua musaranha. Mès enlà d'açò, a un sense fin de caracteristiques pròpries que situen aguest mamifèr coma

era jòia dera corona pirenenca, maugrat èster fòrça petit. E açò arribe pr'amor qu'ei un animau que comence a vier mès e mès rare.

Es bohères muscadèles son relatiuament petiti, damb ua longada qu'ei superiora as 21 cm, damb ua coa que hè entre 15 e 85 mm e un pes d'apuprètz 50-60 gr. Es sòns uelhs son fòrça petiti (e soent caperadi de peu). Non a aures extèrnes, com passe en çò des bohères, Mans e pès son totaument adaptades ara vida aquatica (çò que vò díder qu'an membranes interdigitaus) e an un pelatge doble que protegís planera bohèra muscadèla dera umiditat e eth heired dera aigua.

Es bohères muscadèles son mamifèrs insectivòrs e trapen era sua neuridura laguens dera aigua. Çò que hèn ei entrar rapidament en aguesta entà trapar larves. Quan ja les an, gessen lèu-lèu dera aigua e mingen tranquilament era larva dessús ua pèira. Soent suenhen eth sòn pelatge un còp e aute damb ua substància semblanta ath mesc, qu'ajude er animau a auer un polit e san pelatge. Quan non cace, ei tostemp laguens dera tuta en tot reposar o sajar de non cridar era atencion des predators.

Damb un metabollisme fòrça naut, com es bohères o es arratets, eth sòn abitat son es torrents e arrius damb es aigües mès blosses que, ath viatge, deuen èster tanben pro tranquilles (pr'amor que, pera falta de vision non pòt perseguir ua larva o preda que hug a trauèrs deth corrent dera aigua), heiredes e, sustot, fòrça oxigenades. Maugrat tot açò, pòt demorar, se cau, enquia ua menuta ena aigua e se i a ua urgéncia, enquia quate minutes. E quan hè açò dèishe anar er aire en boishòrles enquia 150 còps. I a cercaires que díden que hè açò entà trapar melhor es sues predes.

Era dièta unica dera bohèra muscadèla son petiti crustacids, coma es gammarids, o larves e insèctes adults des genres des tricòpters e des plecòpters. Se cau, tanben pòt minjar bèth mollusc, aranha o vèrme, que pòt quèir ena superficia der arriu.

Justament e pr'amor deth sòn fòrça naut metabollisme, a de besonh minjar enquia dus tresaus deth sòn pes de manèra diària. I a cèrts mascles que son nomades e que pòden èster trapadi fòrça luenh des arrius e torrents, sustot, pr'amor que non trapèren ua femelha ne ua tuta a on víuer.

Era activitat espermatogenica dera bohèra muscadèla, çò ei quan ei sexuaument actiu, se situe en aguesta espècia des deth mes de noveme enquia mai. Enes femelhes, totun, açò arribe mès tard, pr'amor que non an eth zèl (i a cercaires que diden qu'ei ua espècia que pòt èster fecondada pendent totes es sasons der an, de gèr enquia junh.

Çò de mès normau ei auer petiti dus còps cada an, e eth nombre de cries (maugrat que non siguec jamès demostrat scientificament), se pense que poirie situar-se ath torn de quate. Deuant era falta de mès donades non ei segur díder o confirmar qu'eth periòde en quau es cries aleiten durarie sonque enquia agost. Ei possible. En mon des bohères es cries abandonen era lèit mairau fòrça rapid. De un aute costat, era esperança de vida d'ua bohèra muscadèla ei apuprètz quate ans ,en captivitat morissen toti.

Un declin grèu

Enquiara decada de 1970 era poblacion de bohères muscadèles ère considerada coma estable. Sonque en costat gascon e lengadocian ère afirmat que n'i auie apuprètz 17.000 (ena Val d'Aran e Catalonha non an estat compdadi jamès). Era soleta causa segura alavetz ère que demorauen sonque en andús costats des montanhes pirenenques.

Mès des de 2010 se pense qu'era poblacion d'aguest mamifèr ei mès e mès petita pr'amor dera urbanizacion umana, es cambis ena qualitat des aigües o encara er isolament genetic. De hèt, ua familha de bohères muscadèles sonque aucupe entre 200 e 400 mètres de longada ena riba d'un arriu o torrent, e es femelhes demoren totemp ena melhor zòna.

Es predators des bohères muscadèles tanpòc ajuden ara sua suberviuença. Aué ei caçat peth vison american, era lueira, cèrtes espècies d'audèth, com era cigonha blanca (*Ciconia ciconia*) o encara eth Bernat pescaire (*Ardea cinerea*). Ath delà, ei un mamifèr fòrça territoriau e non deisharà cap aute mascle entrar en çò que considèrè qu'ei d'eth.

Aué, totun, ei menaçat per diuèrses rasons: era principau ei era pollucion dera aigua, que provòque lèu era mòrt des sues predes e, sense aguestes, li

cau hùger a un aute lòc se non vò morir lèu. Tanben son menaces entada aguesta espècia es centraus idroelectricques, es restanques e tanben era extraccion d'aigua que provòque, tanben, cambis grèus enes larves e donques enes bohères muscadèles.

Mès ajudar a d'aguest petit mamifèr ei fòrça facil segontes era pensada de mès d'un cercaire. Sonque cau hèr petiti cambis ena nòsta manèra de víuer e trabalhar e, poirà èster sauvat. E cau rebrembar que mès d'un estudi confirmèc que, s'era bohèra muscadèla se pòt salvar, tanben sauvaram tot er ecosistèma que i a en aqueth lòc.

Çò qu'encara semble un prètzhèt terrible son es campanhes publicitàries en revistes e jornaus actius qu'acusen es bohères muscadèles d'un nombre mès redusit de peishi en aguesti arriu, hèt vertaderament impossible pr'amor qu'era bohèra muscadèla ei insectivòra e non minge peishi.

Sauvar era bohèra muscadèla, en 2023, vò díder salvar eth sòn biotòp, tanben ena Val d'Aran. Malerosament e laguens ua economia industriau, non ei bric urgent protegir e suenhar eth mèdi ambient ne es espècies endemiques. Hè'c damb pòc esfòrç per part des diferents administracions damb naues leis sus es idroelectricques provocarie un cambi environamentau e melhor. E mès d'ua espècia endemica pirenenca poirie suberviuer ben, e entre aguestes, era bohèra muscadèla.

Cau informar a toti sus com podem suenhar eth mèdi ambient e lutar per un environament san. Encara que i a piscicultors qu'aucissen es bohères muscadèles pr'amor que cren que mingen peishi. Non n'i a pro damb es leis, ath delà, fòrça necessàries. Mès totes es espècies animaues e vegetaus sonque poiràn salvar-se en futur se nosati, es umans, auem un cambi de pensament. Çò que non còste arren. Era educacion e era informacion son tanben, donques, clau.

Era bohèra muscadèla abans arribaue enquiara còsta mediterranèa. Aué es Pirenèus son era sua darrèra fortalesa. E poirie èster que lèu non i age mès bohères muscadèles en aguestes montanhes. Ne ena Val d'Aran. Mès era bohèra muscadèla arribèc abans qu'es umans aciu, non ei possible qu'age

mès drets que nosati sonque per açò? Ei era soleta e mès polida jòia dera corona dera nòsta fauna. Dilhèu cau cambiar eth pensament se volem qu'era bohèra muscadèla contunhe de víuer aciu.

34. ER OS

Hònt: Pexels/Janko Ferlic

Maugrat qu'eth rei deth bòsc ena Val d'Aran e en toti es Pirenèus a estat tostemp eth lop, era extincion d'aguest pendent es primèrs ans deth sègle XX provoquèc un mon a on lèu non i auie cap de superpredator, pr'amor qu'en 1992 sonque demorauen 4 o 5 ossi e era espècia ère tanben pròplèu ara desaparicion totau.

Mès era coordinacion de totes es administracions locals e era europèa, damb eth programa LIFE pendent era fin d'aquera epòca, e era reintroduccion d'enquia 8 ossi enes Pirenèus, comportèc eth reneishment d'aguesta espècia (*Urses arctos*) e pòc a pòc i tornèc a auer un rei deth bòsc ena Val d'Aran.

Au'é sonque en costat des Pirenèus Centraus - pr'amor que diuèrsi especimèns tanben sigueren liberadi en sègle XXI enes Pirenèus Occidentaus - ja i a

70 ossi e maugrat qu'era espècia aciu encara ei en situacion critica, eth neishment de mès de 10 ossardets lèu cada dus ans compòrte creir qu'er os, en territòri aranés e pirenenc a, aué, un futur que sonque poirie èster considerat coma positiu.

Ei justament era preséncia d'aguesta espècia, un aute còp, enes Pirenèus Centraus çò que provoquèc ua grana discussion entre es administracions e es ramaders de oelhes e vaques qu'encara ei luenh d'èster acabada. E, parlar der os enes Pirenèus ei aué encara crear ua polemica que semble non trapar era fin. E açò maugrat es grani esfòrci de totes es administracions - tanben era aranesa - ara ora de cercar solucions entà arrestar er atac annau d'aguesti animaues as oelhes e vaques.

Pr'amor qu'an estat sajades diuèrses estratègies ara ora d'arrestar eth descens der os - qu'aué ja non ei mès pirenenc mès esloven - pendent era primauera, quan er os ges dera sua tuta dempús d'iuernar e cerque minjar com un lhòco pr'amor dera hame. Entre aguestes i a eth retorn des gossets pirenencs entà alertar es ramaders dera arribada d'ossi o encara era amassada nocturna des oelhes de diuèrsi propietaris cada net damb barrats electriccs que semble, en generau, que capiten, a mès deth pagament administratiu per cada oelha, vaca o shivau mòrt per un os.

Eth rei deth bòsc

En ua region a on ja non i a lops, eth rei dera madeisha sonque pòt èster er os. Ei eth mès gran superpredator deth bòsc e se s'auie refugiat aciu, enes montanhes, ère pr'amor dera absurda e crudèu persecucion umana, que ja l'auie amiat pendent era fin deth sègle passat practicament ara sua extincion. Hè fòrça temps podie èster trapat per tot, tanben apròp dera còsta, un prètzhèt confirmat per diuèrsi estudi etologics que confirmen qu'er os non ei un animau des montanhes e que, se pòt, preferís víuer mès en territòris non tan nauti.

Totun, eth rei deth bòsc a estat caçat per òme des de tempsi preïstoriccs. Encara pendent era edat mejana ère considerat un acte valerós anar a caçar ossi en bòsc o ena montanha. E non cau díder que, soent, era preda ère er

èster uman e non er os, maugrat es proteccions de hèr que podie auer eth cavalièr o nòble.

Un os enes Pirenèus - e, sustot, ena Val d'Aran - pòt arribar a hèr entre 1,70 e 2 m de longada e pesar entre 80 e 300 kg. Es femelhes son un shinhau mès petites (apuprètz un 25%) e sonque arriben, de mejana, as 220 kg de pes.

Totun, e maugrat aguestes estonantes mesures, er os ei un mamifèr mès ben timid e discret. Pòt lutar e guanhar a un lop mès non a un grop de 4 o 5 lops (que ja non n'i a) e quan trape un sanglièr, çò de mès normau ei non atacar-lo, sustot s'aguest ei un mascle adult, pr'amor que, s'a fòrça hame e ataque, poirien toti dus morir des herides.

Per açò se pòt arribar a díder que, maugrat que classificat coma omnivòr (e açò vò díder que minge de tot) er os ei un animau mès erbivòr que non pas carnivòr, pr'amor qu'era pòga carn que pòt arribar a auer enes montanhes son oelhes, vaques e shivaues des umans e aguesti son cada còp mès dificils d'atacar, aumens en Aran e Catalonha.

Er abitat a on podem trapar ossi, aué, açò ei díder eth país der os, se trape entre es 1.400 e es 2.100 mètres de nautada. Ei un mamifèr qu'iuèrne, e donques li cau minjar fòrça neuridura abans dera arribada des prumères nhèus - qu'ei quan s'amague ja ena sua tuta -. Per açò semble èster un animau que minge sense fin. Dempús dera iuernacion encara a mès hame e ei alavetz fòrça perillós pr'amor que li cau recuperar eth pes e es fòrces se vò suberviuer.

Totun, e maugrat tot çò que podem arribar a pensar es umans (era majoritat n'auem pòur) mès d'un cercaire ditz que, se trapam bèth os enes montanhes non cau inquietar-se. Eth prumèr susprés serà eth madeish os, pr'amor qu'ei cuert de vision e non pòt veir un òme a 200 m. Cau demostrar tostemp ar os qu'èm aqui de manèra tranquilla. Çò de peior ei dar-li era esquia e córrer, pr'amor qu'alavetz er atac ei segur. Çò que harà er os ei lhear-se sus es sues pautes posteriores entà intimidar-mos. Se demoram dempè e cridam tanben com hè er os, era suspresa der animau serà majuscula e çò de mès normau ei que se n'anarà luenh, pr'amor que non estime es umans.

Enes montanhas ei a on pòt trapar mès neuridura er os sustot enes bòsqui caducifòlis (li shauten mens es bòsqui de conifèrs). Aué minge tot tipe de neuridura vegetau, com era heruta de bòsc, pomes sauvatges, castanhes, mès tanben mèu e diuèrsi animaus petiti com es insèctes (hormigues e vèrmes, gargolhes e se pòt tanben bèth peish d'arriu, quauque audèth malaut o encara arratets de bòsc. E tanben minge, quan pòt, fòrça carronha.

Ei evident que minjarà mès ua causa que ua auta, segontes era sason der an. Diuèrsi estudis afirman qu'er os, abans ère sonque carnivòr, mès era persecucion umana des dera preïstòria comportèc pèrder aguesta especializacion e començar a minjar neuridura vegetau, pr'amor que cada còp ère mès dificil gèsser tath sòn territòri sense trapar umans.

Açò serie un senhau d'evolucion dera intelligéncia der os. Ua intelligéncia que mès d'un cercaire situe dempús dera der òme e dera deth chimpanzé e donques que poirie èster considerat coma eth tresau mamifèr mès intelligent dera planeta. Totun, ei ua teoria encara discutida, e i a fòrça cercaires que diden que çò qu'a hèt er os en sòn mèdi naturau ei sonque adaptar-se. De un aute costat, se ben ua grana majoritat d'ossi son omnivòrs, tanben i a especimèns que sonque son carnivòrs e d'auti, encara, que son sonque vegetarians. Açò depen plan deth clima, era region e eth caractèr der os, a mès dera geografia.

Ena tardor, er os cerque pendent era net - s'er airau ei liure d'òmes tanben pendent eth dia - tot tipe de neuridura; arradim sauvatge (*Arctostaphylos uvaursi*), mèu, heruta de bòsc, ahraques de bòsc e tanben camparòus. Quan hè mès heired, non hè hàstic as limacs, cargòlhs o d'auti artropòds. Tanben hormigues.

Entà caçar hormigues er os adòpte ua estratègia susprenenta. Pr'amor dera longada des sues urpes çò que hè ei méter aguestes en hormiguèr e demorar. Quan era colònia d'insèctes patís er atac da era alerta e totes es hormigues guerrères e gessen entà deféner era colònia. Damb es pautes plies de hormigues, çò que hè er os ei chucar-se es pautes un còp e un aute sense importar-li es nhacades des insèctes. Çò de madeish hè damb

es abelhes quan cerque mèu, pr'amor qu'eth sòn magnific pelatge protegís plan er os des atacs des abelhes e semble que non li hèn mau.

Quan era heruta de bòsc ei menor pr'amor dera sason, er os cerque gargolhes o audèths. Tanben cernalhes. Es audèths sonque pòden èster terrèstres, com eth paom, se non, er os non capitarà jamès. E açò qu'ei un mamifèr que, se vò, pòt arribar a córrer apuprètz 50 km/h, qu'ei mès deth doble de çò que pòt córrer un uman.

Per açò cau rebrembar qu'era ingestion de carn en çò der os ei tostemp menor. Son excepcions es atacs der ors a crabes, cabiròus o sanglièrs. Passe mès soent que, dempús der iuèrn, baishe tath país des umans entà cercar quauqua preda facil, com ua oelha. Mès, aué, es gossets de raça pirenenca e es barrats electricis ath torn des ramats e arnes son a man de cambiar era conducta d'aguesta espècia e, se ben tostemp i auràn episodis malerosi coma aguesti, se pòt arribar a díder que passaràn de mens en mens.

Un animau nomada

Er os des Pirenèus ei un animau nomada. Ei cèrt que tostemp a un territòri pròpri, mès que se trape bèth aute os, tanben mascle, eth sòn grad de tolerància - se non patís eth zèl - ei fòrça naut, e sage de non lutar, se pòt, damb un aute os. Pr'amor qu'eth peyor enemic der uman ei un aute uman. E eth peyor enemic der os ei un aute os. Atau, se pòt díder que non ei un animau massa territoriau.

Era fòrça que pòt auer un os ei gigantassa. Sonque damb un còp de pauta e pr'amor des longues urpes qu'a, pòt arringar eth cap a ua vaca. Mès encara a un uman. Quan i a ua luta entre dus ossi mascles - que son en zèl - es nafradures que pòden patir andús segur que seràn fòrça grèves. E, soent, morís un des dus o andús. E tot açò ei un prètzhèt coneishut per os. Sonque un os mascle en zèl o ua ossa mair damb ossardets atacarà sense pensar qu'er aute ei dera sua pròpria espècia. Eth risc de morir ena luta ei pro gran.

Er os enes Pirenèus pòt hèr enquia 40 km en sonque ua net ara recèrca de neuridura. Sonque pendent era tardor descendís a airaus mèns baishi; pro luenh deth territòri centrau. En primauera çò que hè ei marchar tà airaus mèns nauti. Son vertadères migracions locals que hèn d'aguest predator un animau nomada laguens deth sòn territòri (es mascles adults n'an un d'entre 15 e 30 km²)

Zèl e reproduccion

Ua femelha d'os ei sexuaument madura quan a tres ans e miei. Eth mascle, un shinhau mèns tard, quan arribe as quate ans. Ei un animau poligam, era ossa comence eth sòn zèl en estiu (junh-junhsèga). Eth mascle, qu'a un sens der olfacte extraordinari - e tanben dera audida - cercarà dies e dies ua femelha. S'a sòrt, ne traparà ua abans dera arribada de un aute mascle. Se non, era luta ei segura, e es mèns joeni profiteràn era luta de dus adults entà realizar era copula damb era ossa que sonque demore un guanhaire. Ua parelha d'ossi seràn amassa pendent dies. Er os perseguís era femelha tostemp maugrat que, ath començament, non ei bric receptiua e encara violenta. Mès er os ei pro pacient e, fin finau, poirà copular damb era ossa. Aguesta accion se produsirà ath long de tota ua setmana e, dempús, er os se n'anarà e abandonarà era ossa.

Era gestacion dera ossa demore entre 7 e 8 mesi, mèns semble qu'ei diferida. Er ovul sonque serà fecondat dus o tres mesi dempús. Atau, era ossa guanhe era seguretat de dar neishment ar ossardet quan ei laguens dera tuta, en plen mes de deseme.

Açò ei basic pr'amor qu'er ossardet (o ossardets) nèish fòrça desprotegit e laguens dera tuta (barrada damb rames pera ossa) e sus un nin de huelhes e pèths de d'auti animaues, es possibilitats de suberviuer son fòrça mèns nautes (de hèt, era mejana de suberviuença des ossi pendent eth prumèr an qu'arribe a mèns deth 75%).

Ua ossa sonque aurà ossardets cada dus ans. Era espècia a ua esperança de vida d'apuprètz 30 ans, e es osses mèns vielhes de 15 ans ja sonque an un ossardet e non dus. Açò vò díder qu'ua ossa pòt auer ua mejana de 15

ossardets ath long dera sua vida. Er esfòrç entà criar un ossardet ei plan gran e soent era ossa a de besonh un an entà reposar.

Pendent eth neishment er ossardet pese sonque 350 gr. damb dus mesi 3 kg e damb 7 mesi 12 kg. Encara damb tres ans de vida pòt pesar sonque entre 40 e 55 kg. Eth prumèr pelatge arribarà dempús de diuèrses setmanes e serà fòrça mèns clar qu'eth des adults e damb un colier lèu blanc ath torn deth còth. Es prumèrs dents arriben quan er ossardet a ja mèns de tres mesi de vida. Es dents definitius, damb dus ans. Açò ajude a comprèner qu'era ossa suenhe plan era cria e que hèr açò provòque ua grana fatiga en aguesta. Soent i a ans qu'a un ossardet d'aqueth an e un aute mèns gran der an anterior.

Dempús der iuèrn, era ossa ges dera tuta e se'n va ara recèrca de neuridura entà poder aleitar ar ossardet. Aguest demore solet ena tuta e ei alavetz quan se debane eth moment mèns perilhós dera vida d'un os. Pr'amor qu'ei alavetz quan pòt èster aucit per ua vop, un gat sauvatge o encara ua marta. Se tot va ben, er ossardet gesserà lèu a hèr exploracions damb era mair. Toti sabem qu'es ossi son animaues que les shaute fòrça jogar. As ossardets mèns encara. Mès semblarie qu'era disciplina d'ua ossa ei estricta pr'amor que, s'er ossardet se'n va luenh, receberà un bon còp de pauta entà rebrembar que çò qu'a hèt er ossardet ei perilhós. E er ossardet non ac desbrembarà jamès.

Aguesta epòca de jòc, totun, tanben ei practicada pes ossi adults que, soent, son visti en tot jogar damb un arbe o sus era nhèu. Passats 18 mesi es ossardets auràn ja ua libertat totau entà marchar. Totun, se i a mèns d'un ossardet, aguesti demoraràn encara amassa enquiath tresau an, entà auer mèns seguretat. Exploraràn amassa, minjaràn amassa, jogaràn amassa e encara iuernaràn amassa. Dempús d'açò amiaràn ua vida 100% solitària se non ei entà reproduir-se.

Er os ei un superpredator e non a cap de predator quan ei adult. Sonque es malauties o era nòsta espècia son es solets enemics qu'a, ena vida sauvatja. Non cau díder qu'aucir un os de luenh damb un rifle non ei caçar. Ei un acte de covardia. Erosament, er os ei aué fòrça protegit e sonque es conspiracions mèns escuras -com quan siguec descorbit qu'un agent rurau

amassa damb d'aites personas anti-os auien empodoat un os ena Val d'Aran- pòden acabar damb era vida d'un os.

Mès freqüent ei capturar un os e cambiar eth sòn airau pr'amor d'un caractèr mèl agressiu o violent entàs umans d'un lòc. Mès hèr açò non sonque non provòque cap de mau en os mèl tanben protegís era comunautat umana vesia de possibles atacs.

Er os non a era costuma d'atacar personas. E non siguec confirmat jamès qu'un os mingèsse ua persona. Se i a un atac ei mèl per falta d'atencion der uman que non per ua auta causa. Caminar en bòsc damb rambalh provòque tostemp era hujuda der os. E, se i a bèth atac a ramats, ei pr'amor dera hame que patís er os en primauera. Mès ja an estat provades diuèrses solucions umanes e, aué, passe, de mens en mens.

Er os ena Val d'Aran e enes Pirenèus Centraus siguec apròp, fòrça apròp dera extincion totau pendent non hè guaire, mens de 30 ans. Aué era reaccion positiua des diferents administracions comportèc ua situacion qu'ei de mèl en mèl bona. Er os tornèc tàs Pirenèus entà tostemp. Cau acceptar açò. Era convivéncia pòt vier mèl facil o dificil, açò depen de nosati. Sonque de nosati.

Actuaument en 2023, ja i a mèl de 70 ossi en aguesta region naturau, e lèu n'i aurà fòrça mèl (ua mejana d'apuprètz 15 ossardets nau cada dus ans). Nosati credem qu'er os a tant o mèl dret qu'es umans a víuer ena natura. Era planeta non ei nòsta e se non començam a pensar qu'èm tanben hilhs dera vida ena Tèrra com ua espècia mèl non traparam jamès ne era suberviuença, ne era felicitat. Erosament er os pirenenc pòt ajudar-mos a veir qu'era biodiversitat ei tanben un des prètzhèts mèl importants dera planeta blua. E sabé'c mos harà, tanben, milhors èsters viui. Er os, pr'amor dera sua istòria, ja hè fòrça temps qu'ac sap açò.

35. ETH SANGLIÈR

Hònt: Pexels/Anna Hinckel

Dar era categoria o títol de prince des bòsqui a un mamifèr com eth sanglièr (*Sus scrofa*) pòt semblar ridicul, mèl se pensam qu'ena fauna que i a aué enes nòsti bòsqui ei un des animaues mèl prolífics dilhèu ne poirièm èster d'acòrd. Pr'amor que, se ben des dera decada de 1970 es cercaires ja avisauen qu'ère ua espècia que s'expandie fòrça (segontes era region enquia un 200%), aué ja se pòt díder qu'ei tant expandida que venguec ua plaga. E es sanglièrs, a mèl de provocar fòrça mau en coitius, tanben son fòrça perilhosi.

Eth sanglièr o pòrc sauvatge ei un mamifèr omnivòr fòrça perilhós pr'amor des sues caishòles, superiores e inferiores. Ena Peninsula Iberica, çò de mèl normau entà un sanglièr adult ei arribar as 100 kg de pes mèl ei rare especimèns mèl grani (en d'auti païsi coma Russia, pòden arribar ben as

300 kg). E son animaus que, normaument, non an pòur d'arren. E carguen contra era supausada menaça, ja sigue un uman, un shivau, un gosset o un grop de lops. Enquia er os ei prudent quan trape un sanglièr.

Dilhèu non cau referir es caracteristiques fisiques deth sanglièr, pr'amor que, segur, toti n'auem vist un. E, quan açò passe en bòsc, çò de prumèr qu'auem ei pòur. S'ei un adult mascle n'auem, pr'amor que pòt cargar e podem arribar a patir nafradures fòrça grèves que pòden amiar-mos ara mòrt. S'ei ua femelha, çò de mès normau ei que serà damb es sòns petiti e tanben cargarà contra nosati.

Es caishòles deth sanglièr son orribles. Pòden talhar pera mitat un gosset e provocar nafradures fòrça grèues en umans. E, aué ja non a predators naturaus, com eth lop o eth linx. Era calor pr'amor deth cambi climatic provoquèc auer petiti enquia dus còps cada an e en cada ua d'aguestes i pòden auer cinc sanglièrs, mès aguesta chifra pòt arribar facilament as dètz especimèns.

Aué, ua pandemia

Sonque demore er òme coma predator e enemic des sanglièrs. Aué, tanben ena Val d'Aran, que non ei cap d'excepcion, pòbles e ciutats granes patissen era arribada nocturna de sanglièrs de manèra nocturna e mès soent. I a centeats d'imatges de grops enormes de sanglièrs que cerquen neuridura enes carrèrs de ciutats sense cap de tipe de pòur. E donques, segontes eth lòc, gèsser pendent era net pòt arribar a èster perilhós.

Diden es estudis etologics hèti sus eth sanglièr, qu'un grop d'aguesti animaus - çò de mès normau ei era amassada de diuèrses mairs damb es sòns singlarons entà cercar mès seguretats - pendent es darrèrs ans deth sègle XX, èren d'apuprètz entre 8 e 10 sanglièrs. Ua causa excepcionau ère trapar grops de sanglièrs d'apuprètz 20 o 30 especimèns -en un an plan bon -. Totun, aué sigueren visti grops d'apuprètz entre 80 e 100 sanglièrs que crotzauen sense cap de pòur era carretèra e deishauen es umans mès qu'estonadi.

Non sonque i a mès e mès accidents enes carretèras pr'amor des sanglièr -s'açò passe e segontes era velocitat, ja podetz pensar en crompar un coche nau - mès tanben i a mès atacs as camps de coitiu e es problèms entàs pagesi se debanen ara mès e mès soent. Dilhèu se non siguesse pr'amor de toti aqueri problèms es umans guardaríem entà un aute costat. Mès, es sanglièrs tanben son fòrça perilhosi. E cau cridar es caçaires.

Segontes mès d'un libre de caça medievau eth sanglièr ère un des pejors animaus qu'es òmes podien trapar en bòsc. damb es sues caishòles, quan atacaue, podie aucir aisidament un shivau. E eth shivalièr demoraue sense cap de defensa. Talhe era carn d'umans, shivaus e gossets facilament e çò de milhor, se trapam un sanglièr en bòsc, e non èm armadi, ei anar-se'n. O pujar a un arbe entà sajar de salvar-mos.

Erosament es mascles demoren, pendent lèu tot era an, de manèra solitària en bòsc. Sonque an, e açò non passe tostemp, un aute sanglièr mès joen ath sòn costat qu'es cercaires nomenten "escudèr" e que demorarà damb er individú mès vielh enquia qu'aurà après tot e dempús se n'anarà tanben eth. Es femelhes e es singlarons viuen amassa, en tot formar grops, mès açò encara poirie èster mès perilhós encara, pr'amor que, s'era femelha pense qu'era o es sòns petiti son atacadi, cargarà sense cap de pòur e atakarà com un animau lhòco enquia que serà mòrta era o eth sòn enemic.

Es caracteristiques físiques des sanglièrs son es d'animaus fòrça primitiu. Coma espècia neishec hè apuprètz quaranta milions d'ans e non cambièc guaire des d'alavetz. A ua dura pèth enes costats entà protegir er animau der atac de d'auto sanglièrs (pendent era luta entre mascles), es caishòles pòden èster classificades coma es d'un mamifèr fòrça primitiu -pr'amor que fòrça mamifèrs les perderen-. A quate dits enes pautes e eth sòn grad d'adaptacion a tot tipe d'ecosistèma ei susprenent.

Pr'amor que i a sanglièrs des dera còsta enquiàs montanhes araneses mès nautes (eth limit en nautada son 4.000 mètres). Pòt víuer donques ena montanha mès tanben ena val, enes bòsqui (qu'aué son abandonats e formen un refugi perfectè entad aguesta espècia), mès tanben en espacis non tan barradi o encara totaument dubèrti, en paluns e platges, en ciutats

e pòbles o apròp e luenh des madeishes. Eth solet condicionant qu'a de besonh eth sanglièr ei auer aigua apròp e per açò sage de non aluenhar-se de torrents, arrius, estanhs o basses.

Ei vertat qu'era vision des sanglièrs non ei guaire bona. Totun, eth sòn olfacte ei estonant e tanben an ua audida potentia. Damb aguest olfacte trapen tot tipe de vegetaus en bòsc e pendent eth sòn camin, tanben diuèrsi petiti animaus, com audèths terrèstres en sòn nin, ueus, conilhs, cargòlhs, cernalhes, grapauds e gargolhes e encara d'auti. Pr'amor que, se pòt ben díder qu'un sanglièr damb hame pòt minjar absolutament de tot.

Ua vida nocturna

Segontes eth lòc - e se non i a guaire umans -, es sanglièrs an un tipe de vida diürn. Çò de mès normau, totun, ei cercar neuridura pendent era net. E, s'auem vist qu'ei un animau sociau, èm erosi de non trapar mès sanglièrs pr'amor qu'an un tipe de vida nocturn !

Eth grop de sanglièrs damb es femelhes e es porquets sonque serà visitat pes mascles pendent era epòca de zèl. Es membres deth grop demoraràn tota era net en tot cercar neuridura e sonque arrestaràn era sua marcha tà dar-se un banh damb hanga - entà auer ua pèth mès sana e sense insèctes - o entà reposar.

Ei curiós qu'eth sanglièr tanben recebec eth nòm de pòrc quan ei un des mamifèrs que mès suenhe era sua igièna damb era hanga e ei un des mès nets deth bòsc.

Quan repòse eth grop, es femelhes hèn un tipe de lhet de huelhes seques e èrba tipic. Ne podem trapar diuèrsi en camp o en bòsc. Toti dromissen amassa pr'amor que s'estimen fòrça auer eth contacte des auti (ua característica de toti es mamifèrs).

Per çò que tanh ara dièta deth sanglièr, podem díder qu'ei un vertadèr campion dera adaptacion en mon des animaus: era majoritat de heruta de bòsqui que cerque son aglans mès tanben li agraden fòrça es castanhes (depen dera sason). Ei un mamifèr omnivòr mès minge apuprètz un 80% de

materiau vegetau. Tanben minge carrolhes e diuèrsi productes agricòles coma es truhes, mès tanben camparòus, insèctes e larves (sustot hormigues) e ueus d'audèths, cernalhes, bèth arratet de bòsc e encara conilhs (segontes mès d'un cercaire i a sanglièrs especializadi en minjar sonque conilhs).

Ei vertat qu'ataque es camps de coitiu. Mès tanben a estat demostrat per diuèrsi estudis qu'aucís fòrça insèctes que non son guaire bons entara agricultura e que provòque cambis ena superficia deth solèr positiui entath bòsc pr'amor qu'entèrre es semes queigudes des arbes, da aire ath solèr e ajude a tota era comunautat vegetau deth bòsc a regenerar-se. Dit de ua auta manèra; es bòsqui evolucionen mès o mens segontes era poblacion de sanglièrs que i pòt auer en un lòc.

Es lutes pes femelhes

Ei pendent era tardor quan es mascles comencen a èster mès inquieti. E se'n van ara recèrca des grops de femelhes. S'eth mascle ei erós poirà expulsar a toti es auti mascles joeni qu'encara demoren ath costat des sues mairs. Se non arribe cap aute mascle poirà dedicar-se as femelhes sense cap de problèma. Mès n'aurà e fòrça s'arribe un dusau mascle...

Es lutes entre sanglièrs son, fòrça còps, mortaus. Es dus mascles sajaràn tostemp de nhacar eth vrente der aute, pr'amor qu'un còp açò hèt, poiràn "talhar". Mès entà arrestar aguesta accion, er aute mascle mostrarà eth sòn costat laterau, era part dera sua pèth mès dura e que poirie salvar er animau d'ua mòrt segura.

Tot açò pòt demorar diuèrsi minuts. Quan i a un guanhaire, aguest deisharà tanben ar aute sanglièr anar damb es femelhes. Mès non damb totes, pr'amor qu'ara ja i a ua jerarquia e ei eth guanhaire eth sanglièr que causarà es milhors femelhes. Totun, soent morís un des dus sanglièrs o andús, pr'amor qu'es nafradures patides pendent era luta son fòrça grèves. Eth sanglièr guanhaire demorarà damb es femelhes causides enquiara copula. Començarà en tot perseguir es mès joenes, dempús es autes. Quan era femelha ja ei premanida, eth mascle cridarà ara femelha, que demorarà

sense mòir-se, plan receptiua. Un còp visitades totes es femelhes deth grop, eth mascle les abandonarà e se n'anarà a víuer, un aute còp, era sua vida solitària en bòsc.

Es estudis confirman qu'era gestacion des femelhes de sanglièr dure apuprètz 115-135 dies. S'era mair ei mèl joena non aurà tanti singlarons. S'ei totaument adulta eth sòn nombre creisherà.

Era arribada des singlarons ralhadi (pr'amor qu'eth sòn pelatge ei tipic e plan diferent des adults) se debanarà en un horat hèt en tèrra e damb huelhes seques e èrba, rames e liquèn; damb açò, era femelha cerque dar calor e tanben amagatalh as singlarons, que cridaràn e fòrça se pensen que i a ua menaça.

Es joeni sanglièrs començaràn a lutar lèu entre eri entà auer eth milhor accés ara lèit mairau. Se i a hame non moriràn toti mèl es mens desvolopadi. Atau, era jerarquia en grop des "ralhadi" ven realitat ja pendent aquera trenda epòca. Ua jerarquia que non perderàn jamès.

Sonque ua setmana dempús deth neishement, es singlarons ja seguiràn era mair mèl sense minjar encara arren, sonque era lèit mairau. Ua setmana dempús ja comencen a nhacar quauquarren e dues setmanes dempús ja mingen tròci d'animaus e de plantes. Era mair non aleitarà mèl as singlarons des deth sòn dusau mes de vida.

Totun, e maugrat toti es esfòrci dera mair entà suenhar es sòns, diuèrsi estudis confirmèren qu'era mortalitat en aquesta trenda epòca en çò des sanglièrs ei fòrça nauta. Atau, mèl d'un cercaire confirmèc qu'eth 20% des singlarons morís abans des 3 mesi de vida, e un 55% abans des prumèrs sies mesi. Es causes mèl tipiques d'açò son era hame, es predators, es bacteris, eth heired o bèra malautia.

En mon des umans

Non podem afirmar qu'era fauna demore en mon des umans. Toti es animaus e espècies vegetaus an eth madeish dret a víuer ena planeta qu'es umans. Totun, açò tanben semble èster ua realitat ena activitat diària. E tanben n'ei entàs sanglièrs.

Era sua capacitat d'adaptacion a toti es mèdis ambients, urbanizadi o sauvatges an ajudat ad aguesta espècia a expandir-se per tota era Val d'Aran e encara mèl enlà d'ua manèra estonanta. Pr'amor qu'aué ja podem parlar d'ua plaga qu'es umans non sabem coma gestionar.

Estudis etologics diuèrsi an confirmat que, s'es condicions de neuridura e temperatura son fòrça bones, lèu era mitat des femelhes de sanglièr en ua region demoren prenhes. S'es condicions son normaus açò sonque passe en un 10% des singlaras. E s'es condicions naturaus non son bones cap de singlaras aurà petiti abans deth sòn dusau an de vida.

S'era mejana en ua singlaras fòrça joena son 5 singlarons e a eth zèl dus viatges cada an pòt auer benben 10. Es siglars adultes pòden auer enquia 15 singlarons cada còp, çò que pòt arribar a lèu 30 especimèns. Un grop de sonque cinc singlaras pòt dar ath mon mèl de 100 singlarons cada an. E açò dempús de compdar es especimèns joeni atacadi per predators o pes caçaires.

Es Pirenèus Centraus e, sustot, era Val d'Aran, siguec tradicionaument un excellent lòc entara caça deth sanglièr. Enquiara fin deth sègle XX se podien caçar facilament mèl de 100 especimèns cada an. Aué, damb era plaga de sanglièrs que patís era Val d'Aran e tanben es païsi vesins, com Catalonha, guairi sanglièrs son aucits pes caçaires cada sason? E, n'i a pro? Com se pòt gestionar tot açò damb aquestes extraordinàries taxes de reproduccion d'ua espècia sauvatja?

Dilhèu non ajudarie a trapar ua solucion eth hèt de conéisher era causa. O dilhèu òc. Abans e enquiara fin deth sègle XIX ena peninsula e sustot enes montanhas, com enes Pirenèus, i auie lops qu'èren era espècia predatora que senhalauè es limites a d'autes, com es sanglièrs. Aué ja hè fòrça temps que non i a lops en Aran, mèl es darrères notícies confirman que bèri especimèns arriben, e de mèl en mèl, enes Pirenèus des d'Occitània, a on tanben auien patit era extincion. Semblarie èster qu'era sua origina serie Itàlia.

Auram tanti problèms ara ora d'acceptar e non aucir aquesti prumèri lops que poirien crear ua comunautat petita de canids enes nòstes tèrres un aute

còp com ja auem patit damb es ossi? Non auem aprenut qu'un ecosistèma naturau (que non ei arren mèns qu'ua piramida damb es predators naut e es erbivòrs baish) san ei aguest que, tanben a predators com es ossi, es vops, es linxs, es gats sauvatges, es agles e tanben es lops?

Díden que, maugrat toti es nòsti errors èm ua espècia inteligenta que pòt aprèner tot. Dilhèu ei ora de mostra'c de manèra definitiua, pr'amor que, deuant dera plaga sense contròl des sanglièrs d'aué, es umans auem de besonh aliats: E aguesti an un nòm: es lops. Sonque atau tornarà er equilibri ecologic enes nòsti pòbles e ciutats e tanben enes nòsti bòsqui. E eth sanglièr e eth lop poirien èster claus ara ora d'acabar tot çò qu'auem hèt mau pendent eth sègle XX.

36. ETH LOP

Hònt: Pexels/Pixabay

Era majoritat de viatges, quan s'a debanat era extincion d'ua espècia en un lòc (e mèns encara s'aguesta ei un superpredator) aquesta non se recupèrè jamès se non ei damb era ajuda der òme. Totun, es darrèrs ans, passèc un prètzhèt fòrça rare; non i auie umans o lèu cap en fòrça lòcs, pr'amor dera pandemia mondiau, e açò vò díder que cèrtes espècies profitèren eth prètzhèt entà expandir-se un aute còp. E quauques espècies tornèren tà lòcs a on auien patit era extincion hège decades, dilhèu, sègles. Aguest ei eth cas deth lop (*Canis lupus italians*).

Cau remarcar qu'era espècia qu'auem destacada ei era deth lop dera Peninsula Italiana. E non era deth lop iberic (*Canis lupus singatus*), pr'amor qu'es individús confirmats un còp e aute visti en Catalonha e Aran son d'aguesta sosespècia e an era sua origina, aué, ena poblacion de lops que i

a en Occitània e que hè apuprètz 7 o 9 ans non ère en absolut permanenta. Es prumèrs lops italics donques sigueren visti en tèrres provençaus prumèr en aquera epòca. Dempús ena region lengadociana. Non cau díder qu'eth lop, coma espècia carnivòra en estat sauvatge, auie patit era extincion en estat francès hège decades e que tanpòc ne demoraue cap de viu ena Val d'Aran ne Catalonha des dera prumèra mitat deth sègle XX (eth darrèr lop caçat ei der an 1875 en Catalonha).

Totun, e damb eth temps, es prumères lopades qu'auien començat a arribar enes Pirenèus (prumèr de tot mascles solitaris e dempús quauques femelhes) comencèren a vier permanentes. E tanben a crotzar de mès en mès era termièra politica. Aué, en estat francès, ja i torne a auer ua poblacion d'apuprètz 600 individús e es prumèrs lops tanben an arribat a tèrres araneses e catalanes.

Des der an 2019 an estat visti enquia 8 lops diferents en Pirenèus aranesi e catalans. Ena província de Lhèida, e gràcies ath programa europèu LoupO sigueren observadi diuèrsi especimèns enes pòbles d'Alins e tanben en Vielha, a mès dera Val de Boí e eth Solsonés.

Era quèstion ja non ei se i a, un aute còp, lops ena Val d'Aran e Catalonha, pr'amor que, hè ans que comencen a arribar individús nomades (çò de mès segur ei que tanben siguen mascles). Era quèstion que cau hèr aué ja ei quan vieràn aguesti lops ua poblacion permanenta en Pirenèus? Pr'amor que, çò de mès segur ei que, en futur non guaire luenh era Val d'Aran e tanben es Pirenèus catalans tornaràn a auer ua petita poblacion de lops. Peth moment, sonque son mens d'un dètzeat (apuprètz 8 individús) que poirien èster a man de controlar un nau territòri enes Prepirenèus e Pirenèus Orientaus. E eth govèrn aranés, amassa damb d'auti govèrns vesins ja hè temps qu'estudie quan passarà aguesta arribada e com se poirà gestionar.

Pr'amor qu'èster ja i son, mès son molt pògui. Tanben se debanèc çò de madeish en estat francès hè mens de dètz ans e aué ja an ua poblacion de lops pro grana. Diuèrsi estudis confirman qu'era sua dièta principau son es cabiròus. Çò de segur ei qu'es lops non an encara descorbit eth paradís

naturau que son es Pirenèus Centraus. E donques era sua preséncia aciu ja ei sonque quèstion de temps...

Era grana bèstia

Eth lop ei un mamifèr carnivòr social que viu en lopades o grops familhars. Toti aqueri individús que crotzen un aute territòri de lops que non sigue eth sòn seràn aucits lèu-lèu pes pròpris lops, que non tolèren de cap de manèra era competéncia de un aute predator en son airau (que, de mejana hè 35 km²).

A mès d'açò, ua des caracteristiques qu'a coma espècia ei ua resisténcia gigantassa ara ora de caçar. Pòt hèr mès de 80 km en un dia se vò e sonque damb ua velocitat mejana de 10 km/h, maugrat que, se cau, pòt córrer ara susprenenta velocitat d'enquia 65-70 km/h (çò qu'ei eth triple de çò que corren es umans).

Açò vò díder qu'era tactica mès usada entara caça ei era fatiga dera preda. Totun, s'era lopada non pòt gahar era preda abans des prumères 20 minutes, abandone normaument era madeisha.

Eth lop a estat un animau maudit per òme des des tempsi preïstòrics. Com que non podie guanhar era batalha contra eth lop, er òme li dèc minjar e lèu auec es gossets (aué ena planeta i a apuprètz 900 milions de gossets e sonque demoren apuprètz 300.000 lops).

Des d'aquera luenhana epòca, er òme perseguic eth lop tostemp e per tot. E ne provoquèc era extincion ena majoritat de lòcs. Mès encara des deth Neolitic, quan es prumères comunautats umanes començauen a auer es prumèrs ramats de oelhes. Entà lutar contra es lopades des montanhes es umans usèren (e encara açò ei ua realitat) es celèbres mastins des Pirenèus. Arren mès se pòt hèr se non se barren es animaús pendent era net.

Eth sòn pes mejan ei de 40 Kg enes mascles e un shinhau mens enes femelhes. Era sua longada típica ei d'entre 105 e 160 cm e ei un predator fòrça mès perilhós que d'auti, pr'amor dera sua caça collectiua. Ei donques un superpredator generalista e damb ua adaptacion impressionanta a fòrça ecosistèmes coma ara es bòsqui, es montanhes, es tèrres baishes o era còsta.

Perder-se en bòsc en iuèrn en passat provocaue soent un atac de pòur irracionau en òme, pr'amor dera possibla arribada deth lop. Cap de pair ne mair deishaue es sòns mainatges jogar dehòra dera casa o pòble s'apròp i podien auer lops. Ère sinonim d'ua mòrt lèu segura s'era sason auie estat dolenta e es lops podien auer hame. Totun, aué es lops non ataquen jamès as umans e, se ben açò pòt passar, ei un prètzhèt fòrça, fòrça rare.

Mès normau ei atacar erbivòrs grani com cèrvis o sanglièrs o cabiròus. E era sua preséncia en ua region poirie representar qu'aguest biotòp ja non siguesse mès trincat e que podèsse tornar a trapar er equilibri se i a lops un aute còp.

Rebrenbatz es queishes de mès d'un ramadèr des Pirenèus qu'en sègle XXI criticaue era arribada de grops mès e mès grani de cèrvis que baishauen entàs prats entà minjar-se tota era sua èrba e deishauen es vaques e oelhes der airau sense neuridura?

Açò passe pr'amor, qu'aué, era majoritat d'airaus enes Pirenèus non an predators grani com eth lop. Se bèth dia n'i tornen a auer er equilibri naturau der ecosistèma vierà un aute còp san e totes es poblacions animaues n'auràn un gran benefici, pr'amor que, en tot hèr çò de contrari a çò que hèn es umans quan cacen es predes mès fòrtes e granes (e que pòden representar un milhorament dera espècia), es lops sonque cacen individús malauts o vielhs. E açò ei ajudar tanben aquera espècia.

Dilhèu non cau descriuer com ei un lop. Toti n'auèm vist en zoologics o reserves o encara ena television. Eth lop a un milhor pelatge qu'eth des gossets e que protegís plan es animaues, encara en temperatures de -40°C. Era sua capacitat cerebrau ei tanben fòrça mès grana (enquia un 20%) e an transmés as sòns descendents era territorialitat, qu'en çò des lops ei vitau. Es lops an diuèrses glandoles aulorifiques en sòn còs. Es mès coneishudes son es qu'an en cu, dejós dera coa, e enes quate pautes. Entà marcar eth sòn territòri, eth lop use era orina e es femses, mès tanben cate soent (apuprètz cada 250 m) en lòcs estratègics deth territòri, pr'amor que vò avisar autes lopades que non pòden entrar de cap de manèra. Eth puniment ei sonque un; era mòrt.

Era diferéncia des lops que i pòt auer ena Val d'Aran, Catalonha o encara Occitània, ei qu'era lopada, eth grop familiar de lops, ei fòrça mès redusit qu'en d'auti lòcs, com eth nòrd europèu o siberian o encara es lops americans. Era majoritat de còps ua lopada o clan familiar ei format sonque per un mascle e ua femelha alfa -que seràn es solets qu'auràn eth dret de reproduir-se- damb un o dus joeni qu'an suberviscut eth prumèr iuèrn (e que se n'anaràn, çò de mès segur, pendent eth dusau iuèrn, pr'amor que ja seràn considerats pes pairs coma estrangèrs).

Era excepcion son joeni lops d'entre 1 e 3 ans de vida, qu'an ua vida solitària e qu'entren per accident en territòri d'ua lopada, mès qu'eth mascle alfa considèra que non son cap de menaça sexuau, pr'amor que non gausaràn jamès copular damb era femelha alfa e que pòden demorar damb eri (e, soent, açò tanben passe pr'amor qu'un individú mès pòt ajudar plan ena caça). Mès ei un prètzhèt rare, pr'amor qu'era majoritat de còps, çò que hè eth mascle alfa ei aucir eth lop nomada.

Ua auta característica biologica des lops son es sues dents. Entre es predators de tota era planeta ei un des qu'a era nhacada mès forta (pòt trincar tanben uassi) e es sues maishòles tanben son mès longues qu'es d'un gosset (e aguest ja inspire respecte !). En territòri de lops totes es poblacions animaues recupèren er equilibri ecologic e vien mès fòrtes e sanes.

Era cria des petiti

Eth zèl en çò des lops se produsís entre es mesi de hereuèr e abriu, pendent era fin der iuèrn, un shinhau mès tard s'ei enes montanhas. Ua femelha plan joena sonque aurà dus o tres lobats mès, damb era edat (era esperança de vida d'un lop sauvatge pòt arribar as 14 ans) ne poirà auer 6 o 8. Era gestacion dure dus mesi e pendent eth començament d'estiu era femelha prenha cercarà ua tuta tranquilla a on auer es lobats.

Es lops sonque an hilhs un còp cada an. Se i a mès d'ua femelha ena lopada, eth mascle sajarà tanben de copular damb es autes femelhes de mens categoria. Mès era femelha alfa sajarà d'arrestar-lo. Sigue com sigue, es lobats demoraràn ena tuta pendent, aumens, tres setmanes.

Damb cinc setmanes de vida es lobatons an un pelatge fòrça mès escur e diferent deth des adults - que l'an gris o marron mès que tanben pòt arribar a èster totaument nere -. Serà alavetz quan començaràn a explorar tot çò que i pòt auer ath torn dera tuta mairau. Damb tres mesi ja mingen carn solida (regurgitada o tornada a vomegar un aute còp pes pairs) e tanben pòt començar a seguir es adults entà apréner com caçar.

Es lobats pòden demorar damb era sua lopada mairau enquia qu'an apuprètz dus ans de vida. Dempús, cau anar-se'n pr'amor qu'es sòns pairs ja non toleraràn mès era sua preséncia en sòn territòri e eth risc d'èster atacat pes pairs ei mès e mès gran segontes passen es dies. I a lobats que trapen un territòri fòrça pròplèu deth territòri mairau e d'auti encara, que se'n van luenh, luenh, a mès de 400 o 500 Km d'on neisheren (aguest serie eth cas des lops italics) e vien nomades enquia que trapen dempús ua femelha e pòden, tanben, formar ua lopada.

Entà caçar, es joeni auràn après des adults que prumèr cau cercar ua preda e dempús sajar de non èster descorbit. S'era preda ei pro grana pòt sajar de demorar en lòc e lutar (un cèrvi adult o un os). Totun, era majoritat de predes, an ua pòur ancestrau ,com er òme , deth lop, e tostemp hugen. Era persecucion pòt durar ores o minutes. Abans d'un o dilhèu dus quilomètres era lopada ja sap se pòt capitar o non.

Damb ua preda damb defenses com un cèrvi adult e fòrt o un os, es lops nhaquen soent eth cu dera preda, sustot ath torn deth perinèu, çò que provòque ua emorragia ena preda. Damb un cèrvi adult ja n'i a pro damb sonque tres nhacades entà provocar era mòrt rapida der erbivòr. S'es mesures der animau son mejanes es lops sagen de nhacar eth còth dera preda (per exemple un cabiròu o un sanglièr). Açò provòque eth trincament dera arteria cariotida der animau e ua mòrt segura abans d'ua minuta. S'era preda ei fòrça petita, com un arratet de bòsc, un teishon o un conilh, lo trapen damb es pautes e dempús joguen un shinhau abans d'aucir-lo o amiar-lo entara tuta, pr'amor qu'es lobats pòden apréner damb aguesta prumèra preda.

Era dièta deth lop ei fòrça diuèrsa e, maugrat qu'a estat classificat coma carnivòr, tanben minge, s'a fòrça hame, neuridura vegetau, coma camparòus o arraitzes o heruta sauvatge. Mès era sua dièta basica ei era carn; conilhs e lèbes, cervids diuèrsi e oelhes; anfibís e tanben d'auti carnivòrs, com eth linx o era vop e tot tipe de remosigaires. Mès s'era lopada passèc un mau iuèrn e a fòrça, fòrça hame, eth sòn extraordinari olfacte l'ajudarà a trapar bèth animau mòrt, pr'amor qu'eth lop ei tanben un predator carronhaire.

Es pèrtes economiques en mon des ramadèrs pòden vier fòrça nautes s'eth lop ei en territòri. Mès, aué, es administracions paguen per cada oelha o vaca o shivau mòrt pes lops. Ei ua espècia fòrça protegida e non pòt èster caçat de cap de manèra (e açò ja portèc ath govèrn espanhòl a considerar eth permís deth govèrn de Cantabria tà caçar lops a ua luta enes tribunaus que semble non auer fin).

Un futur damb lops

Era Val d'Aran e tanben es Pirenèus Centraus ei un territòri destinat a tornar a auer lops un aute còp. Cada an n'i a mès e mès e lèu serà formada ua o mès d'ua lopada (que dilhèu ja existís). Ei sonque ua qüestion de temps. Non se pòt hèr arren, pr'amor qu'ei un procès naturau e sajar d'erradicar toti es lops en un lòc ei un procès que pòt demorar sègles.

Cau donques cambiar era nòsta pensada. Toti auem auut pòur quan auem escotat ua istòria de lops quan èrem petiti. Se demoram en bòsc o ena montanha e auem hilhs petiti era nòsta pòur pòt arribar a èster totaument irracionau. Mès se pòt compréner.

Totun, eth lop ei un animau que, se trape un uman, çò de mès normau ei húger, pr'amor qu'era persecucion pendent sègles e milèrs d'ans demorèc enregistrat ena sua memòria. E, s'auem pro informacion, podem arribar a víuer amassa damb es lops. Non ei vertat qu'ataquen as umans. E era educacion administratiua ei basica se volem, un dia, auer ua petita poblacion de lops pirenenca un aute còp.

Totun i a fòrça cambis des deth sègle XIX, quan siguec caçat eth darrèr lop pendent es guerres carlines. Aué, e damb ua o diuèrses bones campanhes d'informacion, podem arribar a trapar er equilibri entre andues espècies. Non ei facil. Ei un predator carnivòr que tostemp, segontes era sason, aurà hame e atacarà oelhes. Mès se pòt arribar a hèr. Ja ac auem hèt damb ua auta espècia fòrça complèxa com ei era der os.

Eslovènia mos balhèc es ossi e ara Itàlia mos balhe lops. Era natura profite tostemp era abséncia umana entà tornar a conquistar es sòns drets, es drets de toti es èsters viui animaues e vegetaus. E ara ei demostrat que tanben pòt, se vò, capitar. Pr'amor qu'abans non i auie lops en Aran ne en Catalonha e ara n'i torne a auer.

Èster en 2023 sonque pòt voler díder qu'auem evolucionat un shinhau e que podem víuer amassa damb d'outes espècies animaues. E entre aguestes tanben i a era deth lop, que lèu, e tanben serà dilhèu tà tostemp, eth lop aranés.

37. ERA LUEIRA

Hònt: Pexels/Pixabay

Era lèu extincion dera lueira (*Lutra lutra*) dera majoritat d'arrius catalans (cau pensar qu'en an 1900 encara podien èster vistes soent ena còsta) poirie explicar er estonament generau dera nòsta epòca en confirmar-se qu'aué, aguest mustelid, torne a conquistar toti es arrius, estanhs, lacs e restanques d'aguest territòri, tanben ena Val d'Aran.

Enquia non hè guaire, era densitat dera poblacion de lueires ena Val d'Aran e Catalonha ère d'apuprètz 1 o 2 individús per cada quilomètre d'arriu. Non cau díder que damb un shinhau d'esfòrç ara ora de caçar-les (era caça dera lueira non arribèc a èster proïbida enquiar an 1973) podie provocar era sua lèu desaparicion de tot un arriu.

Aué, erosament, era densitat dera poblacion de lueires en andús territòris ei de lèu 7 exemplars/km d'arriu, çò que vò díder que, aumens, pendent es

20 prumèrs ans deth sègle XXI era espècia s'expandic e fòrça. E contunhe de hè'c pr'amor d'ua menor pollucion enes aigües des arrius aranesi e catalans, era proibicion de caçar-les e en generau ua melhor qualitat mediambientau.

Atau, era tornada dera lueira a fòrça lòcs on auie desapareishut en sègle XX, ei ua fòrça bona notícia, pr'amor que senhale eth bon estat mediambientau d'un airau e acabe damb ua epòca de barbarie en nòste país. Tanben ena Val d'Aran. Trapar lueires ei, donques, aué, simbòl des causes ben hètes pes administracions e tanben es sòns abitants.

Era senhora der arriu

Es lueires apertien ara grana família mamifèra des mustelids. Coma espècia ei expandida en Euròpa mès tanben Asia, Africa e encara America. Era majoritat de sosespècies s'estimen mès víuer ena aigua doça. Maugrat açò tanben i a sosespècies de lueira que son marines. Era longada mejana d'ua lueira ei d'entre 100 e 120 cm (es femelhes son un shinhau mès petites) e eth sòn pes normau ei de 10 Kg, maugrat que diuèrsi adults fòrça vielhs arribèren lèu a 20 Kg.

Eth sòn pelatge ei marron escur ena part superiora e mès clar, lèu blanc, ena part inferiora. A dues capes de peu, ua mès cuerta e ua auta encara mès longa, que protegissen era lueira totaument deth heired. A tot eth còs lubricat e pr'amor d'açò ei fòrça beròdia, pr'amor que, quan non cace (sustot pendent era net) suenhe eth sòn pelatge o repòse o jògue damb es sòns petits.

Se demanam a un quin ei eth peyor enemic dera perditz, diderà qu'es agles. Se demanam a un ramadèr qu'ei çò que mingen es agles diderà que oelhes. Dera madeisha manèra, es pescaires perseguiren pendent ans es lueires, pr'amor que didien qu'èren ua menaça entà totes es espècies de peishi que i pòt auer en un arriu - e, mès encara, coma predator de trueites o saumons-. Totun, aué diuèrsi estudis científics demostren qu'es lueires enes arrius son beneficioses entà tot eth mèdi ambient. Ei atau pr'amor qu'ei vertat

que son piscivòres e donques era majoritat dera sua dièta ei basada en caçar peishi, mès era majoritat d'aguesti son vielhs o malauts e non naden guaire ben (e espècies coma era trueita o eth saumon, que pòden húger a grana velocitat non son guaire perseguides pes lueires se trapen ua preda mès facil.

Es lueires son animaues terrèstres e ath viatge aquatics. Non naden, maugrat qu'ac semble, a granes velocitats. Ua lueira pòt arribar lèu a 11 km/h ena aigua e açò non ei guaire mès que çò que pòt arribar un èster uman (apuprètz 7 km/h es nadadors professionaus). Açò vò díder que non ei cap de superpredator. Mès ben tot çò de contràri, pr'amor qu'ei fòrça delicada, e plan restacada ara salut der environament on viu.

Açò non vò díder que non sigue un mamifèr fòrça adaptat ar aigua pr'amor qu'a ua coa estonanta (qu'ajude ar animau a gahar ua direccion o ua auta lèu-lèu), un cran long e plan damb uelhs e morre que demoren aisidament sus eth nivèu dera superficia dera aigua e ues pautes palmades extraordinàries entà poder caçar melhor.

Ua lueira pòt demorar tranquilament jos era aigua, se cau, enquia quate minutes. Quan entre laguens d'aguesta, es horats deth morre e dera audida se barren e atau arrèste era entrada d'aigua en cap. I a estudis que diden qu'era lueira non a ua vision excellenta sus tèrra. Totun, ei confirmada era excellenta vision d'aguesta espècia quan ei laguens dera aigua.

Quan ua lueira ei laguens der arriu, aguest non ei totemp clar (dilhèu per falta temporau de lum solara). Com hè alavetz era lueira entà trapar e caçar ua preda? Damb es vibrisses, aqueri peus qu'a en morre e que confirmen ara lueira se i a un peish apròp o non. Maugrat qu'era lueira non veigue alavetz era preda.

E, maugrat que s'estime mès víuer en un abitat damb ua nautada mejana (enquiàs 1.500 m) pr'amor qu'er ecosistèma ei mès ric, a estat vista en nautades superiores as 2.000 m enes Pirenèus. Ei un mamifèr plan actiu, que pòt arribar a auer ua esperança de vida d'enquia 15 ans.

Ua dièta non tan diuèrsa

Dempús de conéisher qu'ei un mustelid piscivòr fòrça de nosati didem qu'ei un predator especializat. E òc, auem fòrça rason, mès tanben cau saber qu'ei un predator qu'a ua dièta fòrça mès variada de çò que podem imaginar. Pr'amor qu'ua lueira minge, sustot peishi (e mès encara s'aguesti son grani), mès tanben anfibiens, coma es gargolhes, reptils, crancs e molluscs e encara, s'a hame, remosigaires e petiti audèths.

Eth territòri dera lueira hè apuprètz entre 15 e 18 km de longada laguens un arriu e ei excloent totaument dera preséncia de d'outes lueires deth madeish sèxe. Açò vò díder qu'eth territòri d'ua o mès d'ua femelha pòt demorar laguens o mesclat damb eth territòri d'un mascle (que son mès grani e longui). Mès era lueira ei plan territoriau se trape ua auta lueira deth madeish sèxe que non ei dera sua pròpria familha.

Atau, un mascle cercarà e atacarà un aute mascle (era majoritat de viatges ei un joen que cerque un nau territòri on víuer) s'aguest entre en sòn territòri. Ei dificil qu'era luta sigue fòrça agressiua e donques damb ua o dues nhacades e diuèrsi crits ja n'i aurà pro entà confirmar un ganhador. S'ua femelha ne trape ua auta harà çò de madeish, e açò compòrte er arrèt temporau dera reproduccion de fòrça femelhes que non an encara un territòri pròpri.

Era predileccion des lueires son aqueri animaues, sustot peishi, que non comporten ua grana e longa caça. Preferís peishi mès grani, mès s'aguesti húgen fòrça rapid non dobtarà a caçar aqueth dia peishi mès petiti e facilis. Es crancs non an era costuma de móir-se guaire laguens dera aigua e, se cau, era lueira pòt botar ua pèira entà descorbir e caçar a un susprés cranc d'arriu. Era lueira tanben ei un predator que, quan non a hame e ja ei pro suenhada, dromís fòrça. Pòt dromir pendent dies sancers. Quan decidís que cau caçar -pr'amor qu'eth sòn metabollisme ei fòrça naut- cercarà en tot nadar pendent ores e ores neuridura, cercant jos es pèires e totemp en tot deishar es sues femses en un endret concret, que pòt arribar a vier ua vertadera montanha e que servís entà senhalar eth sòn territòri as autes lueires.

Atau, e ath long de tota era net, era lueira caçarà e devorarà lèu-lèu peishi petiti o grani, crancs e gargolhes, molluscs diuèrsi o encara quauque audèth badaire que i pòt auer apròp dera riba der arriu. Se i a pro neuridura en un airau non se moirà guaire, mès se non n'i a pro cercarà ath long de tot eth sòn territòri que, com ja auem dit abans, contunhe ath long de diuèrsi quilomètres. E pòt hèr mès de cinc quilomètres diaris - i a estudis que demostren que pòt hèr, se vò, enquia 25 km sonque en ua net -.

Era majoritat de peishi son nhacats en cap. Se non en vrente, ena esquia o tanben ena coa. S'eth peish ei pro petit serà minjat dirèctament ena aigua. Se non, çò que hè era lueira ei pujar sus ua ròca a on poder minjar era naua preda a plaser. Aquiu gahe eth peish damb es sues pantes anteriores e comence a minjar en tot nhacar eth cap deth peish. Se ja a minjat pro ei possible qu'abandone eth peish mòrt damb sonque dus o tres nhacades.

Quan an fòrça hame e non an pro fòrça, çò que hèn es lueires ei començar era net pes peishi petiti, mès rapids mès tanben mès facilis de caçar. Quan aurà fòrça un aute còp tornarà as peishi mès grani. Atau, era norma serie caçar abans peishi d'entre 15 e 17 cm de longada e tanben mès petiti (entre 8-10 cm) abans que d'auti.

Pescaire de peishi

Ena Peninsula Iberica es lueires an, tanben, ua dièta diuèrsa: enquiath 72% des sues predes son peishi e dempús, enquia un 20% des predes son crancs d'arriu. Tanben cace micromamifèrs (2%), audèths (2%), reptils e anfibís (3%) e encara un 1% d'insèctes diuèrsi. Es lueires mingen mès crancs pendent er estiu, quan aguesti son fòrça mès actius, e quan era aigua des arrius ei mès clara e ei mès facil poder trapar-les. Un prètzhèt rare ei caçar sèrps en arriu, mès açò tanben depen dera hame dera lueira.

Soent non i a pro aigua en arriu o n'i a massa pr'amor d'ua inundacion. O er arriu pòt èster glaçat pr'amor der iuèrn. Alavetz es peishi an era costuma de demorar fòrça quiets. S'era lueira coneish ben eth sòn territòri - e entà hèr açò cau eth pas de diuèrsi ans - açò ei un auantatge entara lueira,

pr'amor que pòt saber plan (eth sòn grad de psiquisme ei fòrça naut) a on son es grops de peishi e quan mingen. Tanben a on pòt trapar bèra gargolha o encara un petit mollusc d'arriu: auer un territòri tanben vò díder conéisher toti es sòns meandres ara perfeccion.

Soent se n'anarà entara termièra deth sòn territòri, entà veir se tot va plan e tornar a senhalar damb es sues femses era sua propietat. damb açò, soent, n'a pro entà arrestar era entrada de ua auta lueira deth madeish sèxe e es lutes son donques, rares.

Es femelhas an un territòri fòrça mès petit, d'apuprètz 7 km de longada. E son, soent, laguens eth territòri d'un mascle. Non ei atau damb es mascles estrangèrs que poirien èster atacadi peth mascle dominant. Pr'amor qu'es femelhas de lueira sonque ataràn ua auta lueira s'aguesta ei femelha. Alavetz son fòrça agressiuas enquiath punt qu'arrèsten soent a d'outes femelhas de poder auer descendéncia pr'amor que non trapan un territòri on víuer. E, atau, non i aurà guaire predators en arriu e òc fòrça predes.

Es termièras deth territòri son, soent, fòrça visibles, e an tanben ua fòrta aulor a òli de peish. Son montanhets de femses que pòden arribar a èster usades per diuèrses generacions - quauqu'ues pendent mès de 30 ans -. Son de color gris o verd e tanben an un cèrt moc deishat pera lueira (aguest protegís eth predator des espies deth peish en estomac).

Mès non senhalen sonque es termièras deth territòri, pr'amor que, soent, dèishen un shinhau de femses en totes es ròques deth sòn camin. Mès encara apròp d'un possible airau a on es causes non son bric segures pr'amor deth caractèr des sòns vesins. A mès d'açò, es lueires criden fòrça entà senhalar era sua preséncia as autes lueires. Eth sòn crit ei fòrça caracteristic e pòt èster escotat de luenh. Es crits tanben son utilizadi entà mostrar eth sòn estat emocionau, e, donques, entà comunicar-se damb es autes lueires.

Pendent era primauera - maugrat que mès d'un cercaire sospèche qu'era lueira non a cap de sason de reproduccion permanenta - era femelha cercarà ua bona tuta. Es tutes de lueira son tostemp naturaus. Se pòden, era entrada serà subaquatica e açò vò díder qu'era lueira sonque i pòt entrar en tot nadar a trauèrs dera aigua. Açò normaument ei atau entà arrestar era

possibla entrada ena tuta -que pòt auer petiti- de d'auti predators, pr'amor que sonque ua lueira i pòt entrar.

Totun, era tuta tanben pòt èster un arbe vielh que damb es sues arraitzes arribe enquiath arriu, vegetacion complèxa com arrominguèras, o encara era anciana tuta d'ua vop o d'un teishon. Laguens i amiarà palha seca e huelhes mòrtas. Sigue com sigue, era lueira non cambiarà guaire era tuta, pr'amor que non pòt catar.

Es petiti arriben en nombre de dus o tres; s'era femelha a mès edat, pòden arribar enquia 5 o 6. Era gestacion d'ua lueira demore apuprètz 9 setmanes e es petiti pòden arribar en mon pendent quinsevolha sason der an. Maugrat açò diuèrsi cercaires afirman qu'en territòri iberic es lueires an es petiti sustot pendent era primauera.

Es petites lueires neishen cegues e sense dents. Eth sòn pelatge non ei guaire groishut, marron gris e damb ua plapa blanca caracteristica en morre. Eth creishment d'aguestes ei fòrça rapid: damb 10 dies ja pòden daurir es uelhs, maugrat que cèrts especimèns non ac hèn enquiàs quate setmanes de vida. Se i a petites lueires que ja saben nadar damb aguesta edat, d'outes encara auràn de besonh mès temps entà pèrder era pòr ar aigua. Quan an un shinhau mès de dus mesi de vida, es joenes lueires ja pòden minjar solid.

Eth trabalh mairau entà ensenhar tot çò que cau as petites lueires pòt demorar enquia tot un an e pòt èster considerat coma fòrça dur. Era mair ensenharà prumèr es petites lueires a nadar. Amie es cries sus era aigua e dempús les abandone. E era joena lueira non a cap aute camin que nadar o estofar-se. Dempús cau apréner a caçar. Era mair amiarà tròci de peishi ara tuta. Dilhèu quauque peish nafra mès encara viu. Era tòca ei provocar es cries entara sua caça ena aigua se vòlen minjar.

Maugrat tot açò es lueires son fòrça intelligentes. Pòt èster qu'ua joena lueira comence a minjar un peish pera coa. Açò comportarà fòrça problèmas ar animau. Totun, quan veirà ua lueira adulta començar a minjar un peish peth cap, eth pròplèu còp ja ac harà ben. E non les ac calerà veir un dusau viatge. Dilhèu ei coneishut de toti es amants dera natura e des animaues qu'es lueires son mamifèrs que s'estimen fòrça eth jòc. Tanben, e quan son joenes,

aprenen damb aguest. An estat vistes en tot bastir tobogans naturaus entà poder jogar, amassar e lançar pèires es ues as autes, o hèr corses de natacion en arriu entà veir se qui pòt guanhar.

Totes es cries seràn expulsades deth territòri mairau ath madeish còp. Pendent setmanes, se non mesi, es joenes lueires cercaràn un territòri on poder reposar e seràn tanben expulsades de d'auti territòris se ja son aucupadi per d'auti adults. Eth grop de frairs acabe lèu. Es femelhes pòden èster invitades per un mascle adult a demorar en sòn territòri. Es mascles cercaràn encara pendent mesi un territòri pròpri on víuer. Hèr açò non ei bric facil en un arriu. Segontes es cercaires es femelhes ja son sexuament adultes damb dus ans de vida, es mascles damb tres.

Era lueira non a guaire predators naturaus quan ei ena aigua. Ua auta causa pòt èster quan son ena riba der arriu. Totun, era peyor menaça, aué, entà ua lueira ei, coma tostemp, er òme. Non sonque es caçaires (qu'an perseguit pendent sègles es lueires pr'amor deth sòn polit pelatge) mès dilhèu pes atacs umans ath sòn environament.

Era contaminacion des aigües provòque, soent, era mòrt massiua de peishi en arriu e era lueira cercarà un aute lòc on víuer se non vò morir de hame. Ei possible qu'es peishi siguen tanben contaminadi e era lueira poirie morir empodoada.

Es restanques ena part nauta des arrius son tanben ua grèva menaça entàs lueires. Provòquen cambis en nivèu d'aigua der arriu que pòt provocar era hujuda des predes o encara er estofament des cries ena tuta s'encara non saben nadar. E era arribada d'espècies exotiques, com eth vison american, tanben provòque problèmes as lueires pr'amor dera concurrència.

Aué auem ua oportunitat unica ara ora de recuperar ua espècia que patic lèu era extincion enes arrius aranesi e catalans pr'amor dera contaminacion umana en sègle XX. Cau suenhar e protegir aguesta beròia espècia se volem auer peishi mès tanben predators en nòste mèdi aquatic. E hè'c sonque demane, com en d'auti animaues, un petit cambi de manèra de pensar. Ètz damb nosati?

38. ETH TEISHON

Hònt: Pexels/Leo sam

Es mustelids son un tipe de mamifèrs qu'an evolucionat entà adaptar-se a tot tipe de paisatge. E pòden víuer ben naut des montanhes mès tanben en lòcs mès baishi, enes bòsqui o apròp d'aguesti, a on es espacis son mès dubèrti. Quauqu'uns demoren en tutes hètes per d'auti animaues mès n'i a que pòden bastir quauqu'ues des milhors tutes animaues - son tan bones que pòden èster dempús utilizades per d'autes espècies, com era vop o encara era lueira entre d'autes -.

Aguest ei eth cas deth teishon (*Meles meles*), un mustelid celèbre pes sues tutes - vertadèrs laberints -, un mamifèr social que viu en familha e fòrça desconeishut pes amants dera natura e peth public generau. Tanben ena Val d'Aran, maugrat que non cau èster un expèrt entà trapar ua tuta de teishon -pes sues granes mesures- e dempús sajar d'estudiar-lo.

Es mustelids, toti, son petiti mamifèrs (eth teishon ei eth mès gran de toti), qu'an cèrtes caracteristiques en sòn caractèr tipiques; son fòrça intelligents e tanben prudents (eth teishon n'ei un des que mès, mès tanben son, ath viatge, valents e, se cau, herotges entà atacar en grop ua possibla menaça naua qu'entrèc en sòn territòri).

Dilhèu per açò ei trist veir un teishon mòrt en ua carretèra, ua des pejors menaces que pòt arribar a patir, aué, aguesta beròia espècia. Son mamifèrs de mesures fòrça granes e ei trist pensar qu'aguest especimèn que gessec dera tuta pendent era net entà cercar neuridura tàs petiti non tornarà jamès. Totun, eth teishon, e maugrat qu'ei celèbre entre fòrça caçaires pr'amor d'un imaginari atac d'aguest a d'autres espècies mès "productiues", com eth conilh o era lèbe, ei, sustot, insectivòr, e donques es beneficis d'ua familha de teishons en un airau seràn tostemp fòrça mès grani que non pas es problèms que pòden crear, pr'amor que liuren es regions des plagues. Perseguir e aucir un teishon, aué, ei absurd.

Caçador nocturn

Eth teishon ei un mustelid especiau. Ei un des mès grani d'aguesta familha, a eth cap fòrça plan e es aures petites. Eth sòn pelatge ei fòrça beròi e açò ei confirmat per toti aqueri qu'an estat pro erosi ara ora de veder-ne un. Eth cap deth teishon ei blanc e eth còs mès gris; a dues linhas neres en cap que crotzen es uelhs e arriben enquiàs aures que son caracteristiques d'aguesta espècia.

Es pantes e era coa d'un teishon son relatiuament cuertes, çò que da ua imatge rara ar animau. Totun, qu'a un pelatge fòrt e long. Pòt arribar ben as 79 cm de longada, sense compdar ua coa d'apuprètz 18,5 cm. Eth sòn pes arribe as 15 kg e mascles e femelhes son mès o mens egaus.

Es teishons son un tipe de mustelid que pòt èster trapat per tota era Val d'Aran. Viu tanben enes nautas montanhas, mès dilhèu preferís es territòris inferiors as 1.000 mètres de nautada. Entà víuer causís es bòsqui o terrenes pròplèus e entà cercar neuridura visite soent coitius e prats umans. Eth sòn abitat, aué, arribe enquiara còsta catalana.

Maugrat que classificat coma carnivòr, eth neuriment preferit des teishons son es vèrmes de tèrra. En airau mediterraneu on non n'i a tanti (era Val d'Aran a un clima mès ben continentau) minge tanben micromamifèrs, coma cries de conilh o lèbe o encara quauque arratet de bòsc. Tanben minge reptils e anfibís, insectes e larves e ua grana quantitat de heruta de bòsc. Perqué deurie èster considerat ua menaça pes pagesi o encara es caçaires?

Eth teishon aufrís ua imatge de pèc que non ei reau ath 100%. Es sues urpes son terribles (utilizadas, sustot, entà catar en tèrra) e rebremben e fòrça es urpes d'un os. Açò non vò díder qu'un teishon sigue un animau perillós. Sonque cau deishar-lo tranquil se ne trapam un. Mès tanpòc ei un animau estupid.

Es teishons, quan demoren enes bòsqui, preferissen es bòsqui caducifòlis, dilhèu pr'amor qu'aquiu trapen fòrça mès neuridura qu'enes bòsqui de conifèrs. Mès pòt èster trapat (un especimèn o era sua tuta) de manèra facil en camps de coitiu, com es vinhes.

Es tutes de teishon son plaçades en ticolets damb solei. Era entrada ei tostemp en un pendent. Soent son tutes vielhes de d'autres espècies, entrades a mines abandonades o hètes per eri madeishi. Pr'amor que, çò qu'ei segur, ei qu'eth teishon bastirà ua tuta naua que non a arren a veir damb era que trapèc. Ne dehòra ne laguens.

Es teishons son excellenti catadors e ua tuta de teishons pòt auer tanti tunèls sosterranhs que mos deisharien estonadi. Eth solèr ei catat damb es sues fòrtes urpes e lance tostemp era tèrra dehòra dera tuta. Caten damb es pantes anteriores e lancen era tèrra damb es pantes posteriores. Un teishon sense familha n'aurà pro damb sonque tres o quate tunèls, mès, s'a familha, n'aurà, segur, fòrça mès.

Diuèrsi estudis confirmèren qu'era tuta e tunèls de teishon pòden vier un vertadèr laberint, sustot s'ei vielha e encara ei usada per aguesti. Aguesti tunèls pòden auer diferents nautades e tanben pòden auer ua o diuèrses crambes, pr'amor que, tanben laguens dera tuta, cada membre dera familha cerque tostemp er isolament des auti. Açò non vò díder que sigue un mamifèr solitari, pr'amor qu'ei fòrça gregari e sociau damb es auti membres dera sua pròpria familha.

I a un tunèl ena tuta a on se crotzen d'auti tunèls. Soent ei fòrça gran (gigantàs pes mesures deth teishon) e mès d'un viatge podec èster demostrat que, laguens d'aguest, i poirie entrar un òme dret. I a crambes on demore cada un des teishons separadi e son fòrça confortables, pr'amor que laguens i a palha mès tanben èrba e huelhes e encara d'auti vegetaus entà auer mès temperatura. Totun, es femses e orina des teishons seràn depausades dehòra dera tuta tostemp pr'amor qu'ei un animau fòrça igienic.

Era recèrca de neuridura

Pendent eth dia, es teishons non hèn guaire causa. Reposar ena tuta en tot dromir, pr'amor qu'an costumes nocturnes. E quan a de besonh gèsser dera tuta entà començar era sua activitat principau, era caça, ei quan podem veir qu'ei un animau fòrça prudent.

Prumèr demore ena gessuda dera tuta en tot escotar se i poirie auer un predator apròp. Dempús use mès era vision mès tanben er olfacte entà assegurar-se que non i a cap de perill apròp. Sonque quan ei fòrça segur que non passarà arren dolent ei quan eth teishon dèishe era tuta. Mès non abans.

Encara atau caminarà bèri centeats de mètres e tornarà a assegurar-se qu'encara non i a predators apròp. Era sequéncia durarà ath long de tot eth camin pendent tota era net. E açò maugrat era hame que pogue auer eth teishon.

Pendent era gessuda nocturna eth teishon tanben sajarà de limpiar-se apròp d'un arbe. Entà hèr es sòns besonhs ei fòrça curios pr'amor que hè diuèrsi horats en solèr, apròp dera tuta, d'apuprètz sèt a dètz centimètres de prigondor. Aquiu deisharà es sues femses e jamès dehòra d'aguesti horats. Quan un horat ei plen ne cate un aute e sonque harà açò ena tuta quan ei malaut e non pòt gèsser dera madeisha.

Classificat coma carnivòr, eth teishon ei fòrça insectivòr, mès tanben se poirie díder qu'ei omnivòr, pr'amor que devòre tot çò qu'ei mès petit qu'eth en sòn camin: des de blat e d'auti cereaus enquia castanhes, aglans, arradims, pomes e peres, camparòus e encara huelhes e arraitzes.

Segontes era region, era dièta deth teishon ei tanben diferenta. En lòcs mès nauti, com ena Val d'Aran, era umiditat ei mès nauta e i a mès insèctes. Mès cap ara còsta eth clima ei mès sec e minge enquia un 80% d'insèctes: coleptèrs mès tanben vèrmes, grilhs, cargòlhs o limacs. Tanben pòt, s'a fòrça hame, gahar e devorar ua sèrp, mès tanben ueus, porets en nin (terrèstre) e tot tipe de micromamifèrs. E, fin finau, ven lhòco quan trape mèu, com er os, e tanben minge carronha.

Era causa de tot açò ei qu'eth teishon ei un mamifèr qu'a tostemp hame. Quan arribarà eth heired der iuèrn a de besonh resèrves de grèish fòrça nautes se vò subervíuer. Totun, ena Peninsula Iberica, e pr'amor deth clima suau, non iuèrne totaument, com ac hè en nòrd europèu. Aciu demore setmanes e mesi embarrat ena tuta sense gèsser.

Eth sòn ritme serà alavetz menor, pr'amor d'ua temperatura mès baisha e, segontes eth especimèn, mès prigond eth sòn. Mès açò non ei ua vertadèra iuernacion, com era que passe en çò des ossi, pr'amor qu'eth teishon demore alèrta tostemp e non entre en çò qu'es cercaires coneishen coma estat letargic. Sonque cau escotar un rambalh sospechós entà anar a veir se qué passe. E tanben cau béuer o encara, s'an ua hame gigantassa, tornar a abandonar era tuta familhara entà tornar a caçar.

Era sason der amor

Quan arribe era primauera eth teishon torne a patir molta hame. E tanben eth zèl. Eth nivèu d'activitat des mascles ei major e era aulor des madeishi, pr'amor des glandoles anaus que dèishen ua aulor semblanta ara deth mesc, tanben ei mès fòrta.

Quan un teishon vò copular damb ua femelha comence per jogar e suenhar-la abans. Mès d'un estudi confirme qu'es mustelids son mamifèrs fòrça jogaires e eth teishon non ei cap d'excepcion. Eth jòc sexuau d'aguesta espècia ei format per un complèxe jòc entre eth mascle e era femelha e que, sonque s'ei seguit ben, amiarà ara copula finau.

Es teishons pòden, maugrat açò, realizar era copula pendent tot er an. Aguesta arribe mès soent entre es mesi de hereuèr e mai. E com qu'ei ua

espècia de mustelid damb ua reproduccion diferida, es petiti non arriben enquia es mesi de gèr o març. Ua femelha pòt auer entre dus o quate cries, que seràn suenhades peth pair e era mair. Aquesta deisharà de d'aleitar as joeni teishons tres mesi mès tard. Mès encara demoraràn ath costat dera mair enquiara tardor e dilhèu mès tard.

Ua tuta de teishons donques pòt auer un pair e ua mair e es sues cries e dilhèu un o mès d'un hilh o hilha d'ans anteriors o dilhèu tanben un frair deth pair o era mair. Atau, ua familha o grop de teishons pòt arribar benben enquiàs 12 individús.

Aquesta familha defensarà amassa eth sòn territòri de d'auti teishons. Eth territòri deth grop aurà entre 0,5 e 5 km² segontes era region e era neuridura e ne podem trapar enquiàs 2.200 mètres de nautada.

Era prudècia deth teishon, e açò ei dilhèu ua imatge tipica, non apertie sonque as mascles. Se cau gèsser tota era familha, era mair gesserà prumèr entà estudiar eth terren e es cries demoren amagades laguens dera tuta enquiath moment adequat. Se tot va ben, era mair tornarà a entrar ena tuta entà cercar as joeni teishons. E, se i a bèth perill, toti tornaràn amassa rapidament ara tuta. Es grops de teishons o familhas comencen a trincar-se normaument pendent era prumèra tardor. Quauqui joeni començaràn a anar-se'n deth territòri e sonque es mès joeni (neishudi mès tard) demoraràn encara un shinhau mès damb es pairs.

Eth teishon patís aué granes menaces per part dera nòsta espècia, coma era desforestacion, es carretères, atau coma ua pèrta d'abitat constant. Se ben ei vertat que pòt patir er atac de mès d'un predator, coma vops o gats sauvatges, era peyor menaça èm tostemp nosati.

Se i a bères societats en païsi mès nòrdics que considèren qu'eth teishon ei un des animaús mès importants deth bòsc perqué non podem tanben nosati conéisher un shinhau mès aguesti mustelids? Conéisher ua espècia ei, soent, sinonim, d'amor. E estimar ua espècia tanben vò díder suenhar-la e protegir-la (non cau guaire entà hèr tunèls entàs teishons entà crotzar es carretères): eth mon ei unic, mès diuèrs. E totes es espècies an eth dret a i víuer. Eth beròi teishon tanben.

39. ER ERIÇON

Hònt: Pexels/monicore

S'auessem d'escuélher un animau que pensam qu'ei fòrça primitiu restacat as auti, dilhèu pr'amor des sues formes ancianes, causiríem er eriçon, aguest insectivòr que neishec coma espècia apuprètz pendent eth Miocèn, çò ei era epòca preïstorica anteriora ara nòsta arribada coma espècia. E, que, a mès a mès, ei ua estonanta fortaleza animau; era fortaleza preïstorica coneishuda coma eriçon (*Erinaceus europaeus*).

Pr'amor qu'es sues formes damb es sues espies (que non son arren mès que peus durs) ei ua vertadera fortaleza deuant des predators. Mès d'ua vop o un gosset sagèc de nhacar un eriçon e hùgeg dempús de patir un grèu dolor pr'amor des sues espies.

Totun, e maugrat era sensacion de fòrça e seguretad que pòt aufrir un eriçon, es sues defenses non son tan bones, pr'amor que, s'eth predator

pòt virar er eriçon damb es sues poutes, era fin der animau ei segura. A mès, era sua estrategia de defensa passiuva, çò ei era de demorar quiet com se siguesse ua pilòta, ei pr'amor que non pòt córrer (ua estrategia animau de suberviuença mès modèrna) e tanpòc pòden amagar-se ben. E es sòns dents non son cap de defensa contra es predators.

Ena Peninsula Iberica er eriçon comun viu amassa damb er eriçon african, ua espècia dilhèu un shinhau mès redona (e non tan longa) e mès clara. Totun, se cau cercar ena Val d'Aran, sonque traparam era espècia d'eriçon comun, e, maugrat que tanben n'i a mès ath sud, en Aran non i a eriçons africans, mès tipics dera còsta mediterranea.

Er eriçon comun donques ei er insectivòr mès gran que podem trapar enes bòsqui aranesi. Non a còth, a cinc dits en cada pauta e un morre ponchut. Es espies dera esquia arriben as 2,4 cm de longada e an un color o un aute segontes er especimèn. Quan ven redon pr'amor que sospeche que i a ua menaça apròp, ei, totun, fòrça dificil entà un predator de nhacar-lo. Mès se pòt hèr.

Er eriçon pòt hèr enquia 28 cm de longada e causís mès ben airaus secs e s'aluenhe tostemp dera umiditat e deth heired. Soent demore laguens deth bòsc mès tanben apròp d'aguest e encara en jardins de pòbles e ciutats. En iuèrn ei freqüent trapar eriçons laguens de cases abandonades, pr'amor que cerquen aqui mès calor.

Ua dièta diuèrsa

Qualificat coma insectivòr, era sua dièta ei, totun, fòrça mès diuèrsa. De hèt, ei un excellent predator carnivòr de petiti animaus que pòt trapar en solèr deth bòsc. Atau cace e devòre tot tipe d'insèctes o larves d'insèctes, miriapòds, cargòlhs, limacs e vèrmes de tèrra, gargolhes e cernalhes. E, se non trape arrren mès, tanben aglans, baies, e heruta deth bòsc, rica en sucre. Maugrat qu'a costumes nocturnes, se pòden veir eriçons en bòsc dempús dera ploja pr'amor qu'ei alavetz quan trape mès vèrmes. Es sues formes son fòrça semblantes as deth gat, mès damb mès tròci (poutes, caps, antenes) d'artropòds, e tanben tròci de cargòlh enes madeishes espies.

Er eriçon, de un aute costat, ei un mamifèr qu'iuèrne e era sua etapa de reproduccion donques, se limite ath periòde annau que va de març a seteme. Totun, semble que mès d'un estudi senhalèc qu'era copula se pòt debanar pendent lèu tot er an.

Es femelhes d'eriçon pòden auer petiti enquia dus còps cada an (eth factor principau ei era neuridura). Era trobada entre eth mascle e era femelha semble mès ua luta entre dus mascles que non ua trobada d'amor. Soent pòt durar ores e ores (sustot pendent era tarda) e eth mascle non capite tostemp.

Era gestacion dure apuprètz cinc o sies setmanes. Dempús arribaràn entre dus e dètz petiti (era mejana son 7). Es joeni nèishen cègui e damb pòc pelatge. Eth sòn olfacte, totun, ja semble fòrça desvolopat. damb dues setmanes es petiti daurissen es uelhs e apròp de quate setmanes dempús ja pòden minjar solets e non an besonh dera lèit mairau. Totun, encara demoraràn damb era mair quauqua setmana, enquiara independència totau.

Es eriçons quan iuèrnen comencen a auer eth ritme biologic fòrça mès baish pr'amor qu'arribe eth heired. Mès non cerquen cap de tuta entà amagar-se. Sonque damb caperar-se un shinhau damb huelhes mòrtes o seques ja n'an pro entà començar era "fausa" iuernacion. Pr'amor que non ei ua iuernacion reau. Son sonque en estat letargic. Un uman que non ei cap d'expèrt diderà alavetz qu'ei mòrt. Mès qu'escote tostemp e se sospeche que i a ua menaça pòt desvelhar-se lèu. Ei atau que, en tot passejar peth bòsc o bèth jardin urban, eth nòste gosset descorbirà (mès non atcarà s'ei pro intelligent pr'amor des espies der eriçon) bèth individú que sage de dromir des deth començament deth matin, jos huelhes seques.

Es etològs confirman qu'ua vop o un gosset plan escarrabilhat pòt virar e aucir un eriçon. Tanben ne sigueren trapadi uassi en nins d'agla o de duc. Aguesti serien es pocs predators der eriçon, çò que demòstre qu'era sua istòria evolutiua ei longa, fòrça longa, mès que tanben ei ua capitada.

Era peyor menaça entàs eriçons, aué, èm nosati. Ei normau veir eriçons mòrti ath costat des carretères quan volien crotzar. Er instinct der eriçon

ditz que, deuant ua amenaça, çò de milhor ei demorar quiet e hèr ua pilòta damb es espies dehòra . Mès açò, que soent sauve era vida der eriçon, ei tot çò de contràri qu'er eriçon a hèr se trape un coche.

Dilhèu se poirien bastir tunèls entà ajudar es animaus a crotzar es carretères. O impedir era sua arribada enquiàs madeishes damb murs. Totes es carretères sigueren bastides entà crotzar bòsqui o airaus a on era fauna hège milèrs d'ans que i demoraue abans dera nòsta arribada coma espècia.

Er eriçon contunhe aué d'èster un mamifèr fòrça beròi e simpatic. Mès ja non pòt víuer enes cases damb era naua lei des animaus (2023) pr'amor que tanben ei un animau qu'a fòrça parasits perilhosi entar èster uman. Aué, maugrat tot, ei freqüent trapar eriçons enes bòsqui aranesi pr'amor que pòt èster trapat enquiàs 1.600 m de nautada. Mès ath sud, ath torn dera ciutat de Lhèida, non n'i a guaire, pr'amor deth sòn clima sec der airau. E era Val d'Aran torne a demostrar qu'eth sòn clima tanben ei ua benediccion entara fauna e era flòra. En definitiua, e non sonque entàs eriçons mès entà tota era vida.

40. ERA TRUEITA

Hònt: Pexels/Austin Cooper

Era trueita comuna (*Salmo trutta*) ei, maugrat eth sòn nòm, un peish dera familha des salmonids, de hèt eth mès comun, e un des peishi mès grani que pòden èster trapadi ena Garona e donc ena Val d'Aran. Son peishi d'arriu, maugrat que tanben i a dues sosespècies que demoren, cada ua, en lacs e ena mar. Es trueites d'arriu araneses an un color diferent e ua des caracteristiques qu'a coma espècia ei que cambie era sua dièta aumens un còp ath long dera sua vida, pr'amor que, quan ei fòrça joena, sonque minge insèctes aquatics e quan ei adulta minge tanben animaus terrèstres (com anfibís e reptils mès tanben bèth micromamifèr se pòt), insèctes e, sustot, peishi mès petiti e entre aguesti trueites petites e joenes.

Era trueita d'arriu a un color marron, mès daurat enes costats e ena part inferiora ei blanca. A eth còs plapat, damb plapes de color ròi mès tanben verd o marron mès escur.

Ua idia des mesures e pes d'aguest gran peish d'arriu ei que pòt arribar benben as 14 kg (en America eth recòrd ei de lèu 19 Kg) e enquia un mètre de longada, mès era mejana de trueites non arribe normaument a d'aguestes mesures, pr'amor que morissen abans. Era trueita d'arriu tanben ei coneishuda coma trueita sauvatge. Era classificacion ven pr'amor qu'ei un peish fòrça territoriau e entà arrestar era entrada de d'autes mascles en sòn airau ei fòrça agressiu.

Atau, era trueita d'arriu ei un peish fòrça oportunista e tanben s'adapte ben a toti es cambis de neuridura que pòt patir er arriu segontes era sason. Totun, a limites damb era temperatura (entà poder reproduir-se ben era temperatura dera aigua der arriu a d'èster, pendent aguesta sason, entre es 5°C e 12°C, maugrat qu'era rèsta der an pòt èster un shinhau mès nauta). Es trueites d'arriu son salmonids que ja comencen a neurir-se quan encara son laguens deth ueu e quan son fòrça joenes cacen insèctes en çò de mès prigond der arriu. Ei ua menaça entada era madeisha pr'amor qu'es adults soent cacen e devòren tanben trueites mès joenes.

Un peish mondiau

Aué an estat confirmades enquia sies sosespècies de trueita d'arriu. Ei un peish autoctòn d'Euròpa mès s'expandic fòrça damb es umans pendent es sègles XIX e XX e aué se pòden trapar trueites d'arriu en un sense fin de païsi de tota era Tèrra e lèu en toti es continents (tanben en Oceania).

Cada an era sason de ponduda de ueus passe entre es mesi d'octobre a deseme e era fecondacion, com en fòrça espècies de peishi, ei extèrna: es mascles hèn un horat en solèr der arriu e lo defenen de d'auti mascles. Es que son mens agressiu non se reproduiran jamès pr'amor que perderàn tostemp er airau damb eth horat. Era femelha escuelh un horat e dèishe enquia 2.000 ueus per cada kg de pes. Dempús eth mascle arribe e dèishe anar eth sòn espèrma sus es ueus. Com passe en çò des salmons, era majoritat

moriran dempús dera fecondacion, mès ua petita quantitat suberviueràn enquiar an següent.

Non ei ua espècia de peish considerada menaçada, mès era sua pesca fòrça estimada pr'amor que se cerquen tostemp grani especimens, ei fòrça reglada. Es menaces que mès patís son tostemp restacades damb es umans, pr'amor des restanques, era pesca sense limits o era pollucion des aigües, que provoquen ua pèrta d'oxigèn e son fataus entàs trueites d'arriu.

De un aute costat, mès d'un cercaire demanèc analizar es trueites pescades e tornar, sustot es femelhes, un aute còp ar arriu, pr'amor qu'ua soleta femelha pescada sense control pòt comportar era desaparicion futura de milèrs e milèrs de trueites en arriu.

Com peish a bères condicions ara ora de suberviuer. Ja auem dit quina ei era temperatura ideau entà un bon creishement des ueus. Era rèsta der an era temperatura a d'èster entre 16°C e 18°C e, se non ei atau, açò provòque ua pèrta d'oxigèn que pòt amiar ara mòrt de detzenats, a còps centeats, d'individús pendent er estiu, pr'amor d'aguesta causa.

Dilhèu pr'amor d'açò e maugrat es prigondes menaces que represente er èster uman -non a guaire predators naturaus en arriu pr'amor dera sua nauta velocitat quan nade- era major menaça que pòt patir era trueita d'arriu poirie èster eth cambi climatic restacat dirèctament tanben pera nòsta espècia. De hèt, temperatures mès nautes en un futur pròplèu poirien provocar grani cambis environamentaus enes aigües des arrius, e tanben ena Garona. E açò ei un perilh enorme entada aguesta espècia de peish, tanben ena Val d'Aran.

Se ben ei confirmat qu'era majoritat d'individús morissen pendent era ponduda de ueus e era sua fertilizacion posteriora pr'amor deth gran esfòrç, enquia un 20% des femelhes suberviueràn, aumens, enquiar an següent. S'açò passe un viatge e un aute, çò que non ei guaire comun, era trueita d'arriu - que cerque tostemp es hònts des arrius maugrat víuer luenh d'aguestes - pòt arribar a víuer benben 20 ans.

Eth prumèr còp que siguec descrita siguec quan eth roman Aelian ne parlèc dus sègles abans de Crist en Macedònia. Ena Val d'Aran non ei coneishut

quan comencèc a èster pescada mès çò de mès segur, pr'amor qu'ei ua neuridura excellenta, ei qu'ac siguesse des de totemp. Aumens des dera arribada des aranesi ena region.

Era vision dera trueita ei magnifica e açò hè d'aguest salmonid un predator horrible tàs auti peishi que i pòt auer en arriu. Tot eth sòn còs qu'ei adaptat ara nauta velocitat e dehòra d'Euròpa a estat considerada com ua vertadèra plaga fòrça toxica entar environament.

Atau, e damb eth risc de patir fòrça es pròplèus ans, pr'amor d'ua major pollucion, ua mès grana pesca e cèrtes malauties, cau demorar era arribada deth cambi climatic actuau - que ja passe - entà describir s'ei ua espècia de peish que poirà subervíuer a ues mès nautas temperatures. Ei donques ara quan era trueita d'arriu a de mostrar era sua fòrça nauta capacitat d'adaptacion environamentau. Se non, non i aurà guaires trueites d'arriu ena Garona ne ena Val d'Aran en futur.

41. ETH PUPUT

Hònt: Pexels/Raujukhan Pathan

Eth puput, coneishut tanben com poret de Sant Martí ena Val d'Aran, non ei un audèth que se pogue trapar soent ena Val d'Aran pr'amor que, maugrat que demore entre era còsta e nautades d'enquia 1.600 mètres, preferís mès airaus damb fòrça solei e damb nautas temperatures. Per açò ei un shinhau mès dificil veir puputs des des 1.200-1.300 mètres de nautada entà naut. Totun, tanpòc ei estranh trapar-ne sustot pendent era epòca dera reproduccion.

Er abitat deth puput (*Upupa epops*) son camps de coitiu dauridi damb non guaire vegetacion, pr'amor qu'ei un audèth (dera familha des Upupidae, eth genre Upupa e er orde des Upupifòrmes) insectivòr, que pòt trapar milhor neuridura en terren plan. Atau, ei mès normau trapar puputs apròp

de bòsqui e tanben parcs e jardins urbans. Enes montanhes mes nautes donques ei fòrça malaisit de trapar-ne.

Es caracteristiques fisiques deth puput son uniques, damb un cèrt color iranja en còs e ales e coa ralhades de blanc e nere. Eth sòn bèc tanben ei tipic, fòrça long e corbat e a ua cresta de plumes sus eth cap damb es puntes neres, que daurís e barre cada viatge que dèishe de volar. Mès eth sòn crit ei, dilhèu, çò de mès caracteristic e que toti -tanben es que non son expèrts- pòden reconéisher ena natura.

Un audèth migratòri

Es puputs son audèths autoctòns d'Euròpa e Asia que migren cada iuèrn entà Africa e que tornen entara reproduccion. Atau, e pendent es mesi de març e abriu ja comence a èster possible trapar o escotar puputs ena val (ena còsta pòden arribar abans e tot, pendent eth mes de hereuèr segontes era sason).

Es cercaires non son d'acòrd sus era manèra de bastir eth nin des puputs. Quauqu'uns afirman que les hè laguens d'arbes o parets de ròca o encara en cases abandonades. D'auti, que hè eth sòn nin en solèr e que se pòt reconéisher plan pr'amor qu'era aulor ei fòrça dolenta (en occitan e catalan *put vò díder hèr ua aulor horrible*).

Es puputs son monogames, aumens, pendent era sason de reproduccion. Mès ar an següent, eth mascle pòt escuélher era madeisha femelha o ua auta. Totun, passe soent qu'era madeisha parelha se trape, un aute còp, pendent aquesta epòca dempús d'arribar d'Africa (sustot ena zòna nomentada Sahel) e utilize eth madeish nin, an darrèr an - era esperança de vida d'aquesta espècia ei d'apuprètz 11 ans -.

Es puputs pòden auer eth zèl enquia dus còps cada an segontes er airau, era temperatura e era neuridura. Eth prumèr còp que poirie arribar ei en mes de març, dempús dera sua arribada en tèrres araneses. Eth dusau còp pendent es mesi de junh e junhsèga.

Maugrat era sua beutat, eth puput ei un audèth fòrça territoriau que non tolère de cap de manèra era preséncia de d'auti mascles o femelhes en sòn

airau. S'açò passe i aurà ua luta des bones e, soent, un des dus individús pòt pèrder era vision d'un uelh pr'amor des atacs deth sòn contrincant damb eth long bèc.

Dempús de reproduir-se, çò de mès normau ei tornar tà Africa e sonque quauqui especimèns demoraràn ena val entà passar er iuèrn (dilhèu individús fòrça vielhs o malauts).

Es mesures deth puput son d'entre 44 e 48 cm entara envergadura d'ales, un còs damb ua longada d'entre 25 e 32 cm e un pes d'apuprètz 90 gr. Eth puput tanben a coma costuma hèr banhs de solei e enquia banhs de tèrra -dilhèu entà limpiar-se de possibles bacteris o encara insèctes, pr'amor que demore en zones on i a fòrça invertebrats.

Ua dièta tanben diuèrsa

Ena dièta deth puput i a insèctes de tot tipe, tanben hormigues, mès tanben petiti reptils, gargolhes e se n'i a, semes e heruta deth bòsc. Minge tostemp soleta e eth mascle ajude era femelha quan i a es ueus en nin. Eth sòn crit pendent era epòca dera reproduccion ei, prumèr, entà cridar era atencion d'ua femelha e, dempús, entà aluenhar d'auti mascles e avisar dera propietat deth territòri.

Segontes era region, era ponduda a mès o mens ueus (ne pòden arribar a auer enquia 12) e comence a suenhar aguesti des deth prumèr ueu, çò que vò díder que bèri neisheren abans e d'auti dempús. Era incubacion des ueus demore sonque dues setmanes longues e es porets demoraràn laguens deth nin apuprètz dues setmanes mès (maugrat que, un còp ja gessudi d'aguest, encara seràn suenhats pes pairs ua setmana mès).

Era aulor, fòrça dolenta, qu'a eth nin e es porets (pr'amor d'ua glandola especiau qu'an) ei era major defensa qu'an es puputs contra es predators. Es porets, se son atacadi, lancen es sues femses contra eth predator e, se son mès grani, pòden atacar tanben damb eth sòn long bèc.

Aué ei ua espècia fòrça protegida, maugrat que se pense que non ei guaire menaçada, aumens en sud europèu. En cultures ancianes com era egipciana o era minoica (*dbt* en ancian Egipte) ère fòrça estimada mès tot

çò de contràri ena Euròpa septentrionau, a on veir ua puput comportaue era arribada dera mòrt.

Aué, era desforestacion e er usatge de pesticides son ua des menaces mès granes que pòt patir eth puput, pr'amor que provòquen era mòrt de fòrça insèctes que formen part dera sua dièta. Ei ua espècia qu'enquiara decada de 1950 tanben migraue, ath nòrd deth continent europèu mès aué siguec confirmada era sua extincion en aqueth airau. En Africa deth Nòrd, encara ei capturada entà véner parts deth sòn còs pr'amor de cèrtes propietats (jamès demostrades scientificament) medicaus.

Dilhèu pr'amor de tot açò a ua poblacion establa mès que comence a èster plan menaçada. Ei sinonim de primauera enes bòsqui per fòrça persones e dilhèu ei sonque pr'amor deth sòn beròdi crit (mès que tanben ataque e arrèste eth creishement de plagues) poirie èster intelligent suenhar eth puput e ajudar-lo a superar eth declin naturau que patís coma espècia. Es nòsti bòsqui tanben son mès polidi damb eth cant annau deth puput. Non i ètz d'acòrd?

42. ETH BÈCTÒRT

Hònt: Pexels/Daniil Komov

Eth bèctòrt, tanben coneishut ena Val d'Aran damb es nòms de bèccrotzat o peructòrt (*Loxia curvirostra*) ei un des audèths que mès soent podem trapar enes bòsqui de conifèrs aranesi, tan tipics dera nauta montanha (des des 1.600 m. de nautada tà naut). Eth color des sèxes - mès vermelh eth mascle e mès auriò o verd era femelha - pòden hèr pensar qu'èm deuant de dues espècies diferentes. Totun, ei eth sòn bèc, fòrça singular, çò que permet poder classificar-les en aquesta espècia.

Pr'amor qu'eth bèctòrt ei un audèth fòrça especializat e que depen tostemp des granes des pins e auets que i a en aquest tipe de bòsqui de montanha. Entà arribar enquiàs pinhons des carrolhes - un tipe de neuridura fòrça nutritiu - utilize eth sòn bèc tipic, damb ua forma mès lèu crotzada. Ei

damb aguest fòrt bèc que daurís es carrolhes des arbes e arribe a sòn minjar preferit.

Maugrat que soent ei considerat un audèth sedentari enes zònes on n'i a, pr'amor qu'es carrolhes pòden demorar barrades enquia un an entara sua dubertura finau - e açò hè d'aguestes semes des carrolhes ua neuridura que se consèrve plan ath long de tot er an -, tanben pòt patir per rasons diuèrses, sustot per falta de neuridura, çò que tanben provòque migracions. Ei alavetz quan ei coneishuda era formacion de grani grops de bèccrotzats que migren ara recèrca d'un nau airau on poder suberviuer.

Es arbes preferidi deth bèctòrt son, sustot, es pins ròis (*Pinus sylvestris*), er auet (*Abies alta*) e eth pin blanc (*Pinus halepensis*), que dan carrolhes e pinhons ath long de lèu tot er an. D'auti arbes com eth pin nere (*Pinus nigra*) o encara d'auti d'aguesta familha sonque dan pinhons un còp cada 2 o 5 ans segontes era region e pòden comportar migracions massiues de bèctòrts pr'amor dera hame. Ena Val d'Aran ei un audèth que pòt èster escotat e vist ath long de tot er an en aguest tipe de bòsqui.

Eth bèctòrt ei un audèth que non a ua sason particulara entà reproduir-se. Se i a fòrça minjar bastirà eth nin e lèu aurà petiti. Totun, ei mèns freqüent hèr era ponduda entre es mesi de hereurèr (abans dera fin der iuèrn) e abriu (ena primauera). Era femelha suenharà eth ueu lèu-lèu e per açò es bèctòrts pòden arribar ara maduretad sexua fòrça joeni, sonque dempús d'abandonar eth nin.

Eth factor clau ei era neuridura e se non n'i a se n'anaràn a d'auti territòris vesins entà poder suberviuer. Atau, per exemple, sigueren visti bèctòrts en grop ena Catalonha centrau un còp en 1983 (on non son tipics e era sua aparicion ei totaument extraordinària) e un aute còp en 1990.

Ua vida cuerta

Eth bèctòrt demore en bòsqui de conifèrs situadi en montanhes d'entre 1.600 e 2.300 mètres de nautada. Poirie semblar qu'aquiu naut non an guaire predators, mèns era realitat ei qu'ei un audèth que patís er atac de

fòrça predators, sustot, audèths de preda, com eth gai, er esparvèr o er astor, eth faucom, eth soriguèr o encara eth chòt. Tot açò compòrte ua cuerta vida de mejana de sonque pògui ans.

Entà contrarestar aguest prètzhèt eth bèctòrt a ua taxa reproductiua fòrça nauta que pòt arribar a debanar-se enquia dus còps cada an se i a pro neuridura en airau. Alavetz era femelha pon entre 3 e 4 ueus blanqui plapats que seràn suenhats pera mair non guaire mèns de dues setmanes. Dempús ja comencen a volar e a cercar minjar solets.

Aué ei ua espècia fòrça expandida per tot Euròpa e encara Asia (arribe enquia Japon). Son coneishudes enquia 22 sosespècies, que demoren isolades geneticament, çò que provocarà, un dia, eth neishment d'ua naua espècia damb color o abituds diferents des autes per mutacions biologiques. Eth prètzhèt ei confirmat per diuèrsi ornitològs.

Ena Val d'Aran se pòt díder qu'ei un audèth autoctòn que trape enes Pirenèus un airau ideau entà víuer. I a fòrça bòsqui d'auets e pin nere e soent son vielhs, çò que vò díder mèns semes. Açò ei ideau entath bèccrotzat e era sua poblacion enes bòsqui de montanha aranesi ei abundant e permanenta per aguesta rason.

Mascles fòrça mascles

Eth mascle deth bèctòrt, maugrat es sues petites mesures (20 cm de longada, 53 gr de pes e 29 cm d'envergadura d'ales) a costumes que poirien èster considerades coma fòrça masculines. Mès d'un cercaire podèc observar bèctòrts mascles en tot cantar sus bèri arbes des mèns nauti que i pòt auer en bòsc. Açò compòrte qu'eth sòn cant, tanben plan polit, non ei guaire naut, e donques, non pòt èster escotat de guaire luenh. Ei per açò qu'eth bèctòrt, quan cerque ua femelha (que soent ei era madeisha aumens ath long de tot er an) se'n va ara part mèns nauta d'un arbe naut e vielh e comence a cantar. Tanben pòt hèr açò entà senhalar eth sòn territòri a d'auti mascles.

Mès es bèctòrts son audèths gregaris que demoren en colònies e donques an fòrça vesins e non i cap de problèma per açò. Non cau díder que quan

se'n va ad aguesti arbes entà cantar ei un des moments mès perilhosi pr'amor que, soent, ei vist per un predator alat e dempús, caçat.

Es bèccrotzats, de un aute costat, tanben son audèths fòrça escarrabilhats, pr'amor que se non an pro damb era giganta fòrça deth sòn bèc entà daurir ua carrolha - e era sua preséncia pòt èster confirmada ath torn d'un arbe on i a fòrça carrolhes daurides - e li manque minjar, abans de migrar caçarà insèctes o encara bèth reptil o anfibí. Quan aguesti recorsi son acabadi sonque demore emigrar.

Aguest audèth a coma hèt extraordinàri un bèc que sonque an, en mon des audèths, es parroquets, mès tipics d'airaus tropicaus. Es maishères deth sòn bèc donques son extraordinàries e damb eres pòt daurir aisidament ua carrolha e dempús, s'encara a hame, ua auta e ua auta...

Justament, diuèrsi estudis scientifics confirmen qu'es poblacions mediterranèes (e donques pirenenques) an mès e mès diferéncias morfologiques que d'autes que i a en nòrd europèu. E açò poirie comportar, damb eth temps, ua espècia unica autoctòna dera Val d'Aran, diferenta de d'autes. Un prètzhet que sonque pòt èster considerat coma estonant. E vosati n'auetz tanben vist un?

43. ERA LÈBE

Hònt: Pexels/pixabay

Vo'n brembatz dera scèna deth libre Alícia en País des Meravilhas -revirat magnificament ar aranés per Tònho Castet- a on ua lèbe parle damb Alícia en tot semblar un animau lhòco? Ei pr'amor dera sua nauta velocitat quan cor, es sòns uelhs (fòrça diferents des deth conilh) e es lutes damb es pantes que podem arribar a veir bèth còp en un prat - e que non son normaument entre dus mascles mès entre ua femelha e un mascle pr'amor que non ei premanida entara copula -.

I a diuèrsi aspèctes dera lèbe qu'ajuden a identificar era espècia (*Lepus europaeus*) d'un conilh; es aurelhes dera lèbe son fòrça mès longues, eth color des uelhs ei auriò -e es des conilhs escur- ei solitària era majoritat de viatges, e non a es cries laguens ua tuta de tèrra, mès ena superfícia.

Era longada d'ua lèbe pòt arribar benben as 73 cm. Es mascles son un shinhau mès grani qu'es femelhas, e pòt pesar entre 2,5 Kg e 7Kg. Era coa hè entre 7 e 13 cm de longada e sonque es aures pòden arribar plan as 14 cm de longada. En sud europèu era mejana de pes ei d'apuprètz 3 kg, mès en centre e nòrd europèu (pr'amor qu'ei ua espècia de mamifèr autoctòn d'Euròpa mès tanben d'Asia e Africa) pòt arribar benben as 7 kg de mejana. Maugrat qu'eth nuclèu centrau deth sòn territòri ei d'apuprètz un o dus centeats de mètres, era totalitat deth madeish - segontes era neuridura - pòt arribar a diuèrses ectares. Totun, ei un mamifèr que non abandone soent eth sòn territòri se non patís e fòrça per quauquarren (com eth clima, es predators o encara era falta de neuridura).

Ua lèbe sauvatge, ena Val d'Aran, pòt víuer enquia 12 ans en territòri a on non i a ne lops ne linxs - com era Val d'Aran - que son es solets predators que pòden caçar ua lèbe adulta. Era lèbe non patís de guaires predators, e, ath delà aguesti sonque pòden atacar, e caçar, lèbes malautes o fòrça joenes. Ei donc, e damb era excepcion dera nòsta espècia (pr'amor qu'ei fòrça caçada encara aué) un mamifèr que non a lèu predators e açò pr'amor, tostemp, dera sua enòrme velocitat.

Un mamifèr plan velòç

Es lèbes pòden córrer mès d'ua ora a ua velocitat mejana d'apuprètz 50 km/h. A mès d'açò, era hujuda dera lèbe - com era deth conilh - non ei en linha rècta mès en zig-zag e açò ajude e fòrça era lèbe a hùger des sòns predators. Era lèbe tanben a diuèrses estratègies entà poder deishar endarrèr es predators, coma ara tornar endarrèr, çò que dèishe tostemp estonats es predators, sautar (eth saut pòt arribar a mès de 3 mètres de longada) o nadar, pr'amor que non a pòur dera aigua.

Era istòria evolutiua ei -restacada damb era d'auti lagomòrfs- tota ua capitada. Non an es cries en tutes, com es conilhs, mès ena superficia, un shinhau amagada entre era vegetacion. Eth sòn còs demore laguens un petit horat e eth sòn cap ei tostemp dehòra entà flairar es possibles predators, pr'amor qu'er olfacte e era audida des lèbes son susprenentes.

Era lèbe minge, sustot, èrba, mès en iuèrn, quan ja non i a neuridura, pòt arribar enquiàs camps de coitiu ara recèrca de grana, o heruta. Era sason de reproduccion se debane entre es mesi de gèr e agost o seteme mès ua femelha pòt vier prena enquia 3 o 4 viatges cada an (e cada còp aurà entre 3 e 4 lebrautons).

Açò, teoricament da ua chifra d'enquia 10 lebrautons passat un an damb sonque ua femelha. Totun, era mortalitat des lebrautons tanben ei fòrça nauta, pendent eth prumèr iuèrn enquia un 85% des lebrautons morissen. Aué ei ua espècia que non ei considerada coma menaçada ena Val d'Aran e d'auti lòcs deth Pirenèu e se pòden trapar benben lèbes enquiàs 2.000 mètres de nautada.

Er abitat des lèbes son es espacis dubèrts com es prats, mès apròp tostemp deth bòsc. Ei un animau nocturn, e soent s'amassen diuèrses lèbes ara ora de cercar neuridura. Eth zèl des femelhas dure sies setmanes maugrat que sonque son receptiues pendent aguest periòde diuèrses ores d'un solet dia. Quan ua femelha ei en zèl, arriben es mascles. Entà poder copular es mascles correràn darrèr dera femelha, que sonque vò era lèbe mès fòrta - eth ganhador -. Pendent era copula, s'arriben d'auti mascles i aurà ua luta que, maugrat tot çò que podem imaginar, pòt arribar a èster mortau, pr'amor qu'es mascles luten en tot dar-se còps damb es pantes e lançar-se er un contra er aute entà sajar de nhacar er adversari. Alavetz, un patac contra eth còth der aute pòt aucir-lo aisidament pera fòrça deth saut.

Es cries arriben dempús d'apuprètz 44 dies mès an un auantatge qu'es conilhs non an; quan nèishen ja daurissen es uelhs e passadi sonque quauqui dies ja se'n van cada ua a hèr un horat pròpri on reposar e demorar era lèit mairau pendent eth dia. Quan arribe era net era mair cride es lebrautons, qu'arribaràn lèu tà neurir-se. Tres setmanes dempús ja pòden minjar èrba e cinc mesi dempús ja pesen coma un adult.

Era milhor arma qu'an es lèbes contra es predators ei demorar quieta en tèrra. Eth color deth sòn pelatge ajude plan era lèbe a amagar-se ena natura. Quan eth predator ja ei fòrça apròp, ei quan començarà era hujuda e non guaire predators pòden capturar ua lèbe adulta.

Era lèbe patís mès d'aves menaces, com es pesticides o erbicides o accidents damb coches o tractors. Totun, se non siguesse per expandiment dera agricultura, hè 10.000 ans, serie ua espècia que non serie tant expandida. Er òme podec domesticar eth conilh mès jamès podec domesticar ua lèbe. E quan vò capturar-ne ua, çò de mès normau ei pèrder era preda, pr'amor des estonants sauts e era grana velocitat quan hug. Non ei açò un senhau de capitada evolutiua? Nosati non pensam com pensen es anglesi, que son animaus lhòcos, mès tot çò de contràri: son mamifèrs fòrça escarrabilhats que contunharàn d'èster atau, erosament, en futur.

44. ETH LINX

Hònt: Pexels/Reto Bürkler

Segontes es darrères donades oficials, era espècia deth linx, tanben coneishut popularament coma gatilop ena Val d'Aran e damb eth nòm de lop cervièr en occitan, hè fòrça ans que s'estinguic en Aran e Catalonha. Sustot era espècia de linx iberic (*Lynx pardina*), qu'aué sonque pòt èster trapat (e en nombre fòrça redusit maugrat qu'en lent expandiment) en sud peninsular. Totun, encara i a dobtès sus era preséncia de linxs deth nòrd (*Lynx lynx*) enes Pirenèus. Pr'amor que, amagat en çò de mès prigond des bòsqui aranesi e pirenencs ne poirien demorar encara apruprètz dètz especimèns (donades der an 2000).

Ena Val d'Aran non a estat jamès vist pes etològs mès en Gasconha s'a dit que quauque excursionista ne poirie auer vist encara un. Totun, s'aguest ei eth cas, e nosati volem pensar que òc, era sua situacion en toti es Pirenèus

serie fòrça alarmanta, e lèu poiriam considerar aguesta beròia espècia practicament extinguida. E s'açò non a passat encara, passarà lèu, pr'amor dera manèra d'èster dera nòsta espècia.

Çò qu'ei plan trist, pr'amor qu'ei un des felins mès beròis que i pòt auer en tot Euròpa. Eth linx deth nòrd ei un felin mès gran qu'eth linx iberic. Pòt arribar a pesar enquia 15 Kg, a era coa cuerta e non a guaire plapes en sòn pelatge, com eth linx iberic, eth sòn cosin. Es sues pantes (fòrça granes) son un prètzhet estonant, mès ei atau, pr'amor que dan ad aguest predator un gran auantatge que d'auti predators non an, çò ei poder caminar o córrer fòrça ben sus era nhèu. Es peus qu'an enes aures tanben son caracteristics d'aguesta espècia.

Eth linx ei un predator fòrça rare aué enes Pirenèus e era sua istòria ei fòrça trista. Se separèc deth puma hè apuprètz mens de dètz milions d'ans e lèu s'expandic per tota era region paleoartica (des d'America deth Nòrd enquia China e Japon). Atau, e en epòques passades, podie èster trapat per tota Euròpa e encara mès enes isles mediterranèes e en nòrd african. Mès era cobdícia umana non a limites.

Era termièra meridionau d'aguesta espècia de linx, totun, auie es Pirenèus coma darrèr territòri deth sòn abitat pr'amor qu'ena Peninsula Iberica ère airau deth linx iberic.

Aué era espècia semble que torne a expandir-se un shinhau desde Soïssa e es montanhas des Alps vèrs Provença e, se pendent era dusau part deth sègle XX se consideraue qu'ère extinguida en estat francés, des des ans 2000 ja n'i a mès de 100 individús, maugrat era sua lèu misteriosa preséncia en airau pirenenc.

Era istòria d'ua persecucion

Lèu extinguit donques, eth linx deth nòrd comencèc a vier rare en Pirenèus pendent era darrèra mitat deth sègle XIX. Enes Pirenèus orientaus eth darrèr linx capturat siguec en 1930 en Prades de Conflent. Mès o mens pendent era madeisha epòca sigueren caçats es darrèrs individús ena Serra deth Cadí. En aguest airau e maugrat que i a persones que confirmen qu'an

vist des d'alavetz en Catalonha Nòrd linxs, era preséncia non a estat jamès confirmada de manèra oficiau.

Eth linx iberic, de un aute costat, demorèc tostemp en zònes com es Pirenèus, mès non enes montanhas mès nautes pirenenques, territòri deth linx deth nòrd. En Aran hè fòrça decades que bèth un age confirmat qu'auie vist un linx. En Catalonha eth darrèr especimèn siguec capturat enes Pòrts de Tortòsa en an 1957.

Se parlam deth linx deth nòrd ei possible que i age encara un o dus individús ena Val d'Aran. Era sua dièta normau son lèbes e marmòtes mès son predators fòrça nocturns e açò ei ua dificultat mès ara ora de trapar bèth especimèn.

Son predators territoriaus e açò tanben aurie arrestat un nau expandiment d'aguesta espècia pendent es darrères decades, pr'amor que cap de mascle tolerarie jamès era preséncia de un aute mascle en sòn territòri (que tanben son fòrça grani). Açò e era constanta persecucion der òme, aurie provocat era situacion actuau dera sua lèu extincion.

De un aute costat, toti es etològs confirmen qu'ei ua espècia fòrça restacada damb era des sues predes. Atau, s'un an ei bon en lèbes (o conilhs) era subviuença des linxs ei segura. E es femelhes an fòrça mès cries - era mejana son entre dus e tres cries cada primauera -. Mès s'era neuridura ei rara es linxs an fòrça mens cries. E era taxa de poblacion dera espècia pòt èster diuèrsa, de mès d'un 40%.

Non cau dar mès donades d'ua espècia qu'enes Pirenèus - e ena Val d'Aran - pòt èster considerada coma hantauma. Era istòria deth linx, maugrat que trista, pòt ajudar a educar es generacions qu'encara an d'arribar, pr'amor qu'ei un predator extraordinàriament beròi. Era sua falta enes bòsqui pirenencs tanpòc non ei bric bon entath territòri pr'amor que soent caçaue vops - non tolèra cap aute predator laguens deth sòn territòri - e açò tanben ajudaue a controlar es poblacions des auti predators e arrestaue eth sòn expandiment enquia que poguessen vier ua plaga.

Er expandiment de cabiròus, cèrvs e auti erbivòrs ena Val d'Aran e es Pirenèus en moment actuau ei sonque ua consequéncia dera persecucion

umana de toti es predators d'ua region. Se i auèssen linxs o lops er ecosistèma poirie tornar ar equilibri naturau.

Toti es etològs e amants dera natura confirman aué qu'un abitat naturau o biotòp ei un lòc damb un equilibri fòrça delicat entre es espècies vegetaus e animaues e laguens d'aguesti entre es espècies erbivòres o vegetarianes e es predators (eth cas des omnivòrs com er os qu'ei diferent). Se non i a erbivòrs, toti es carnivòrs moriràn, mès se non i a predators aqueri auràn mès malauties e i aurà especimèns mens preparats entara suberviuença, çò que provocarà, damb eth temps, un gran risc entar ecosistèma, pr'amor que i poirie auer ua plaga.

Es Pirenèus, aué, e maugrat era beutat des sòns bòsqui e montanhes, ei un ecosistèma qu'ei menaçat. Pr'amor que ja hè fòrça temps qu'er òme aucic es darrèrs predators grani com es lops o dilhèu tanben es linxs deth nòrd. Sonque eth dia qu'era nòsta espècia protegirà totaument toti es animaues e vegetaus - e tanben es predators - es Pirenèus seràn guaridi. Peth moment sonque auem ua trista, fòrça trista istòria, era des epòques passades, quan es aranesi podien gèsser a passejar en bòsc e trapar un des predators mès polits de tot eth continent; eth linx deth nòrd. Ua espècia qu'aué, ja non ei mès entre nosati.

45. ERA ANGUILA

Hònt: Aka CJ

Enquia non hè guaire ans se podien trapar anguiles ena Garona (enquia hè apuprètz 50 ans). Ère un peish fòrça estimat en mon dera gastronomia. Totun, aué ei ua espècia que patís, en tot Euròpa, un declin fòrça grèu (enquia un 90% des d'aquera epòca) e donques, aué, ei francament dificil trapar ua anguila ena Val d'Aran o encara enes Pirenèus.

Era anguila (*Anguilla anguilla*) ei un peish dera familha des anguillids e a ua forma fòrça longa e cilindrica. Es aletes son amassades en ua soleta aleta. Era maishèra inferiora demore un shinhau mès endeuant qu'era maishèra superiora e a dents fòrça petiti. Es sòns uelhs son fòrça petiti e quan er especimèn ei adult patís era ipertrofia e per açò normaument hugen dera lum solara.

Son peishi nocturns e era sua color depen, sustot, dera edat dera anguila. Era reproduccion se debane en miei der Ocean Atlantic, e es joenes anguiles, dempús de nèisher, realizaràn ua migracion susprenenta a trauèrs de milèrs e milèrs de quilomètres (apuprètz 5.000 Km) enquiara arribada ena aigua doça d'arrius coma era Garona. Aquiu demoraràn enquia era sua maduresa sexuau (8 o 9 ans) e dempús tornaràn un aute còp a dirigir-se entàs aigües oceaniques entà reproduir-se e dempús morir.

Eth darrèr viatge non se realizarà enquia qu'es mascles hèn aumens 50 cm de longada e un pes d'apuprètz 350 gr o mès. Es femelhes, per contra, auràn ua longada que pòt arribar ath mètre e pòden pesar entre 0,5 kg e 2,5 kg.

Es anguiles que non pòden realizar eth sòn darrèr viatge entara mar demoren isolades en lòcs on non i a gessuda e patissen ua ipertrofia que provòque especimèns fòrça grani e pesats (mès deth normau) e pòden arribar, segontes eth cas, as 10 Kg de pes.

Un peish misteriós

Quan es anguiles comencen eth sòn viatge o migracion entara mar, era tòca ei arribar en un airau situat apròp des isles Antilhes, entre es 20º e es 30º de latitud. Eth viatge pòt demorar diuèrsi mesi e ei tostemp hèt a trauèrs d'aigües prigondes (d'aciú ven era demanda de fòrça cercaires d'estudiar mès aguesta espècia qu'aué ei en risc fòrça naut d'extincion se volem salvar-la).

Atau, e a mès de 400 m de prigondor e pendent eth mes de hereurèr, es anguiles realizen era ponduda de ueus que seràn lèu fertilizats pes mascles. Era temperatura dera aigua ei un factor clau ara ora de reproduir-se pr'amor qu'aguesta a d'èster tostemp d'apuprètz 17°C. Se non, dempús es larves morissen totes.

Es ueus fertilizadi pugen dempús entara superficia e nèishen sonque 24 ores dempús. Es larves son fòrça petites e an apuprètz 5 mm de longada. Era mar e es sòns corrents amiaràn es joenes anguiles ath long de dus ans en direccion nòrd-oèst e es anguiles profitaràn aquest temps entà minjar e créisher fòrça.

Quan arriben en noveme ath continent europèu, ja son petites anguiles e començaràn a entrar enes aigües des arrius, tostemp ara recèrca de mès e mès distància dera mar.

Era sua dièta depen des aigües on son, mès tanben dera edat dera anguila. Atau, ena aigua doça mingen, sustot, insèctes aquatics (quan son mès joenes). Totun, quan son mès granes, ja comencen a minjar tanben peishi mès petiti, molluscs e diuèrsi crustacèus.

En Aran e Catalonha era pesca d'anguiles ei proïbida entre es mesi de març e octubre e non se pòt pescar, de cap de manèra, anguiles joenes e petites. Aué encara ei ua espècia fòrça pescada (maugrat que ja ei un prètz hèt reau e confirmat per fòrça pescaires que practicament ja non n'i a) pr'amor dera sua carn, damb un contengut fòrça naut de vitamina A.

En passat mès recent se podien trapar benben anguiles en toti es arrius aranesi e catalans, tanben mès ath sud e en lòcs com eth País Valencian, siguec un plat tipic e fòrça estimat pes umans. Mès des dera decada de 1970 era espècia patic ua recession fòrça grèva e aué sonque ne demoren apuprètz un 10% des individús que i auie hè sonque 50 ans.

Es principaus menaces que provòquen aguesta situacion son era pesca contunha - qu'ei era majoritat des viatges illegau -, diuèrsi parasits que viuen enes anguiles e que pòden arribar a provocar ua nauta mortalitat (*Vibrio vulnificus*), eth bastiment de restanques, que provoquen soent, un arrèst totau dera anguila ena sua migracion de cap tàs aigües continentaus, ua major preséncia de predators (com es corbassi marins) o encara eth cambi climatic, que provòque cambis ena temperatura dera aigua e qu'ei un gran perilh entàs anguiles, pr'amor que son fòrça delicades en relacion damb era temperatura d'aguesta.

Tota ua vida migrant

Es anguiles demoren lèu tota era sua vida en tot migrar; quan son joenes cerquen es aigües continentaus e quan son adultes un aute còp es aigües marines. Era pollucion dera mar damb es microplastics ei tanben ua grana menaça entada aguesta espècia, pr'amor qu'es larves, quan son encara ena

mar, mingen troçets petiti de plastic pr'amor que pensen que son predes e açò ei dempús fatau entath joen individú que soent, morís.

Non ei facil trapar anguiles en arriu. Non siguec jamès facil. An era costuma de demorar pendent eth dia enes prigondors mès escures, en tot húger dera lum solara. A mès d'açò, ei un peish qu'a fòrça mès activitat pendent era net (e es lums nocturnes provòquen fòrça problèmes ara espècia).

Un des problèmes mès grani que patís era espècia ei que non podec reproduir-se - maugrat eth desespèr des cercaires - en piscifactories. E donques ei ua espècia que non pòt èster, aué, sauvada pes umans de manèra artificiau. S'era pesca dera anguila contunhe, sonque diuèrsi ans mès, serà ua espècia totaument extinguida non sonque enes Pirenèus mès tanben en tota Euròpa, pr'amor qu'era sua regression ei globau.

Dilhèu bèth còp, podem auer era sòrt de veir ua anguila en Aran. Serà un prètzhet lèu irreau, pr'amor qu'aué, ja ei ua espècia considerada fòrça rara. Cau cambiar de manèra urgenta era pensada e costumes umanes o lèu entrarà ena madeisha lista que d'autes espècies abans freqüentes, com era deth linx, çò ei, ua espècia extinguida mès des aigües des arrius coma era Garona.

46. ETH PICAPARET

Hònt: Gilgit2

Maugrat que soent ei fòrça dificil poder trapar e observar un tipe d'audèth com eth picaparet, tanben coneishut com audèth des malhs (*Tichodroma muraria*) ei ua espècia freqüenta enes Pirenèus e enes parets de ròca des montanhes dera Val d'Aran. Totun, ei un audèth fòrça timid, que soent s'amague quan pense qu'ei observat (pr'amor que poirie èster un predator) e soent s'amague encara mès, e tanben pòt húger.

Eth picaparet ei, maugrat es sòns berdis colors e eth sòn polit cant, un audèth qu'encara a d'èster mès estudiat, pr'amor qu'es cercaires confirmen que fòrça donades sus eth sòn tipe de vida e conducta animau son soent sonque especulacions. Demore en un abitat tostemp montanhós e apròp tanben des parets de ròca, on bastís eth sòn nin. Viu en airaus d'enquia 2.000 mètres de nautada en iuèrn - sonque ei un audèth gregari pendent

era sason de reproduccion e era rèsta der an mascles e femelhes son fòrça solitaris e territoriaus -.

Ei eth solet membre dera familha des tiodromids e a ues ales fòrça granes e redones. Tostemp son dubèrtes e eth sòn vòl semble inexpèrt, com eth d'ua parpalhòla. Eth sòn bèc ei fòrça long entà arribar enquiàs insèctes que demoren enes henudes des parets verticaus de ròca des montanhes - semble preferir mès es parets damb ombra e fresques e mens es caudes -. Eth color des ales ei diferent, nere ei vermelh. Eth mascle, pendent era epòca deth zèl a tanben plapes neres ena cara e pòt èster trapat soent per tota era region paleartica, des des còstes continentaus europèes enquiath Tibet, on semble que i a ua sosespècia fòrça mès escura.

Un audèth fòrça sedentari

Maugrat qu'eth polit picaparet non ei ua espècia nomada, pendent er iuèrn a era costuma d'anar-se'n entàs airaus non tan nauts e pòt èster trapat mès soent en parets de ròca des Pirenèus e tanben ena còsta catalana. Era sua dièta principau son artropòdes, insèctes diuèrsi e aranhas. E eth sòn cant -canten andús sèxes, eth mascle e era femelha - ei un des mès polits en mon des audèths europèus segontes es expèrts.

Eth picaparet non sonque viu enes parets de ròca montanhoses, tanben hè eth sòn nin aci. Pr'amor d'açò ei un audèth que non a guaire predators naturaus e sonque de tant en tant ei caçat per un audèth de preda. Ei fòrça dificil veir o encara mès trapar un picaparet en solèr, pr'amor que sonque i van entà béuer o dar-se un banh d'aigua o encara de sable entà limpiar-se de parasits.

Quan ei enes parets de ròca camine tranquilament damb sauts d'un lòc ar aute enes parets verticaus, tostemp ena recèrca de neuridura. Sonque utilize es ales quan non pòt arribar en un lòc e non i pòt arribar sautant. Eth sòn bèc ei ideau entà arribar a tot tipe d'insèctes que trape enes henudes des ròques. Repetís soent un circuit que va de baish tà naut, e dempús torne un aute còp a hèr eth madeish itinerari en tot cercar neuridura. Quan vòle

de naut en baish que què com ua pèira en ua operacion qu'ei perilhosa mès ath còp estonanta.

Pendent era sason reproductiua es mascles dèishen d'èster solitaris e cerquen femelhes. Dempús cau avisar era femelha d'un bon lòc ena paret de ròca a on hèr eth nin, que sonque serà bastit pes femelhes, en tant qu'era serà neurida peth mascle.

Es nins de picaparet son hèts damb èrba seca e liquèns e laguens son fòrça cauds, pr'amor qu'era femelha i amiarà lan e plumes o encara pelatge d'animaus trapat en bòsc. Ua femelha de picaparet a de besonh sonque cinc dies entà bastir un bon nin, que serà utilizat d'auti ans se tot va ben. Açò passe, sustot, en mes de mai. Dempús dera copula damb eth mascle era femelha pon entre 3 e 5 ueus blanqui damb plapes vermelhes e eth periòde d'incubacion ei fòrça cuert, d'apuprètz 20 dies. Quan nèishen seràn neurides e suenhades per andús pairs ath long de quate setmanes coma maxim.

Dempús d'aguest periòde es joeni picaparets ja pòden volar e marchar sus es parets de ròca ara recèrca de neuridura. Sonque diuèrsi dies dempús de deishar eth nin es joeni picaparets seràn expulsats deth territòri des sòns pairs e jamès tolerats, un aute còp, en madeish airau. Totun, çò de mès normau ei era marcha des madeishi ara recèrca d'un nau territòri sense arribar ad aguest prètzhèt pr'amor qu'es joeni ja saben se com trapar aranhas e insèctes damb eth sòn long bèc.

Es picaparets son audèths que pòden hèr enquia 17 cm de longada e pesar enquia 19 grams. Maugrat qu'ei un abitant normau enes montanhes araneses e pirenenques - e donques non ei un audèth classificat coma espècia menaçada - non ei, facil trapar-ne. Quan non an de besonh cridar o cantar demoren fòrça temps en silenci e soent s'amaguen se pensen que son observats.

Es territòris de picaparet non an estat estudiats pro e es cercaires sospechen que son fòrça petiti, ath torn d'ua paret de ròca o diuèrses en ua soleta montanha, maugrat que tanben pòrien èster mès grani pr'amor des sues migracions en iuèrn.

Ei un audèth que, s'ei trapat, non pòt èster confonut damb cap auta espècia pr'amor des dus colors, es sues ales tipiques, eth sòn bèc e era sua manèra de volar. Quan migre entà nautades mès baishes en iuèrn pòt èster observat damb mès facilitat pr'amor qu'es montanhes - e donques es parets de ròca - son, tanben mès baishes.

Atau, eth sòn abitat pòt anar des de lòcs damb sonque 350 mètres de nautada - apròp dera còsta - enquia nautades superiors as 2.500 mètres enes Pirenèus. Non a estat pro estudiat e fòrça cercaires an demanat ja poder estudiar aguesta polida - e encara non menaçada - espècia d'audèth se volem tanben protegir-la, suenhar-la com cau e salvar-la en futur. Peth moment non i a encara cap d'estudi sus era poblacion globau de picaparets enes Pirenèus o era Val d'Aran. Atau, e se bèth còp podetz observar-ne un, ja sabetz qu'auetz auut fòrça sòrt, pr'amor que, maugrat qu'ei freqüent, eth picaparet ei un audèth fòrça timid que s'amague soent quan i a umans apròp.

47. ETH DUC¹

Hònt: Pexels/Brett Sayles

Maugrat que pòt èster trapat soent enes montanhes e tanben en bòsqui de conifèrs non i a guairi ducs (*Bubo bubo*) ena Val d'Aran, dilhèu pr'amor des condicions climatiques mès heiredes. Totun, ena rèsta des Pirenèus pòt èster vist mès soent e sonque ei confirmada era sua preséncia en cèrts airaus protegits, com eth Parc Nacionau d'Aigüestòrtas.

Eth duc ei er audèth de preda mès gran que podem trapar enes Pirenèus e ei un des chòts mès grani que i a en tot eth continent europèu. Es sues mesures donques son fòrça granes, restacat damb auti audèths dera familha des estrigidis. E era sua envergadura alara ei mès estonanta encara, pr'amor

1. Tanben coneishut coma «crabèr», «ihon» o «chòc».

que, segontes er individú, pòt arribar as 2 mètres de longada (e sonque ei superat en mesures corporaus per un aute audèth de preda diürn, era agla daurada).

Eth duc ei un audèth de preda fòrça singular, pr'amor des sues mesures e color deth plomatge - que l'ajude fòrça a amagar-se en paisatge - mès tanben pes colors des sòns uelhs - fòrça auriòs - e dues plumes qu'a sus es uelhs e que semblen avelhes mès que non an arren a veir damb era audida d'aguesta beròia espècia.

Es plumes deth duc son fòrça leugères. Açò permet aquest audèth de preda volar de manèra lèu silenciosa ena net e, soent, es praubes predes, non an cap de possibilitat d'escotar era sua arribada e húger. Pr'amor d'açò era suspresa des madeishes arribe soent tard, quan ja son entre es arpes longues e ponchudes deth duc. Tanben ei per açò - e non auer lèu cap de predator naturau - un des superpredators que i pòt auer en airau.

Son audèths que s'estimen fòrça víuer apròp des montanhes damb parets de ròca e luenh des èsters umans, aqui on era natura non patic era preséncia d'umans. Totun, tanben pòt èster vist pendent era net - e ei facilament identificable pes sues gigantasses mesures - en lòcs mès baishi e dubèrts, com apròp de bòrdes.

Segontes semblarie e ath contràri que d'autes espècies animaues, eth duc non ei comòde en airaus damb un clima fòrça heired. Per aquesta rason ei mès facil escotar - eth sòn crit ei fòrça caracteristic - e trapar ducs mès apròp dera còsta mediterranea e mens individús enes montanhes araneses o encara pirenenques on eth heired der iuèrn ei un gran problèma entara espècia.

Un audèth fòrça intelligent

Entà hèr eth nin eth duc pòt profiter ua henuda en ua paret de ròca, en solèr, a on pòt hèr mès o mens un horat o laguens deth horat d'un arbe vielh. Aciu cau rebrembar era importància de non bracar en bòsc arbes vielhs o mòrti, pr'amor que son, soent, er abitat causit per un sens nombre d'espècies animaues donc tanben eth duc. Eth nin pòt èster trapat aisidament

pr'amor dera preséncia de femses damb rèstes de tròci de uassi des sues predes e son relatiuament faciles d'identificar.

Es ducs son audèths territoriaus e solitaris pendent tot er an mens pendent era sason de reproduccion. Es mascles escuelhen un airau naut, com un arbe o ròca a on cantar minutes dempús dera còga deth solei o abans der auba. Se trape bèth duc estrangèr en sòn territòri atakarà damb fòrça agressiuitat e non s'arrestarà enquiara hujuda der estrangèr.

Cante soent pendent es mesi d'octubre, noveme e deseme mès encara pendent gèr e hereuèr, quan eth zèl ei pròplèu entà cridar es femelhes. Atau, e dempús dera copula, era pòsta pòt èster de 3 o 4 ueus mès sonque suberviueràn, en condicions normaues un o dus porets.

Com passe abituament en çò des audèths de preda es frairs escuelhen tostemp eth poret mès joen e petit, pr'amor dera neuridura. Totun, enes Pirenèus passe soent qu'eth prumèr ueu ei soent eth deth mascle e eth dusau eth dera femelha. Es femelhes de duc son un shinhau mès granes qu'es mascles e sonque açò permetrà ath dusau poret suberviuer s'eth poret mès vielh vò atacar e aucir eth dusau poret.

Didem qu'ei un audèth fòrça intelligent non sonque pr'amor des lòcs on pòt hèr eth nin - non ei bric exigent - mès tanben pr'amor qu'ei un predator generalista, qu'a ua dièta fòrça, fòrça diuèrsa. Atau, pòt minjar insèctes mès tanben cries de vop, maugrat qu'era sua dièta basica son animaues petiti, com conilhs o arratets. Tanben pòt minjar, s'a fòrça hame - e quan açò passe tanben pòt caçar pendent eth dia - sèrps, cernalhes, peishi, lèbes, eriçons, d'auti audèths coma perditzes e coloms o corbassi, e enquia porets o adults d'autes espècies d'audèths de preda nocturns.

En tot qu'era femelha suenhe es porets eth mascle neurís era mair e dempús es porets son neuridi pera mair, que da tròci mès petiti de carn as porets pr'amor qu'eth mascle amie es predes sanceres. Es ueus son suenhats un shinhau mès de quate setmanes e un mes e miei mès tard es joeni ducs ja pòden volar e abandonaràn eth nin mès non eth territòri mairau. Pr'amor qu'es pairs encara ajudaràn es joeni ducs a suberviuer encara diuèrses setmanes mès.

Eth duc ei un audèth que, sense guaire predators - era peior menaçã entara espècia son es caçaires illegaus - pòt víuer ena natura benben 20 ans, mès en captivitat enquia 50 ans. Des der an 1970 ei protegit legislatiuament e era espècia, maugrat que diuèrsi estudis recents confirman qu'ei en fasa d'espandiment, a ua populacion fòrça mès redusida que hè 50 ans.

Sonque protegint paus elèctrics - fòrça morissen electrocutats - ajudarie ara espècia a salvar era vida d'especimèns que tusten contra es madeishi pendent era net. Açò e ua grana campanha d'informacion entà arrestar es empodoaments - pr'amor qu'ajuden fòrça ena luta contra es plagues d'arrats e conilhs - s'en poirie salvar fòrça especimèns ena Val d'Aran mès tanben en toti es Pirenèus.

Com passe soent, era suberviuença dera espècia depen d'un cambi mentau dera nòsta. E açò, aué, non ei sonque ua trista istòria. Ei ua vertadèra tragèdia, pr'amor que hèr sonque un shinhau pòt salvar centeats d'espècies e entre aqueres eth polit, elegant e beròi duc.

48. ERA PERDITZ

Hònt: Pexels/Patrice Schoefolt

Se ben ei fòrça mès dificil trapar espècies autoctònes dera Val d'Aran - e que non pòden èster trapades dehòra des Pirenèus - com eth paom o era perditz blanca, trapar cèrtes espècies d'audèths d'aguesta madeisha familha, es fasianids, ei relatiuament comun, non sonque en Aran mès per tot enquiara còsta. Hèm referéncia ara perditz comuna (*Alectoris rufa*), tanben coneishuda damb eth nòm de perditz ròia.

Era perditz ei un audèth generalista e oportunista, dilhèu ua des espècies que mès ac son d'aguesta familha. Pr'amor que pòt èster observada en airaus dubèrts des dera còsta enquia nautades d'enquia mès de 2.000 mètres.

Totun, e maugrat que demore en tot tipe de paisatges e nautades geografiques s'estime mès es espacis dubèrts, sustot, apròp de camps de

coitiu de granatge o damb vinha. Maugrat açò, tanben pòt èster trapada soent en lòcs on i pòt auer fòrça vegetacion - que non a d'èster tostemp nauta - entà amagar-se. Pr'amor qu'ua des estratègies d'aguest audèth ei demorar o sajar de demorar amagada ena vegetacion enquiath darrèr moment, çò ei quan eth predator poirie olorar-la. Alavetz ei quan hugís volant e eth rambalh que hèn es sues ales, pr'amor qu'a un vòl fòrça caracteristic, ei çò qu'avise eth predator o er uman qu'era perditz ei apròp. Mès en aqueth moment ja ei tard entath predator o er uman pr'amor qu'era perditz volarà diuèrsi detzenats de mètres enquia que serà luenh e saue. Era perditz ei un audèth territoriau, pendent era epòca dera reproduccion. Eth sòn territòri serà suenhat per andús sèxes d'ua madeisha pareilha enquia qu'es porets seràn grani. E, soent, aguesti demoraràn encara un cèrt temps damb es sòns pairs ara ora de formar ua familha o petit grop de perditzes enquiath moment de cercar un aute territòri on víuer coma adults.

Era epòca de zèl des perditzes comence tard e es porets non seràn trapadi enquia començament deth mes de junh. Es femelhes ponen diuèrsi ueus (era mejana son 15) mès non toti es porets suberviueràn eth prumèr an de vida. Sonque es pesticides en Aran e Catalonha provòquen ponudes de mens ueus.

En mesi com junhsèga e agost ei quan ei mès possible trapar aguestes familhes o grops redusidi de perditzes e tanben ei eth moment que patissen eth major atac des predators, pr'amor qu'ei alavetz quan es audèths de preda, com er esparvèr, es agles o er astor cacen mès perditzes. Es joenes perditzes non començaràn a abandonar eth territòri des pairs enquia ben entrat er iuèrn, un prètzhèt que soent passe pendent era fin d'aguesta sason.

Un audèth plan caçat

Enquia non hè guaires decades era poblacion de perditzes comunes ère fòrça mès grana e passaue soent que se podien trapar audèths d'aguesta espècia en camp un shinhau per tot, tanben enes montanhes pirenenques.

Totun, e com toti sabem, era perditz comuna siguec, dilhèu, un des audèths mès caçats ath long des sègles XIX e XX (damb era ajuda de gossets que trapauen es perditzes e provocauen era sua hujuda, moment qu'èren aucides peth caçaire). Açò provoquèc ua mermada de perditzes per tot, e non sonque ena Val d'Aran, ja mès redusida, que demorèc atau enquia non hè guaire temps.

Aguest tipe de caça sense limites per part dera espècia umana provoquèc que, segontes era region, era preséncia de perditz ròia siguèsse non sonque estranha mès excepcionau. Totun, era proteccion de diuèrses administracions - se poirie arribar a díder que mès ben era regulacion dera caça - en tempsi recents ajudèc un shinhau era espècia a recuperar-se. E, aué en dia, era poblacion - e tostemp segontes era zòna - ei en procès un aute viatge d'expansion, maugrat que siguec ua espècia pendent fòrça ans, plan menaçada.

Era diferéncia entre aguest tipe de faisaniid, era perditz vermelha, e d'autes dera madeisha familha, siguec tradicionalment qu'ère fòrça mès comuna e que demoraue sustot en espacis dubèrts apròp der òme (ei un prètzhèt fòrça estranh trapar-ne en bòsc).

Siguec justament açò que comportèc tanti problèms ad aguesta espècia es darrères decades. Non volem díder qu'era falta ère dera madeisha espècia se non ua caça exagerada per part der òme. Mès, víuer apròp dera espècia umana ei tostemp un gran perill. Atau, era sua predileccion per espacis damb vegetacion non guaire nauta e non poder-se amagar enes montanhes on ei fòrça mès dificil d'arribar com passèc per exemple, damb es paoms o era perditz blanca, provoquèren ua perda d'abitat e de poblacion brutau. Atau, e maugrat èster ua des espècies mès generalistes dera sua familha, eth sòn futur ei inquietant. Encara aué. Víuer o sajar de víuer apròp dera nòsta espècia ei tostemp fòrça perillós entà totes es espècies animaús o vegetaus. Pr'amor qu'èm ua espècia destructiua que soent non s'arrèste enquiara destruccion totau der ecosistèma. E, alavetz ja ei massa tard.

Maugrat qu'encara fòrça menaçada, era regulacion dera sua caça es darrères decades ajudèc ara espècia a gèsser d'ua situacion plan critica.

Mès encara demoren menaces importants entad aquest beròi audèth, com es pesticides o encara es caçaires illegaus.

Pr'amor qu'en un espaci dubèrt, sec e caud, damb pòga vegetacion e bric nauta, ua espècia com era perditz comuna se non siguesse per aquesta persecucion sense fin der èster uman, aué en dia ja non aurie lèu predators. Ei dificil mès non estranh entà un gosset que pòt acompanyar es umans quan passègen en camp.

Com tantes autes espècies era caça sense limites pòt amiar ua espècia apròp dera sua extincion. E era perditz comuna, erosament, encara ei aué entre nosati entà demostrar que cau un shinhau o dilhèu fòrça racionalitat, se volem convíuer toti amassa en aquesta planeta blua dera Vía Làctea.

49. ERA TORTORA

Hònt: Pexels/Klub Boks

Era situacion dera tortora o tortorèla (*Streptopelia turtur*) ei, com era de fòrça espècies animaús, aué en dia, critica. Non sonque ena Val d'Aran, a on ja comence e èster normau non trapar-ne, mès en tot eth continent, pr'amor dera pèrta d'abitat dera espècia e qu'a coma un des factors mès importants era arribada e espendiment de ua auta espècia fòrça vesia, era dera tortora turca.

Aué, donques, çò de mès comun ei trapar tortores turques ena natura - non en abitats umans -. Totun, ei estonant descorbir qu'açò non a passat tostemp atau, pr'amor qu'ei ua espècia non autoctòna, e donques envadidora, qu'arribèc en Euròpa pendent era decada de 1930, concretament en an de 1928.

Aquest siguec eth prumèr còp que sigueren observades tortores turques en territòri francés. Mens istòria a era preséncia d'aquest audèth en tèrres

araneses, catalanes o iberiques, pr'amor que non arribèc cap d'especimèn enquiara decada de 1960.

Mès non volem parlar aciu d'aguesta espècia envadidora e donques exotica des nòstes tèrres, aumens etologicament, se non coma factor dera pèrda d'abitat dera nòsta espècia autoctòna, era tortora o tortora europèa. Enquia non hè guaire, donques, ère un audèth qu'ère fòrça comun des des montanhes pirenenques enquiara còsta. Mès aué non ei atau.

Apròp dera extincion

Era tortora ei ua espècia migratòria que pòt arribar a criar en zones damb arbes - mens soent laguens de bòsqui - en camps e prats de coitiu, en hons des vals mèns tanben en jardins e petiti bòsqui isolats dera còsta. Eth sòn nombre aué en dia ei fòrça redusit, pr'amor dera competència dera tortora turca. Ei tan redusit que diuèrsi cercaires an arribat a confirmar qu'ei ua espècia que patirà era extincion lèu.

Es prumèrs especimèns, donques, arriben en mes de març e pòden èster vistí enquia ben apròp dera còsta. Totun, i a ua ondada de tortores qu'arribe, encara, a Aran e Catalonha enes mesi d'abriu e mai. Encara en zones protegides coma Aigüestòrtes ei un audèth fòrça pòc comun.

Es tortores ponen ueus mèns d'un viatge cada an e dempús deth dusau còp, es joeni adults se'n tornen a anar des nòstes tèrres. Quan comence a notar-se un shinhau eth heired. Pendent era fin d'octubre ei extraordinari veir tortores en Aran o Catalonha.

Era tortora ei un audèth que, maugrat que preferís espacis damb pògui arbes, se i a neuridura e aigua, tanben pòt èster trapada. Ei relatiuament abituau veir tortores en tot hèr es sòns nins en petiti jardins damb arbes o encara apròp deth bòsc. sustot quan es ueus uets quèn en solèr e son mèns identificables.

Açò non vò díder que non demore en airaus a on era densitat de bòsqui non sigue nauta n'en airaus secs, maugrat èster fòrça septentrionaus, com era Val d'Aran o encara Catalonha Nòrd enes Pirenèus.

Pr'amor qu'ei un tipe de *todon* que bastís nins fòrça simples damb sonque pògues rames e non guaire nauti. Era ponduda abituau, e açò ei diferent de fòrça autes espècies d'audèth damb es madeishes mesures, ei de sonque un o dus ueus cada viatge.

Dehòra dera epòca de reproduccion non a eth costum de víuer en grop, e soent ei vista en tot minjar apròp de camps de coitiu o bòsqui de manèra solitària. Eth sòn grad d'adaptacion a bona part des paisatges demore demostrat pr'amor que tanben a estat trapada en airaus cremats peth huec. Mès comuna enquia nautades d'enquia 1.000 mètres e damb ua distribucion soent limitada pes 15°C de temperatura, en agost, era situacion dera espècia non ei, des dera decada de 1960, bric bona, pr'amor dera arribada e expandiment per tot deth sòn cosin, era tortora turca.

Ath delà, es umans tanpòc ajudèren aguesta espècia, pr'amor qu'ei tanben caçada pendent eth mes d'agost - non en espacis protegidi -, quan es especimèns son encara fòrça joeni e non contròlen encara guaire es tecniques de vòl.

Era istòria dera tortora aranesa e europèa donques ei er exemple tipic de çò que pòt provocar era arribada en un ecosistèma d'ua espècia envadidora toxica com ei era tortora turca. Soent es prumères espècies que ne patissen era competència son es espècies autoctònes, es que hè milèrs d'ans que mos visiten, com ei eth cas dera tortorèla comuna.

E tanben ei trist conéisher era situacion, fòrça critica, d'un audèth plan polit com ei era tortora comuna e damb un crit doç e fòrça diferent deth ramalh de d'auti audèths, com es todons. Es adults son grisi damb ales brunes clares e damb plapes neres. Eth sòn còs ei blanc en abdomèn e gris ena rèsta. Es sòns uelhs son tanben fòrça berdis e cau senhalar - çò que diferèncie ara espècia - diuèrses linhas neres e blanques en còth, qu'ajuden lèu a identificar era espècia. Utilizen era coa entà arrestar eth sòn vòl quan vòlen reposar sus ua rama e açò tanben da ara espècia un son caracteristic que non an d'auti colombids.

Atau, era situacion d'aguesta espècia ei aué en dia inquietanta, pr'amor dera competència dera tortora turca - qu'ei mèns e mèns comuna per tot - e

ei probable qu'es individús que podem arribar a veir aué siguen es darrèrs especimèns dera espècia, pr'amor que pòirie patir lèu era extincion totau en tot eth continent, non sonque ena Val d'Aran.

Dilhèu se non auesse estat caçada tant per òme aurie auut ua oportunitat entà sajar de subervíuer e hèr era competència ara tortora turca. Dilhèu. Non se pòirà saber jamès, pr'amor que toti es expèrts, aué, confirmen categoricament que ja ei tard, massa tard.

50. ERA ARRATA-CAUDA¹

Hònt: Forrure

De totes es espècies d'arrates-caudes que i pòt auer enes montanhes araneses auem escuelhut era dera arrata-cauda aurelhuda septentrionau pr'amor que, damb 30 cm de longada d'envergadura alara ei ua des mès granes. Açò non vò díder que sigue ua des mès comunes. Tot çò de contrari, pr'amor qu'encara en lòcs protegidi e a on toti es animaus son suenhats, aguesta espècia (*Plecotus auritus*) non ei bric comuna e ei estranh trapar-ne especimèns, com passe en Aigüestòrtes.

Totun, era arrata-cauda d'aguesta espècia ei un mamifèr dera familha des quiròpters qu'a enes sues mesures e era longada des sues aures es

1. Tanben coneishuda coma «tinosèla», «tinhaudèra», «terusèla», «teluishelha», «rampenat», «sinhaudèra».

caracteristiques mès tipiques. De hèt, es sues aures son lèu tan longues com eth sòn braç - sense compdar eth deth alar - pòden arribar benben ath 1,5 cm de longada. Eth sòn pelatge ei gris e soent ei ua espècia enterlaçada damb era dera arrata-cauda aurelhuda meridionau (Plecotus austriacus), maugrat qu'aguesta non a er abitat montanhós coma preferéncia e preferís demorar en geografies mès baishes e apròp dera còsta.

Ath delà d'açò, tanben i a diferéncias enes costumes d'andues espècies pr'amor qu'era arrata-cauda aurelhuda septentrionau viu mès laguens de bòsqui e eth sòn cosin en airaus mès antropofils, çò ei on er òme ei mès apròp. Es arrates-caudes son generaument mamifèrs que, pr'amor des sòns costumes nocturns, non son guaire vistes. Totun, un shinhau dempús dera còga deth solei s'èm en camp o en bòsc ei aisit veir-ne en cèu ara recèrca d'insèctes, pr'amor deth sòn tipe de vòl, fòrça diferent deth des audèths.

S'er animau ei luenh ei dificil distingir entre un audèth o ua arrata-cauda, mès podem sospechar que son es darrères e non es prumèrs pr'amor deth sòn tipe de vòl qu'ei fòrça diferent deth des audèths e encara per ua auta rason: se non i a solei ne lum non traparam jamès audèths (sonque audèths de preda nocturns).

Era arrata-cauda aurelhuda septentrionau hique soent es aures entà darrèr, a un braç damb ua longada d'entre 35 e 42 mm e ua coa d'entre 46 e 60 mm de longada, un còs d'apuprètz 51 mm de longada e un pes mejan de 5 a 10 kg. Ei un quiroptèr insectivòr e gés sustot pendent era net.

Es sues predes mès abituaus son es lepidòpters, qu'era arrata-cauda aurelhuda septentrionau cace quan vòle o encara quan aguesti son dessús es huelhes e era arrata-cauda arribe en tot suspréner era preda.

Ua espècia rara

Es quiroptèrs son coneishudi pes etològs pr'amor que son mamifèrs letargics, çò que vò díder que, pendent eth heired der iuèrn an era costuma d'entrar en un estat nomentat letargic e qu'ei apròp dera iuernacion. Es arrates-caudes aurelhudes septentrionaus son en estat letargic aumens

pendent quate mesi cada an. Açò tanben protegís fòrça era espècia des predators e der òme e hè mès dificil trapar-ne se non ei pendent ua sason damb bon temps, com pòt èster er estiu.

Pendent era letargia d'aguesta espècia d'arrata-cauda totun, ei facil qu'er animau se desvelhe entà cercar un nau amagatalh o refugi se pense qu'ei menaçat. Pr'amor que non iuèrne. Non cau díder que, pendent er iuèrn ei un animau que s'amague laguens henudes de ròques o tutes o encara ua bòrda abandonada entà cercar calor e proteccion. Demoren atau, solitaris, pendent era majoritat deth temps e sonque s'amassen damb d'outes arrates-caudes quan arribe era sason dera reproduccion.

Aguesta se debane, sustot, pendent er estiu, e ei alavetz quan pòden èster trapades mès d'ua colònia d'individús d'aguesta espècia. Es parelhes se formen abans o dempús der estiu e era fecondacion o copula ei mès comuna, maugrat eth heired, pendent es mesi de hereuèr a abriu.

Ua taxa reproductora baisha

Es femelhes d'arrata-cauda aurelhuda septentrionau an sonque ua cria enes mesi de junh e junhsèga (ne pòden auer tanben dus, mès açò ei mès estranh). Tradicionaument a estat considerada ua espècia típica deth nòrd europèu, qu'aurie enes bòsqui e cèus aranesi era sua termièra mès meridionau. E, maugrat que i a testimònis escrits fòrça ancians que confirman era sua preséncia, cau èster fòrça prudent e non generalizar, pr'amor que poirie èster ua espècia que sonque aurie vengut autoctòna es darrères decades o sègles e non abans.

Aué, erosament, encara i a detzenats d'espècies d'arrata-cauda en territòris coma era Val d'Aran e Catalonha. Didem erosament pr'amor que fòrça espècies, aué en dia - èm ena siesau grana extincion terrèstra - son mens e mens comunes, mamifèrs, audèths o insèctes. S'es arrates-caudes son mamifèrs qu'encara aué ei relatiuament comun de veir, dilhèu ei pr'amor que son animaus relatiuament misteriosi.

Misteriós non vò díder hantaumagoric. Vò díder que non ei guaire coneishut pera nòsta espècia: E açò, soent, mès encara aué, ei ua grana sòrt

entara espècia animau o vegetau, pr'amor dera natura destructiua dera nòsta espècia.

Se misteriós vò díder pòc coneishut, dilhèu cau estudiar mès aguesti tipe d'espècies, coma era arrata-cauda aurelhuda septentrionau entà conéisher milhor es sons costums e com pòden èster mès protegides. Pr'amor qu'ei segur qu'es insecticides son ua des mès granes menaces que pòt patir aué ua espècia com aguesta. Açò sense cap de dobte.

Cau rebrembar tostemp qu'èm sonque ua espècia mès ena planeta e fòrça mès estacada ara natura e es sòns èsters viui que non sospecham. Sonque pensar atau ei çò que salvarà era vida ena planeta en futur. Atacar, perseguir, caçar, empodoar es animaues e espècies vegetaus ei un camin sense gessuda, non sonque entàs autes espècies mès tanben entara nòsta. E açò ei valid en toti es ecosistèmes dera planeta, tanben ena Val d'Aran. Conservar eth tresaur ecologic qu'auem encara aué ei un prètzhèt que non a prètz. Entà nosati e es pròplèus generacions d'aranesi e araneses.

51. ETH CABILAC

Hònt: Lorenzo Colcergnan/CC

Biologicament, un endemisme hè referéncia ara preséncia naturau exclusiua d'ua espècia laguens un territòri. Aguest pòt auer coma causa er isolament genetic dera espècia o pr'amor der isolament geografic dera madeisha, que suberviuec sonque aqui e non en d'auti territòris on abans ère esandida.

Era Val d'Aran ei un territòri biologic tant important coma toti es auti. Mès encara pr'amor que i a espècies biologiques que sonque se trapan aciu. E non n'i a en d'auti lòcs. E qu'eth territòri aranés ei ua region fòrça rica tanben en endemismes pòt èster lèu demostrat damb era preséncia aciu - e en cap aute lòc - dera cernalha aranesa, deth triton pirenc - aguest, totun, fòrça mès esandid ath long d'aqueres montanhes e excepcionalment en Montseny -, mès tanben de d'autes, com eth cabilac.

Eth cabilac (*Cottus hispanoliensis*) ei un petit peish d'aigua doça que pòt arribar a hèr enquia 14 centimètres de longada, maugrat qu'era majoritat d'especimèns hèn apuprètz 10 cm de longada. Ei un peish considerat com bentopelagic e que demore exclusiuament ena part mès nauta dera Garona. E açò vò díder qu'es individús d'aguesta espècia que i a en aigües araneses ei fòrça dificil - o lèu impossible - de trapar-ne en cap aute arriu deth mon.

Ua situacion critica

Eth cabilac, qu'a ua dièta, sustot, carnivòra, pr'amor que minge invertibrats aquatics, ei, actuaument, en perill d'extincion. Dilhèu per açò, e dempús des inondacions agudes ena Garona en 2013, siguec reïntroducit en d'auti arrius e afluent aranesi damb era intencion de salvar es darrèrs especimèns dera espècia.

Un des problèms mès grani des endemismes ei que s'estimen mès cèrts airaus e non d'auti. Cèrts climes e non d'auti. Dilhèu pr'amor que non poderen adaptar-se, e açò provòque dempús fòrça problèms ara espècia. E açò ei çò que li passe ath cabilac, pr'amor que preferís es aigües clares, heiredes e netes dera part superiora dera Garona. E non s'estime es madeishes aigües que i pòt auer, dilhèu quauqui quilomètres mès enlà. E son aigües que tanben an d'auer fòrça ròques.

Eth problèma der endemisme deth cabilac comencèc non he guaire entàs umans, pr'amor qu'enquia er an 2005 non siguec descrit coma ua espècia pròpria e diferenta. Enquia alavetz se pensaue qu'ère ua sosespècia deth nomenat peish toro (*Cottus gobio*) e se i auie especimèns d'aguesta espècia en d'auti arrius non passaue arren. En 2005 siguec descorbit scientificament que, s'es cabilacs desapareishen dera Garona, e mès a mès, dera Val d'Aran, era espècia serà perduda entà tostemp.

Fòrça espècies de peishi preferissen cercar neuridura pendent era net e non pendent eth dia. Eth cabilac ei ua d'aguestes espècies. Pendent eth dia preferís reposar dejós des pèires e ròques que i a ena Garona. De un aute

costat, ei ua espècia qu'a caracteristiques pròpies, com auer un cap fòrça plan peus lateraus e fòrça gran, restacat damb era rèsta deth còs. A mès, a es aletes pectoraus fòrça granes, e es ventraus son mès petites entà ajudar er animau a apiejar-se sus espècies deth hons dera Garona. Era majoritat d'especimèns an un color gris marron, damb quauques plapes mès escures en tot eth còs.

Eth problèma deth cabilac coma peish endemic d'Aran ei complèx. Non vò víuer en aqueri tipus d'aigua perquè ei un animau capriciós. Eth cabilac a de besonh fòrça oxigèn entà suberviuer e sonque trape pro oxigèn en aguesti tipus d'aigua. A mès d'açò, a de besonh qu'era aigua non sigue guaire prigonda e qu'era velocitat dera aigua non sigue guaire nauta (de 0,30 a 0,50 m/s).

E un futur, dilhèu, erós

Ena Val d'Aran podem trapar cabilacs en cors principau dera Garona, ena part baisha de Salardú e enes parts mès baixes de quauqui des sòns afluent principaus, coma er Aiguamòg, eth Nere, eth Varradós e eth Jòu. Totun, es poblacions que i traparam seràn era grana majoritat, fòrça petites, çò qu'ei un gran risc tostemp entara madeisha espècia.

Maugrat tot açò, era reïntroduccion deth cabilac en aigües a on hège pòc qu'auie desapareishut demòstre qu'era espècia pòirie èster en camin de recuperacion e qu'aurie començat un procès entath sòn pròpri sauvament. Atau ac demòstren es darrèrs donades scientificas, recuelhudes pes cercaires, que confirmen qu'eth cabilac s'espandic per territòris on abans ja non n'i auie e qu'era espècia auie ara ua densitat desconeishuda pendent fòrça ans.

Cau rebrembar, se volem comprèner tot açò, qu'era causa pòirie èster era translocacion en 2018 de mès de 600 especimèns deth canal hidroelectric de Bossòst as arrius Ruda, Aiguamòg, Nere, Varradòs e Jòu. S'er òme vò hèr ua causa ben hèta, pòt hèr-la plan e tanben pòt ajudar es espècies e eth mèdi ambient.

En aigües dera Garona, totun, era populacion de cabilacs contunhe estable ath torn de 100 individús, mès semblarie que non n'i a mès pr'amor qu'er abitat ei fòrça limitat e tanben pr'amor dera competéncia de d'outes espècies, o encara, pes predators.

Eth cabilac non pòt èster pescat e donques non a cap de menaça dirècta sus era espècia. Maugrat açò, es diuèrses administracions, era aranesa e era catalana, an hèt un estudi d'aqueri factors que poirien vier ua menaça entath cabilac: era contaminacion, era destruccion der abitat, mens aigua pr'amor deth cambi climatic o er atac as sòns lòcs de ponduda abituaus a mès deth torisme uman enes arrius.

Dilhèu per tot açò eth cabilac ei ua espècia qu'a demostrat qu'ei fòrça delicada e que calie protegir. Siguec protegit legaument en estat espanhòl des der an 2011 e en Catalonha e Aran des de non hè guaire (2022).

A viatges, es administracions tanben hèn ben es causes. Dempús de crear eth Catalòg de Fauna Sauvatge peth decret en 2022, ara eth govèrn catalan a enquia cinc ans entà hèr un plan de recuperacion des espècies en perill d'extincion. Ei segur qu'eth cabilac serà entre aquestes e açò sonque pòt èster positiu entara espècia.

De un aute costat, se non s'an hèt mès accions entà ajudar eth cabilac ei pr'amor qu'ei ua espècia fòrça desconeishuda etologicament (siguec classada coma espècia en 2005). E sonque damb un o mès estudis rigurosi podem compréner perqué eth cabilac viu aciu e d'aguesta manèra e non de ua auta.

S'acò ei hèt, dilhèu poderiem compréner milhor com viu aquesta espècia. E es sues costumes. Açò tanben ei un prètzhet fòrça important ara ora de salvar eth cabilac o d'outes espècies locals e endemiques araneses. Se non comprenem çò que hè ua espècia e perqué ac hè non podem jamès sajar de salvar-la. Açò semble qu'ei çò que poirien hèr lèu es biològs e etològs e pr'amor d'açò e era ajuda umana, dilhèu es pròplèus generacions d'aranesi poiràn contunhar en tot veir aquest petit e timid peish tipic e sonque dera Garona aranesa.

52. ETH HALI

Hònt: Thomas Kraft/CC

Eth crit e eth vòl deth hali (*Milvus milvus*) ei un des mès singulars que i pòt auer en cèu aranés. Ei un vòl elegant qu'expresse era libertat animau ara recèrca de neiridura. Era sua forma tanben ei fòrça característica e non cau díder arren deth sòn crit tipic, qu'un còp escotat non serà desbrembat jamès.

Aué era situacion deth hali ei un shinhau mès positiua que pendent era darrèra decada deth sègle XX, quan aquesta espècia patic un grèu declin - de mès d'un 40% - en tota Euròpa occidentau. Tanben en Pirenèus e era Val d'Aran. En aquera epòca era chifra totau de halis que i podie auer en toti es Pirenèus ère d'apuprètz 10 parelhes. Aué, maugrat es perills des podoms umans, semble qu'era chifra serie mès o mens era madeisha, dilhèu damb quauque especimèn mès.

Per açò ei considerada coma ua espècia vulnerabla, que poirie patir e fòrça peth cambi climatic pr'amor que non s'estime bric es terrenes secs n'era calor fòrça nauta.

Eth hali ei coneishut en territòri catalan coma milà reiau e ei un audèth de preda qu'aperten ara familha des Accipitridae. Ei un shinhau mès gran qu'eth hali nere, qu'ei, tanben, mès escur. De hèt, çò que diferencie andues espècies son es sues mesures mès granes, eth color gris deth sòn cap e era forma fòrça tipica en forma de V dera sua coa.

Abans i auie halis des deth nòrd african enquia eth sud suedés, e tanben mès enlà de Russia, en Asia. Aué, totun, era poblacion europèa de halis - qu'ei ja a on i a lèu tota era poblacion mondial - venguec fòrça menor, maugrat qu'es darrèrs vint ans es etològs confirmèren qu'ei estable.

Abans tanben ère ua espècia fòrça mès migratòria e encara pendent era tardor ère normau veir halis que viatjauen des deth centre deth continent enquia Gibraltar e Africa deth nòrd entà demorar-i pendent er iuèrn. Aué, totun, e pr'amor deth cambi climatic, es migracions son de mès en mès entath nòrd europèu, a on era sua preséncia ère fòrça irregular.

Enes Pirenèus e era Val d'Aran ei a on encara demore eth darrèr nuclèu gran de halis ena Peninsula Iberica. En Balears e Andalusia era sua situacion venguec critica a començament de sègle e, aué, ei un audèth que sonque pòt èster considerat coma rar.

Un audèth elegant

Eth hali ei un audèth mejan, damb ua longada mejana d'entre 60 e 65 centimètres e ua envergadura alara de mès de 190 cm. Eth sòn pes se situe entre es 900 gr e es 1.200 gr, mès cau rebrembar qu'es femelhes son mès granes qu'es mascles. Era capitada evolutiua deth hali demore demostrada pr'amor qu'aué encara suberviu, dilhèu pr'amor qu'ei un predator generalista e tanben, se cau, carronhaire.

Atau, es halis comencen a volar non guaire dempús dera auba. Pòden alavetz demorar diuèrses ores en tot volar enquia que trapen era prumèra

preda deth dia. Cacèn petiti mamifèrs coma lèbes o arrats, mès tanben d'auti audèths e fòrça invertebrats, sustot coleoptèrs. Quan trape un animau mòrt, ja sigue ua oelha, un gosset o un gat, tanben ne minjarà e aué ja ei tipic veir halis en torn des abocadors entà auer un shinhau de minjar. Es halis hèn es nins sus es arbes damb rames e huelhes. Ei un audèth monogam, çò que vò díder qu'un parelh de halis se trapan un an e un aute entà pòner es ueus enes diferents nins qu'era parella pòt auer (en un territòri que, maugrat que soent ei fòrça mès petit, pòt arribar benben as 16 km²) ath long de tota era sua vida, que pòt demorar enquiàs 30 ans en estat sauvatge.

Eth bastiment deth nin contunharà tanben un còp era parella a es petiti e, damb es ans, pòt vier un gran nin que poirà èster identificat des de luenh. A mès d'açò, an era costuma de bastir mès d'un nin - o enquia ocupar-ne de un aute audèth de mesures semblantes - e causissen un o aute nin deth sòn territòri segontes es sòns interessis.

Era pòsta des ueus arribe apuprètz eth mes de març enes Pirenèus e eth nombre d'aguesti pòt variar entre un e tres (ei mès rar enquia cinc). Es ueus seràn suenhats pera mair mès tanben peth pair, qu'atau dèishe temps ara mair de gèsser a caçar entà anar a cercar neuridura. Açò tanben passe quan es petiti son tanben en nin.

Ei alavetz quan es halis miaràn as poretts petiti audèths malauts o joeni, mès que tanben pòden amiar conilhs, arrats e anfibians e tanben reptils e insèctes. Ena tardor, totun, era preda principau des halis son, sustot, es coleoptèrs (escarabats). E se i a hame, tanben pòt minjar carronha.

Es petiti halis ja començaràn a minjar solets sense era ajuda dera mair diuèrses setmanes dempús de nèisher e ja volaràn abans deth dusau mes de vida. Era maduretat sexuau arribe fòrça lèu, damb un o dus ans de vida, maugrat que i pòt auer cèrts especimèns qu'encara demoraràn sense experiéncia sexuau enquiàs 7 ans de vida.

Es halis s'estimen fòrça es airaus dubèrti, damb arbes, mès tanben damb camps d'agricultura. Eth sòn abitat normau pòt arribar benben as 1.600

mètres de nautada maugrat qu'ei mès normau trapar halis en lòcs un shinhau mès baishi. Sigue com sigue, es scientificos observèren un cambi de conducta es darrères decades e semblarie qu'ei ua espècia que comence a deishar d'èster migratòria, dilhèu, pr'amor deth cambi climatic actuau. Aguest audèth de preda ei protegit ena Val d'Aran e tanben en païsi ath torn dera madeisha, coma era rèsta d'Occitània e tanben Catalonha. Era situacion, aué, ei melhor que hè 20 ans e semblarie qu'en toti es Pirenèus en 2016 ja n'i auie diuèrsi detzenats pr'amor dera nauta densitat d'arrats de bòsc.

Eth declin des halis pendent era fin deth sègle XX auèc coma causa es podoms destinats a vops e d'auti predators. Es pesticides e era desforestacion actuau deth continent europèu ath delà dera caça illegau o era colleccion de ueus e era competència damb eth sòn cosin, eth hali nere, aurie provocat un grèu declin en tota Euròpa maugrat era proteccion legau.

Aué, totun, era situacion ei diferenta. En cèrts lòcs es poblacions regionaus creisheren e en d'auti demorèren estables. Un d'aguesti lòcs son es Pirenèus e tanben era Val d'Aran, que venguec un des darrèrs refugis en mon entada aguesta espècia.

Entà auer ua idia de com siguec aguest declin, cau pensar qu'en 1977 en tot er estat espanhòl i auie mès de 10.000 halis. En 2018 sonque ne demorauen entre 2.300 e 2.400. En estat francés en 1990 encara n'i auie mès d'un detzenat de milèrs. En 2018 sonque ne demorauen apuprètz 3.000.

Un futur estable

Maugrat tot, semble qu'era situacion actuau deth hali per tot e, sustot ena Val d'Aran, ja non pòt èster qualificada de negatiua. Encara i a fòrça menaces entada aguesta espècia com es paus electricos (que son un gran perill non sonque entàs halis mès entà tot tipe d'audèth), era caça illegau, era colleccion de ueus o es podoms.

E açò encara ei mès trist, pr'amor qu'es qu'utilizen podoms (e açò ei totaument proïbit) usen aguesti entà aucir d'auti predators. Er objectiu

finau non ei aucir halis. Mès quan aguesti mingen un animau mòrt damb podom, es consequéncias tanben son letaus entada aguesta eleganta e polida espècia.

Aué, e pr'amor deth cambi climatic, es cercaires confirmèren diuèrsi cambis etologics des halis. Ja non migren (o fòrça mens) entà Africa deth nòrd mès, entath nòrd europèu, dilhèu pr'amor des cada cop mès abituaus nautes temperatures.

Sonque açò ja ei un prètzhèt istoric excepcionau. E vò díder qu'es halis deisharàn d'èster lèu nomades e qu'es poblacions mès meridionaus demoraràn, dilhèu, mès e mès sedentàries. E aciu eth ròtle que pòden jogar es Pirenèus poirie èster clau, pr'amor que poirie vier un des darrèrs refugis deth hali en sud deth continent.

Eth cambi climatic actuau e ues temperatures mès e mès nautes ja son un perill gran entada aguesta espècia. Çò que cau ei suenhar e protegir era espècia e deishar d'utilizar podoms entà aucir animaues sauvatges. Pr'amor que non sonque ei illegau, tanben ei inmorau. Non sonque aucissen cèrtes espècies de predators, ac hèn damb totes es espècies de predators que i pòt auer en un airau.

Sonque damb era fin der usatge deth podom en bòsc, eth hali poirie demorar coma hèc es darrèrs sègles, un des audèths tipics dera Val d'Aran. E ne cau conservar eth maxim nombre pr'amor que tanben ei ua des espècies d'audèth de preda mès elegantes que i pòt auer en cèu aranés. O dilhèu era mès eleganta.

53. ERA PERDITZ CHÈRRA

Hònt: Papchinskaya/CC

Maugrat que non ei endemica dera Val d'Aran, ei tanben un animau que demorèc isolat enes montanhes mès nautes dera Peninsula Iberica dempús dera darrèra glaciacion. E, donques, ei un audèth endemic des Pirenèus. Totun, era Val d'Aran e es Pirenèus centraus son es lòcs on era sua densitat ei mès nauta, parlam dera perditz chèrra (*Perdix perdix hispaniensis*).

Eth sòn airau de distribucion pirenenc non arribe guaire mès luenh des tèrres araneses pr'amor que sonque pòt èster trapada en Andòrra e es diuèrses comarques que i a ena Catalonha nòrd. E, maugrat que bèri mascles pòden migrar temporaument se i a fòrça predators o non an possibilitats de reproduir-se, ei considerada com ua espècia sedentària e gregària.

A mès d'açò, era perditz chèrra ei un tipe de perditz (rebrembam qu'apertien ara familha des faisànids) que tanben pòt èster trapada a ua menor o major

nautada segontes era sason. Atau, e pendent era epòca dera reproduccion, era perditz chèrra pòt èster trapada mès soent en airaus situats entre es 1.000 e 2.000 mètres de nautada maugrat que pogue pujar tanben enquia zònes situades a mès de 2.450 mètres de nautada. Dempús, pugen enquia mès de 2.000 mètres de nautada soent e compartissen donc eth sòn abitat damb era perditz dera nhèu.

Er iuèrn tanben marcarà un aute cambi enes preferéncias dera perditz chèrra pr'amor deth clima e pòt èster soent observada en nautades fòrça mès baishes des 900 mètres. Ei alavetz quan compartís eth sòn abitat damb era sua auta cosia, era perditz ròia.

Dilhèu pr'amor que pendent ua epòca der an demore en nautades fòrça extrèmes, non i a guaire estudis etologics sus eth sòn tipe de vida e com se desvolope era epòca de reproduccion en aguesta espècia. E dilhèu ac cau hèr lèu pr'amor qu'era sua situacion globau ei considerada fòrça delicada en Euròpa e en grèu perilh d'extincion enes Pirenèus.

Eth sòn comportament segontes er airau, totun, tanben ei diferent de d'auti lòcs deth continent europèu, pr'amor qu'enes Pirenèus e ena Val d'Aran ei ua espècia de faisaniid que viu mès ben en lòcs mès nauts. Era perditz ròia, totun, demore en lòcs fòrça mès baishi. En Euròpa, totun, era perditz chèrra a era costuma de víuer mès en airaus mès baishi e mès planèrs.

Ua polida espècia autoctòna

Era perditz chèrra ei un audèth que preferís es montanhes damb fòrça lum e solei e tanben sense inclinacions extrèmes. Tanben s'estime mès cèrt tipe de matarràs com era *Genista purgans*, era *Calluna vulgaris* o encara eth rosèr de montanha (*Rosa canina*), que son fòrça estimades pera perditz chèrra e, se bèra region o airau n'a fòrça segontes era sason, ei possible de veir tanben ua o mès d'ua perditz chèrra.

Didem açò pr'amor qu'era densitat dera espècia en Aran non ei guaire nauta. En generau pòt èster d'un parelh per cada ectara . Totun, segontes era sason e era nautada - dilhèu tanben pr'amor dera reproduccion - ne podem veir mès e aguesta densitat pòt arribar a 7 o 8 individús per ectara.

Era preferéncia per airaus dubèrts damb arbilhons non vò díder que non pogue èster trapada tanben en zònes damb arbes. Tanben s'estime fòrça es territòris damb bèri arbes ,non guaire, e entre aguesti es cases.

Era perditz chèrra ei un tipe de perditz que se pòt identificar ben pera sua forma mès redona e pr'amor dera sua coa, tanben fòrça cuerta. Totun, çò que dilhèu permet mès ar amant des animaues identificar aguesta espècia de faisaniid ei eth sòn vòl, fòrça caracteristic pr'amor qu'ei ua mescla de sauts aerodinamics en aire seguit d'ua sucesion d'ales batudes qu'ei fòrça típica. A mès d'açò, ei ua espècia d'audèth qu'a un petit dimorfisme sexuau entre es mascles e es femelhes mès pas guaire. Tanben ei diferenta dera perditz comuna pr'amor deth color iranja deth cap e un còth e piech grisi. Es porets e encara es perditz mès joenes an un color fòrça mès clar.

Atau, e pendent eth mes de març o encara abriu, detzenats de perditz chèrra s'amassen en cèrti airaus des montanhes entà cercar e trapar ua parelha e poder reproduir-se. Es femelhes observen es lutes des mascles e sonque causiràn es guanhadors des madeishes pr'amor qu'atau demorarà garantida era continuitat dera espècia damb es sòns gèns mès fòrts.

Es mascles de perditz chèrra, totun, son monogams e sajaràn tostemp d'escuèlher es madeishes femelhes un an e un aute. Eth territòri causit entara pòsta a de besonh cèrtes condicions: a d'èster un airau tranquil, damb proteccion entàs audèths - era vegetacion qu'ei ideau - e tostemp a d'èster un espaci dubèrt e planèr. E ric en insèctes, que seràn era neiridura basica des porets es prumèrs dies.

Era pòsta, que pòt arribar tanben enquia començament de mai, serà d'entre 9 e 20 ueus e era incubacion demorarà entre 23 e 25 dies. Eth color des porets ei auriò crema e es ales escures. Es porets de perditz chèrra apertien a ua espècia nidifuga, çò que vò díder que, lèu-lèu, pòden ja caminar ath costat dera mair ja eth prumèr dia.

Ua auta pròva d'aguest nidifugisme ei era rapida aparicion de plumes (as 5 o 6 dies de vida), poder volar ja as 10 o 11 dies e auer es caracteristiques pròpies d'un adult ara ora de húger abans deth prumèr mes de vida. Es

porets, totun, demoraràn amassa enquiara primavera següenta pr'amor deth sòn gregarisme.

Es nins son bastits en solèr entre èrbes nautes, e era dièta des porets e tanben des adults pendent er estiu e era tardor serà basicament insèctes (hormigues, sautarèths, aranhes) mès tanben era grana sauvatje. En iuèrn tanben mingen huelhes e d'agues parts de plantes. Pendent era primavera ath delà d'insèctes tanben mingen flors.

Un audèth menaçat

Es perditz chèrra son audèths mejans que hèn entre 30 e 32 cm de longada e an un pes qu'enes mascles se pòt situar ath torn des 400 gr, e 350 gr enes femelhes. Ei un audèth qu'ena Val d'Aran e es Pirenèus patís fòrça pes insecticides, que pòden provocar grani damnatges as ueus e arrestar era bona reproduccion dera espècia segontes er an.

Ua des peiors menaces ei era dera caça « legau » e « illegau ». Eth decret dera caça der an 1989, en estat espanhòl, non includís aguesta espècia, qu'ei, totun, fòrça caçada encara aué. Açò e era contaminacion genetica damb perditz que non son autoctònes, cree tanben fòrça problèmes entara espècia ara ora de tirar endeuant.

Mès era solucion ei fòrça facil. Sonque cau qu'es administracions proïbissen era sua caça - pr'amor qu'era sua situacion ei fòrça vulnerabla - se volem dar un futur ad aguesta espècia de faisaniid que tanben ei tipic deth paisatge aranés desde hè milèrs d'ans.

I a zònes on era perditz chèrra patic un declin que va des deth 52% ath 70% es darrèrs 30 ans pr'amor, sustot, d'aguesta activitat cinegetica dolenta. Açò e ua degradacion des camps de coitiu e es petiti camps d'agricultura tanben provoquèn problèmes entara perditz chèrra. Mès enlà des Pirenèus es cercaires cren que n'i aurie sonque entre 2.000 e 6.000 parelhes (donades dera decada de 1990).

Cau donques protegir aguesta polida e simpatica espècia e arrestar de biais definitiu era sua caça. Didem qu'ei un audèth simpatic pr'amor que, dempús

d'ua situacion de perilh, es joeni s'amassen ath torn deth pair e un aute adult e se limpien es plumes damb era dobla intencion de desparasitar-se e, ath còp, unir mès eth grop e dar ath madeish mès integracion social. E açò ei unic en aguesta espècia.

S'abans i auie fòrça mès perditzes chèrra en Aran e es Pirenèus (n'i auie tanben enes províncies de Barcelona e Girona) aué eth sòn territòri finau demorèc isolat enes montanhes araneses pirenenques. E forme part dera fauna tipica d'aguesta region montanhosa.

Se volem dar-li un futur, cau protegir eth sòn abitat e, sustot, acabar damb ua caça que poirie finir lèu damb era espècia. Pr'amor que se non s'estime era calor ja non pòt trapar cap mès de refugi naut des montanhes. Agust ei eth sòn darrèr refugi actuau. E demoram que non sigue eth darrèr.

54. ERA TORDA O MÈRLA

Hònt: Juan Emilio/CC

Era torda, tanben coneishuda coma mèrla (*Turdus merula*) non ei sonque un des mès polits audèths que podem trapar enes bòsqui aranesi; tanben ei un des mès tipics e, sense dobte, un des audèths qu'a un des cants mès beròis en mon des audèths, ath costat deth rossinhòu.

Atau, aquest membre dera família des turdids, ei un audèth de mesures mejanes, que pòt arribar benben as 18 o 25 cm de longada e a un pes que se pòt situar entre es 85 e es 115 grams. Ei fòrça coneishut pes amants des audèths pr'amor qu'era sua identificacion arribe lèu: es mascles adults son toti neres damb un bèc auriò, e tanben un cercle auriò ath torn des uelhs, un color fòrça diferent dera des femelhes e es audèths mès joeni d'aguesta espècia.

De hèt, es femelhes son marrons damb quauques plapes de color nere ena part inferior. Era tonalitat pòt vier diferenta segontes er individú mès çò

qu'ei segur ei qu'es femelhes non an ne eth bèc ne eth cercle auriò ath torn des uelhs. Per çò que tòque as individús mè s'joeni, eth sòn plomatge ei mè marron (semblant ath deth tornelh) damb plapes blanques pendent eth sòn prumèr an de vida. Eth cambi de plumes passe entre es mesi d'agost e octubre e quan arribe era prumèra primavera era torda joena ja comence a auer ua color fòrça mè escura e un ton mè auriò en bèc. Eth color definitiu deth mascle, totun, non l'artenhèra enquia auer passat tot un an sancer.

Era torda ei un audèth plan comun enes bòsqui aranesi mè tanben enes jardins des ciutats e viles dera Val d'aran. Ei vertat que li shauten fòrça es bòsqui caducifòlis mè tanben es bòsqui de conifèrs e encara es terrenes dubèrts que son situadi apròp des camps d'agricultura (s'ei possible damb bèri arbes). Tanben pòt èster trapada en paisatges d'arriu e en jardins urbans.

Era soleta condicion qu'a de besonh ei trapar arbes on poder bastir eth nin. Dilhèu per açò ei fòrça abituau veir tordes en toti es ecosistèmes que i pòt auer en Aran mè tanben ena rèsta d'Occitània e encara de Catalonha, des de lòcs fòrça nauts enquia d'auit fòrça apròp dera mar.

Era torda ei un tipe d'audèth que non viu en grop. Pendent era epòca de zèl ei coneishuda era sua agressivitat entà d'auetes tordes quan son trapades en sòn territòri. Es femelhes son encara mè violentes qu'es mascles. Dehòra deth periòde de reproduccion, totun, es tordes son audèths fòrça tolerants, e ei alavetz quan se pòden veir diuèrsi individús amassa, que pòden hèr pensar qu'ei un animau sociau.

Un audèth fòrça territorial

Des deth sòn prumèr an de vida, es tordes cerquen un territòri a on víuer e trapar ua parelha damb qui viueràn ath long dera rèsta dera sua vida. Açò vò díder qu'era torda ei un audèth monogam. Eth sòn territòri ei diferent segontes eth lòc. Atau, ua torda de bòsc aurà un territòri mè gran qu'ua torda de ciutat. Aguest se pòt situar entre es 0,2 e es 0,5 ectares mè qu'ua torda de ciutat aurà un territòri de sonque 0,1 a 0,3 ectares.

Non se pòt díder qu'era torda sigue un audèth sedentari maugrat qu'era majoritat d'especimèns an un territòri entà tota era sua vida. Segontes era posicion geografica der individú (pr'amor qu'ei ua espècia fòrça expandida des des Isles Britanicas enquia a isla de Sri Lanka, ei a díder, ath long de tot er airau coneishut coma Palearctic) trapam tordes que demoren mè o mens tota era vida en madeish lòc e d'auetes que son un shinhau nomades, e d'auetes encara que son totaument nomades (e que viatjen cada an entre Euròpa e eth nòrd d'Africa).

Es principaus autoritats relatives ath mon dera ornitologia considèren qu'era torda non ei bric menaçada e açò ei tostemp ua notícia fòrça positua se parlam d'ua espècia animau. Mè encara ena actualitat, quan podem trapar tantes e tantes espècies animaues e vegetaus menaçades o en perill d'extincion per causes climatologiques o umanes.

Totun, er abitat mè abituau a on podem trapar tordes son paisatges damb matarràs o arboci. Açò ei fòrça necessari entad aguesta espècia ara ora de poder bastir nins. Son fòrça comunes dilhèu peth hèt qu'ua femelha pòt arribar a póner ueus enquia tres còps cada an se i a pro neiridura e era ponduda anteriora capitèc.

Es ueus de torda an un color blu-verd damb plapes vermelhes o encara marrons - çò de mè abituau son entre 4 e 6 - que seràn suenhats pera mair des dera fin deth mes de març. Sonque seràn suenhats pera mair. Eth pair, totun, ajudarà era parelha ara ora de bastir eth nin damb rames e hanga. Dempús de dues setmanes, es petites tordes neisheràn e començaràn a demanar neiridura. Açò ei obligacion d'andús pairs. Sonque dues setmanes dempús, es petites tordes ja pòden abandonar eth nin maugrat qu'encara non pòden volar. Mè damb bones condicions mediambientaus es poretz sautaràn ath solèr on demoraràn amagadi entre era vegetacion encara diuèrses setmanes mè.

S'era pòsta capitèc, era mair demanarà un aute còp ath mascle repetir era copula entà poder auer ua dusau pòsta. E era sua atencion demorarà sonque entàs naus poretz. Mè qué passe alavetz damb es poretz que son

en solèr mès qu'encara non pòden víuer de manèra independenta pr'amor qu'encara non son pro abils entà suberviuer?

Aguest ahèr serà responsabilitat deth pair, que suenharà es porets que ja i a en solèr enquiath moment dera sua marcha, que serà tostemp voluntària (e açò vò díder qu'era torda tanben ei diferenta de d'outes espècies d'audèth pr'amor qu'es pairs jamès expulsaràn es joeni deth sòn territòri). Eth mascle de torda donques, miarà era neurida tostemp as porets enquiara sua marcha definitiua. En nauta montanha, totun, es tordes non an soent mès de dues ponudes pr'amor deth clima tipic dera region.

Un audèth damb un cant fòrça beròi

Era esperança de vida d'ua torda ei de 3 o 4 ans. Totun, bèri especimèns arribèren enquiàs 15 ans de vida. Non an guaire predators: sustot es corbids, com era agaça o es cornelhes, qu'ataquen tostemp es tordes e es sòns porets, o es gats.

Era dièta dera torda ei fòrça omnivòra. Mingen insèctes, vèrmes, heruta, grana... tostemp trapada en solèr. Es vèrmes de tèrra son ua des espècies preferides des tordes ara ora de minjar. E siguec dit que son vertadères mèstres ara ora de caçar e devorar aguesti tipe de vèrmes.

De un aute costat, era torda ei un des audèths mès estimadi peth sòn cant. Ua torda pòt cantar des dera fin d'iuèrn, per tot e a tota ora, tanben pendent era nèt. Era prumèra ora deth matin e dera tarde, totun, ei quan eth sòn cant ei mès intens. Un cant singular e qu'ei considerat coma un des mès beròis de tot Euròpa pr'amor dera sua melodia, es diferents tons e tanben era abilitat qu'a era torda ara ora de cantar sense cap de besonh. Açò hè dera torda un audèth unic ena Val d'Aran e tanben en tot eth continent.

Maugrat que i a enquia cinc sosespècies de torda, era mès comuna a ua coa fòrça longa (de 95 a 110 mm enes mascles e entre 100 e 105 mm enes femelhes). Pòt pesar entre 80 e 125 gr. e a ua envergadura alara d'enquia 29 cm. de longada. Eth sòn pes, totun, ei diferent segontes eth sèxe mès tanben segontes era sason der an. Cau rebrembar tanben qu'es colors

tanben son un shinhau diferents segontes era sason. Atau, en iuèrn eth cercle auriò ath torn deth uelh deth mascle adult ven mès marron e eth bèc ven un shinhau mès escur.

Era torda ei fòrça positiua entath mèdi ambient pr'amor que minge vèrmes en tot cercar entre huelhes (e açò da mès aire ath solèr deth bòsc). Tanben cerquen enes huelhes umides deth solèr tot tipe d'invertebrats, des d'aranhes enquia cargòlhs e limiten fòrça era poblacion totau d'insèctes d'un airau que, sense tordes, creisherie fòrça mès. Tanben mingen de manèra excepcionau animaús mès grani, coma cernalhes o encara arrats o bèth petit conilh. E, se cau, puguen enes arbes ara recèrca d'orugues.

Segontes es cercaires, es tordes non canten sonque entà cridar ua femelha o avisar auti mascles qu'aqueth ei eth sòn territòri. Tanben an auti tipe de crits segontes çò que volen comunicar. Se i a apròp un predator terrèstre, eth sòn crit ei fòrça singular. Se vò aluenhar d'auti audèths, eth crit qu'ei diferent. E, se i a un audèth de preda que pòt vier ua menaça, eth crit tanben serà diferent.

Tot açò hè dera torda ua des espècies d'audèth que pòden èster considerades coma ua jòia en territòri aranés. Pr'amor des sòns colors e dera sua conducta. Mès encara pr'amor qu'ei un des audèths damb un des cants mès beròis de tota era planeta. E vosati, auetz escotat jamès ua torda quan cante?

55. ERA TORDA O MÈRLA D'AIGUA

Hònt: Gilgit2/CC

Era torda d'aigua (*Cinclus cinclus*), maugrat eth sòn nòm, non ei un audèth dera familha dera torda. Apertie ar orde des passerifòrmes e ara familha des cinclids. Açò tanben ei pro particular, pr'amor qu'aguesta torda ei eth solet passerifòrme aquatic. E coma membre d'aguest grop d'audèths es sues abilitats entà nadar ara recèrca de neuridura tanben son susprenentes.

Es passerifòrmes son aqueri audèths tan comuns que podem trapar un shinhau per tot. Totun, dilhèu èm toti d'acòrd se didem que son audèths mès restacats damb eth bòsc o era montanha mès non damb es arrius e era vida aquatica.

Sonque per aguesta caracteristica era torda d'aigua ja ei un passerifòrme susprenent, pr'amor que hè eth sòn nin apròp dera corrènt der arriu e non sus un arbe. E cerque neuridura tostemp laguens der arriu. Es sues

abilitats nadatòries son, dempús de centeats de milèrs d'ans d'evolucion, extraordinàries. E atau ac demostren es sòns paumons, que permeten ara torda d'aigua nadar laguens era aigua enquia 30 segons. Un prètzhèt totaument extraordinari ena familha des passerifòrmes.

Dilhèu per açò era torda d'aigua ei un biosenhau dera bona qualitat dera aigua d'un arriu. Pr'amor que non tolèr de cap de manèra era mès minima intoxicacion umana des aigües d'un arriu. Se i a tordes d'aigua en un arriu açò vò díder que, çò de mès segur, era aigua ei pro bona e que non ei bric contaminada. E s'era contaminacion ei presenta, maugrat que sigue pòga non traparam mès tordes d'aigua.

Era torda d'aigua ei un simpatic audèth aquatic que non ei coneishut pr'amor dera sua morfologia especiau mès pes sues abilitats ara ora de nadar e cercar neuridura enes arrius. Es sues mesures son discrètes: hè enquia 18 cm de longada e pòt pesar entre 50 e 70 gr. Era sua forma generau ei mès lèu redona, damb un bèc long e nere. Eth còth e eth piech son blanqui e era rèsta deth còs qu'ei marron ena part superiora e grisa ena rèsta.

Aué encara i a 11 sosespècies de torda aquatica en mon (demoren en Euròpa, eth nòrd deth continent african e encara en Asia). Abans n'i auie 13. Era torda aquatica que podem trapar enes aigües dera Val d'Aran - sustot ena Garona - apertie ara sosespècia europèa (*Cinclus cinclus cinclus*) e an enes Pirenèus un des darrèrs airaus entà víuer.

Açò non vò díder que sigue un audèth que non pogue èster trapat mès ath sud d'Aran. Mès preferís víuer en nautades situades entre es 400 e es 2.000 mètres e donques a on es montanhes pirenenques acaben e comence eth planèr era preséncia dera torda aquatica ven mès e mès rara.

Un passerifòrme especiau

Era torda d'aigua ei donques un passerifòrme. Mès ei un passerifòrme especiau pr'amor qu'a ua capa de grèish que protegís er audèth deth heired dera aigua pendent tot er an. Maugrat açò e qu'ei ua espècia d'audèth que non pòt èster considerat nomada, s'eth heired d'un iuèrn ei fòrça intens,

es tordes d'aigua pòden viatjar un shinhau temporaument entath sud e tornar tàs sues nautades tradicionaus quan torne eth bon temps.

Açò vò díder que, maugrat que passerifòrme, bères ues des sues condicions biologiques compòrten situar era torda d'aigua mès lèu en grop des anets e non des passerifòrmes. Pr'amor que cap aute passerifòrme a aguestes abilitats entà cercar neuriment ena aigua. De un aute costat, era torda d'aigua ei tanben eth solet audèth dera familha des cinclids que i a aué en Euròpa.

Açò e aguesta abilitat tà nadar - hèt que remarque mès d'un cercaire - hè qu'aguest audèth sigue considerat totaument aquatic. Eth sòn plomatge ei fòrça dens e impermeabilize er audèth quan ei laguens dera aigua. A mès, a diuèrses secrecions qu'an coma origina era glandola uropigiau que lubriquen eth còs der audèth e l'ajuden ara ora de lutar contra eth heired. Açò tanben passe en çò des anets.

Laguens dera aigua pòden daurir e barrar es horats deth nas e encara es aures. Era superficia des uelhs ei plana entà ajudar ar audèth a trapar melhor es sues predes laguens des aigües der arriu, sustot plecòpters e d'audi insèctes aquatics.

Era torda d'aigua a donques ues abilitats fòrça susprenentes ara ora de cercar neuriment. Açò provoquèc qu'es umans pensèssen que pòt caminar laguens dera aigua. Açò non ei vertat. Nade e nade fòrça ben quan ei laguens dera aigua. Era majoritat d'insèctes que son es sues predes son, sustot, dejós des ròques deth hòns der arriu. E cau nadar fòrça ben entà poder arribar-i pendent periòdes d'entre 10 e 30 segons - maugrat qu'era mejana sigue menor, de sonque 3 o 4 segons -. Siguec aguesta abilitat estonanta çò que provoquèc pensar que pòt caminar laguens dera aigua. Totun, açò non ei possible pr'amor des leis naturaus dera gravetat.

Un caçador sense pòur

Era torda d'aigua, donques, non a bric pòur dera aigua der arriu. Ne deth corrent. En hòns deth madeish cerque tricòpters, plecòpters, coleòpters e d'audi insèctes aquatics e es sues larves, que trapen soent dejós des ròques

der arriu. Tanben minge crustacèus, llambrics e encara lapassons. Ei un audèth qu'ei tostemp en moviment e ei fòrça susprenent, maugrat qu'ei fòrça abituau veir era torda d'aigua en tot gèsser dera madeisha e, damb un saut, situar-se sus ua ròca en miei der arriu e botjar-se entà sajar de shugar-se.

Ei un audèth que pon ueus enquia dus còps cada an entre es mesi de març e mai. Se demore en nautades inferiors, era pòsta pòt començar abans. S'era nautada ei grana es ponudes arribaràn mès tard. Enes Pirenèus e era Val d'Aran, podem trapar tordes d'aigua entre es 300 e es 2.000 m de nautada. En territòris mès meridionaus catalans ei tostemp a mès de 400 m de nautada.

Era femelha de torda d'aigua pon entre 4 e 5 ueus. Eth nin ei bastit soent en horats o henudes de ròca o murs naturaus que i pòt auer apròp der arriu. Pr'amor que tanben eth nin dera torda d'aigua ei tostemp apròp dera aigua. Un aute hèt extraordinari des abituds dera torda d'aigua ei que hè tanben eth sòn nin darrèr des sauts d'aigua e atau non ei trapada pes predators.

Era mair suenhe es ueus apuprètz un mes, e pendent tot aguest temps, eh pair miarà eth neuriment as porets e ara mair. Quan arribe era tresau o quatau setmana de vida, es porets ja gessen deth nin e comencen a explorar eth territòri. Encara non pòden volar. Eth nin de torda d'aigua tanben ei fòrça singular pr'amor qu'ei redon e hèt damb mossa, huelhes e hanga e non ei jamès sus un arbe.

Era vida dera torda ei tant aquatica qu'es porets aprenen abans a nadar que non volar. Era sang des tordes d'aigua a mès oxigen qu'es d'auti passerifòrmes e per açò pòt nadar tan ben quan ei laguens dera aigua. Totun, sonque ua setmana dempús de deishar eth nin, maxim dues, es pairs expulsaràn es joenes tordes d'aigua que ja saben alavetz volar ben.

Aguesta espècia unica e fòrça beròia siguec descrita per Linnaeus en 1758 dempús de crear eth genre de *cinclus* en sòn Systema Naturae. Aguest genre a coma origina era paraula grèga *kinklos*, que vò díder literaument "audèth que viu apròp dera aigua".

De un aute costat, ei un audèth d'arriu que tanben a un crit fòrça singular. Aguest crit pòt èster hardit, sustot, pendent era epòca de reproduccion, quan eth mascle cride e balhe deuant des femelhes entà sajar de perpetuar es sòns gens.

Era torda d'aigua ei ua espècia monogama e tanben territoriau. Defense eth sòn territòri de d'auti individús dera madeisha espècia o encara de d'agues espècies se son apròp deth nin. E açò passe en mascles e tanben en femelhes, maugrat que son un shinhau mès petites qu'es prumèrs pr'amor d'un relatiu dimorfisme sexuau dera espècia.

Aguest audèth aquatic non pòt èster classificat coma endemic dera Val d'Aran pr'amor que tanben n'i a en d'agues montanhes europèes mès septentrionaus. Totun, ligar era sua preséncia ath paisatge aranés, tan ligat ara vida apròp des arrius ei normau. E cau suenhar era espècia pr'amor que, se n'i a, era biodiversitat der arriu ei bona e podem gaudir atau der espectacle ara ora de veir caçar laguens dera aigua un audèth d'ua familha d'audèths que non a arren a veir damb era aigua.

56. ETH PIC O PICORNELH MEJAN

Hònt: Frank Vassen/CC

Non i a sonque ua espècia de pic ena Val d'Aran. Erosament n'i a tres diferents. Açò vò díder qu'eth pic hormiguèr mès tanben eth pic mejan (*Leipicus medius*) e eth pic nere (*Dryocopus martius*) pòden èster escotats e observats enes bòsqi que i a en aguest tresaur environamentau qu'ei era Val d'Aran.

Ethpicnere mejanei un audèth dera familha des Picidae e era sua distribucion s'expandís des des còstes occidentaus europèes enquia Russia e eth Caucàs euroasiatic. Enes Pirenèus, totun, ei a on podem trapar es especimèns mès meridionaus dera espècia que demoren en un territòri que non contunhe enquiath nòrd, çò que vò díder que son isoladi geneticament. Se pense qu'era poblacion de pics mejans serie d'apuprètz 140.000 parelhes, mès non a estat hèt encara cap d'estudi sus era poblacion pirenenca.

Aguest audèth a ues caracteristiques morfologiques pròpies. Ei mès petit qu'eth pic hormiguèr mès tanben mès gran qu'eth pic nere (era espècia de pic mès petita des tres). A eth cap de color vermelh, eth piech blanc, era esquia e ales neres maugrat qu'aguestes siguen fòrça plapades de blanc. Pòt arribar benben as 22 cm de longada e a ua envergadura mejana d'ales d'enquia 34 cm. Eth sòn pes mejan se pòt situar entre es 50 e es 85 gr. segontes er individú.

Escotar un pic mejan ei mès aisit que veder-lo, pr'amor qu'ei un audèth fòrça discret que demore ena part nauta des arbes - e en aguesti ena part mès superiora - de bòsqui de huela caduca maugrat que tanben pòt èster observat - malaisidament - en bòsqui de conifèrs. Mès pas soent. Eth sòn abitat preferit donques son es bòsqui de casses o oms densi. Aciu sage de trapar tota sòrta d'insèctes, mès a diferéncia de d'outes espècies de pic, non sage de trapar es predes que son laguens era rusca der arbe. N'a pro damb es que i a ena superficia deth tronc e des rames. Dilhèu per açò ei dificil poder veder-lo. Un hèt especiau ei qu'ei un audèth omnivòr pr'amor que tanben minge era saba des arbes e granes diuèrses.

Fòrça ligat as arbes

S'eth pic hormiguèr ei coneishut pr'amor que minge fòrça temps en solèr, eth pic mejan depen e fòrça dera salut, era bona salut, des arbes deth bòsc. Açò ven pr'amor qu'a de besonh o preferís víuer sonque en cèrtes espècies d'arbes, com es casses e tanben li shaute fòrça demorar sus arbes mòrti. Totun, era preséncia de casses pr'amor dera destruccion actuau des bòsqui actuaus ei menor cada dia, e açò cree un problèma fòrça gran entada aguesta espècia.

Eth pic mejan ei un audèth territoriau e monogam. Eth sòn ritme de creishement e de reproduccion, comparat damb auti audèths, ei rapid. Ja ei madur sexuaument damb sonque un an de vida, e sage tostemp de trapar era sua parella cada an quan arribè era epòca de zèl. Atau, era rèsta der an era majoritat de pics mejans demoren solitaris. Tanben pòt demorar en parella enquiar iuèrn, maugrat qu'açò non passe soent.

Atau, e pendent era fin de gèr, mès encara pendent es mesi de hereurèr e març, eth mascle de pic mejan comence a cridar es felmes. S'ua femelha arribè, eth mascle cride encara mès e comence a volar enquia qu'era femelha da senhaus qu'ei premanida entara copula. Ei alavetz quan se mòstre fòrça inquiet e lhèue es plumes vermelhes deth cap, dilhèu entà semblar major. S'era femelha pense qu'eth nin trapat o melhorat peth mascle ei adequat, i aurà copula e lèu arribaràn es pòrets.

Eth nin de pic nere donques, ei hèt o melhorat (e didem melhorat pr'amor que pòt èster eth de ua auta espècia d'audèth) pendent era epòca deth zèl. Soent ei hèt laguens deth tronc d'un arbe - que tanben pòt èster mòrt e per açò era importància d'aguesti tipe d'arbes enes bòsqui aranesi -. Eth nin ei un horat laguens d'un arbe d'apuprètz 5 cm. Tanben pòt èster laguens ua rama grana. Aciu era femelha ponerà entre 4 e 7 ueus, que seràn suenhats sonque dues setmanes. Es pòrets demoraràn en nin sonque tres setmanes e, maugrat que pòden èster suenhadi encara per un des pairs, ja pòden èster consideradi coma independents.

Cau rebrembar qu'eth crit deth pic ei rar d'escotar, pr'amor qu'ei ua espècia de pic fòrça discreta. Quan cride ei sonque entà atréir ua femelha e segontes diferents cercaires non ei jamès entà defensar eth sòn territòri. Totun, se trape un aute mascle dera madeisha espècia o encara un pic de ua auta espècia, eth pic mejan ataca er estrangèr e lo perseguirà enquia qu'aguest se n'age anat deth territòri - maugrat que non son competéncia -.

Eth nòm scientific deth pic mejan cambièc enquia tres còps des que siguec descrit per prumèr viatge en 1758 per Linnaeus, eth gran naturalista suedés. Alavetz siguec nomenat *Picus medius*. A començament deth sègle XXI eth sòn nòm cambièc a *dendrocopos* pr'amor deth descorbiment de cèrts gens fòrça semblants as des auti pics europèus. Totun, encara i auèc diuèrsi cercaires alemanhs - en Alemanha ei a on i a era densitat mès grana d'especimèns d'aguesta espècia - que non sigueren d'acòrd e proposèren inclodir-lo en genre *Dendrocoptes*. Aué era espècia ei coneishuda damb eth nòm de *Leiopicus* pr'amor d'ua falta d'acòrd generau per çò que tòque ath sòn ADN. I a enquia quate sosespècies diferentes.

Era situacion generau dera espècia era diferenta segontes era region. Enes Pirenèus semble qu'aguesta espècia ei establa e que non ei bric menaçada. En païsi coma Alemanha o en Euròpa der èst es pics mejans an ua fòrça bona situacion pr'amor que son fòrça protegidi a nivèu legislatiu - maugrat qu'ei protegit en tot eth continent -. En nòrd europèu, totun, i a de mens en mens pics, e en païsi coma Suècia era espècia s'extinguic non hè guaire. Totun, i a cèrts naturalistes que confirmen qu'ei a man de tornar a colonizar aquera region.

Qu'ei ua espècia qu'evolucione e que s'adapte as nauï environament ei segur. Diuèrsi estudis afirman qu'enes darrèri tempsi i a mès e mès pics enes bòsqui mixtes e on ja non i demoren casses. E per açò colonize terrenes damb arbes frutèrs apròp des bòsqui o encara bòsqui de conifèrs.

Eth pic mejan ei, totun, un pic sedentari. Non a era costuma d'abandonar eth sòn territòri maugrat er iuèrn. Eth dimorfisme sexuau ei fòrça petit e açò cree fòrça problèmas entàs cercaires, que non pòden díder s'er especimèn observat ei un mascle o ua femelha facilament perque andús sèxes an ua corona de plumes vermelhes en cap e sonque es individús mès joeni an uns colors mès clars e non tan pronunciats.

Un audèth inquiet

Es pics mejans son ua espècia de pics que son tostemp en movement. Sauten d'ua rama entà ua auta en tot cercar insèctes e cada còp eth temps que i demoren ei fòrça cuert. An un vòl rapid e poderós, encara mès se cau guanhar nautada. I a cambis de direccion soent, damb un son caracteristic. E açò pòt arribar a dar ua imatge d'audèth caotic - que non ei, totun, bric reau -.

Era sua dièta principau, mès non unica, son insèctes que trape ena superficia des arbes. Preferís mès insèctes que demoren en tronc que non sus es rames o encara sus es huelhes. E era majoritat de còps non minge larves. Li shauten fòrça es hormigues coma era hormiga nera de bòsc o encara era hormiga estrangèra.

Tanben minge coleoptèrs, mosques, mosquits, aranhas e autes familhes d'insèctes damb ues mesures mejanes de 8,5 mm. Mès tanben minge vegetaus. Ei confirmat per mès d'un cercaire que minge era saba des telhs e que tanben minge cerides, prues, e arradim sauvatge. En iuèrn preferís escares, glands e grana de conifèrs.

Non a estat vist guaire temps en solèr. Açò confirmarie qu'ei ua espècia de pic fòrça arboricòla. Mès d'ua tresau part deth sòn neuriment se trape sus arbes mòrti e açò estaque e fòrça eth pic mejan damb era bona salut d'un bòsc. S'un bòsc non a arbes mòrti, non i a tanta biodiversitat. E donques mens pics mejans.

Dus des pejors predators d'aguesta espècia son er esparvèr europèu eeth gat-martin. Mès era destruccion umana ei encara ua menaç mès grana entara espècia. Ua espècia que, de un aute costat - se non ei epòca de zèl - non a problèmas entà convíuer damb autes espècies de pic o d'audèth. Totun, perseguís tostemp e ataque fòrça es tornelhs, consideradi coma rivals.

Atau, cau rebrembar era importància de non talhar arbes mòrti deth bòsc. Son era casa ideau entà centeats d'espècies diferentes. Tanben d'audèths. Eth pic mejan n'ei un bon exemple. Pr'amor qu'un bòsc san ei mès san quan ei mès vielh e per açò cau deishar arbes mòrti. Se non, era situacion d'aguesta espècia aranesa poirie cambiar lèu-lèu. E nosati non volem açò, vertat?

57. ETH PIC O PICORNELH NERE

Hònt: Frank Vassen/CC

Eth pic nere (*Dryocopus martius*) qu'ei era tresau espècia de pic que podem trapar enes bòsqui aranesi. Apertie ar orde des picifòrmes e ei plan comun enes Pirenèus e tanben en Pre-Pirenèus pr'amor qu'ei ua espècia d'audèth sedentària e que nidifique fòrça en bòsqui subalpins.

Erosament, tanben ei ua espècia que non ei menaçada aué en dia e tanben pòt èster trapada ena majoritat de bòsqui boreaus de tota Euròpa e encara en Asia. Aué, es estadistiques parlen d'entre 1,5 milions e lèu 3 milions d'especimèns en aguest airau.

Enes Pirenèus ei trapat ena Val d'Aran e es comarques deth Pirenèu catalan mès non mès ath sud, çò que hè d'aguest audèth ua jòia des bòsqui aranesi que cau suenhar e protegir ath maxim.

Eth pic nere ei un pic fôrça gran; pòt hèr entre 40 e 46 cm de longada e a ua envergadura d'ales que pòt arribar ben as 76 cm de longada. Eth sòn plomatge ei tot nere damb era excepcion dera part superiora deth cran, on a ua plapa vermelha caracteristica. Açò se debane en andús sèxes mès, era femelha sonque a aguesta plapa ena part posteriora deth cap.

Ei ua des espècies de pic mès expandides geograficament e es estudis recents confirman qu'ei ua espècia que s'expandís maugrat era poblacion umana, cada còp major e eth cambi climatic. Eth sòn futur, totun, qu'ei fôrça ligat as bòsqui vielhs e, sustot, ara preséncia d'arbes mòrti, com es autes espècies de pics.

Açò a coma causa principau que fôrça pics neres hèr eth sòn nin laguens arbes mòrti pr'amor qu'era husta d'aguesti ei mès trenda e donques ei fôrça mès aisit trabalhar-la que non era d'un arbe viu entà hèr eth nin. De un aute costat, era sua dièta ei majoritariament insectivòra.

Era pòsta d'aguesta espècia de pic se debane, sustot, des de mejans deth mes d'abriu en Pirenèus e arribe enquia mejans de mai. Es joeni pics neres abandonaràn eth nin apruprètz en mes de junh. S'eth bòsc ei nau o recent plantat ei dificil de trapar-ne, pr'amor des sues preferéncias per arbes damb ua cèrta edat.

Atau, es pics neres shauten fôrça diuèrses espècies d'arbes coma eth pin nere (Rhododendro-Vaccinon), es auets (Abieti-Piceon), es hais (Fagion sylvaticae), es pins roi (Descausio-Pinion) e tanben es bòsqui de pinassa (Pinus nigra). E pòt èster trapat facilament en airaus situadi entre es 850 e es 1.900 mètres de nautada.

Aué encara non se pòt díder guaires especimèns d'aguesta espècia i poirie auer ena Val d'Aran o en toti es Pirenèus centraus per falta d'estudis. Ua des causes ei qu'ei ua espècia d'audèth qu'a eth territòri relatiuament gran (entre 1 e 8 km²) e sonque pòt èster identificat pr'amor des sues emissions acustiques (eth son que hè damb eth sòn bèc ena husta des arbes e que pòt èster escotat fôrça luenh).

Enes Pirenèus centraus diuèrsi estudis prepausen qu'era espècia serie en expandiment dilhèu pr'amor der augment des bòsqui nau de pins neres.

E tanben se pense qu'es pics neres poirien començar a colonizar tèrres situades mès apròp dera còsta, a on aué era sua preséncia encara ei rara.

Eth son des bòsqui sans

Se trapam pics neres o encara d'autes espècies de pic enes bòsqui ei un senhau qu'eth bòsc encara a arbes vielhs mòrti. Çò que vò díder qu'era biodiversitat deth lòc ei encara bona. E escotar eth son deth pic quan trabalhe era husta d'un arbe sonque pòt díder, donc, qu'era salut der airau (a nivèu naturau) encara ei fôrça bona.

Dehòra des Pirenèus e pr'amor dera sua preferéncia per bòsqui vielhs açò ajudèc ath sòn expandiment per tot Euròpa e encara en Asia. E ne trapam en bòsqui madurs de conifèrs e bòsqui boreaus, mès enes darrèri tempsi tanben en bòsqui tropicaus e subtropicaus. Ja sigue en tèrres mès baishes o mès nautes, pr'amor que viu entre es 100 e es 2.400 mètres de nautada.

Era existéncia des pics neri enes bòsqui aranesi, totun, tanben ei fôrça positiua, pr'amor qu'eth sòn nin, dempús d'èster abandonat, pòt vier era casa de fôrça autes espècies d'audèths e encara mamifèrs. E era sua dièta, luenh de provocar damnatge ar arbe, çò que hè ei ajudar-lo, pr'amor que lo protegís de fôrça espècies d'insèctes que poirien aucir-lo.

Entà neurir-se, eth pic emplegue eth sòn long bèc e era sua fôrça longa lengua. Era majoritat d'insèctes e larves que son es sues predes son dejós dera rusca der arbe e donques li cau hèr un horat damb eth bèc entà poder arribar-i. Sense aguest poderós bèc e aquera longa lengua moririe de hame. S'eth pic nere causís un arbe entà hèr eth nin, çò de mès segur ei qu'aguest aurà patit er atac de fungus e qu'aguest ja ei malaut. Maugrat açò, tanben ei possible qu'age eth nin en arbe san e viu.

Quan eth nin ja ei preparat, era femelha i entrarà entà mostrar qu'accepte eth nin hèt peth mascle. Dempús, çò de mès normau qu'ei póner de 2 a 8 ueus (era major part des còps son 6). Aguesti seràn tostemp suenhats dia e net per andús pairs e s'un se'n va a cercar neuriment, er aute demorarà tostemp damb es ueus prumèr e es porets dempús entà suenhar-les e limpiar tostemp eth nin des femses des petiti. Aguesti sonque demoraràn

en nin entre 18 e 35 dies segontes era sason, mès encara demoraràn damb es pairs ua auta setmana.

Siguec demostrat qu'en lòcs a on era desforestacion o encara era destruccion deth bòsc siguec fòrça nauta, es pics neri locaus patiren un declin grèu, çò que vò díder qu'era sua suberviuença ei fòrça ligada ara salut des bòsqui. Peth contrari, es bòsqui nauí an estat colonizadi un aute còp per aguesta espècia ans dempús.

Aué ua des majors menaces que pòt patir eth pic nere donques, qu'ei era desforestacion o encara era intrusion umana laguens des bòsqui: n'i a fòrça que morissen pr'amor des paus electricics. Açò provòque mès pics neri mòrti que non es caçadi pergats-martins, eth sòn peyor enemic e predator naturau mès perilhós. Es companhies electriciques considèren qu'ei un mau audèth pr'amor que tanben sage de hèr eth nin enes paus electricics - que, entar audèth ei sonque un arbe mòrt - e soent destrúissen aguesti.

Es pics neri, de un aute costat, non an guaire predators naturaús. Eth gat-martin, coma ja auèm dit, n'ei un des peyors, pr'amor que pòt arribar en silenci totau ath nin pendent era net. Quan açò arribe, eth gat-martin pòt hèr ua vertadèra massacre, pr'amor qu'aucirà e minjarà tot çò que i traparà laguens; ueus mès tanben porets o encara es pairs.

Ei mès rar veir com ua gralha ataque un nin de pic nere damb ueus, que tanben pòt passar. D'auti predators ocasionaus d'aguesta espècia son es chòts, es faucoms, es cornelhes o encara era agla reiau. Totun, s'es pairs son en nin, segontes eth tipe de predator, era defensa deth madeish pòt capitar ben.

Maugrat qu'ei un audèth insectivòr (hormigues e d'auti insèctes mès tanben larves) eth pic nere tanben se neurís de grana, heruta sauvatge e encara saba des arbes s'ac a de besonh. Per açò li cau un territòri gran.

Quan non ei era epòca de reproduccion, mascles e femelhes viuen soleti.

Trapar pics en bòsc ei, com auèm dit, fòrça positiu entàs autes espècies animaús. Eth nin hèt per aguest audèth pòt èster usat dempús per espècies com eth chòt o era madeisha marta entà criar dempús. Se non siguèsse peth pic nere, non i aurie tanti horats enes arbes deth bòsc.

E son nins fòrça estimadi pes animaús pr'amor que se situen, çò de mès abituau, entre es 5 e es 20 mètres de nautada. E an ua prigondor mejana de 55 cm e un diamètre d'enquia 12 cm, çò que hè d'aguesti nins vertadères fortalèses en miei deth bòsc.

Eth pic nere ei ua espècia originària deth nòrd e centre d'Euròpa. Dilhèu arribèc enes Pirenèus pr'amor dera climatologia preïstorica, quan i auie fòrça mès bòsqui. Dempús dera darrera glaciacion e era retirada des bòsqui (dilhèu pr'amor tanben dera accion umana) demorèc isolat enes Pirenèus e, maugrat que non se pòt díder qu'ei ua espècia endemica, lèu n'ei. Çò qu'ei segur, ei qu'ei ua espècia autoctòna.

Era esperança de vida deth pic nere ei d'apuprètz 12 ans. Aué ei en estadi d'expandiment entàs regions mès atlantiques europèes. Cau rebrembar qu'ei protegit ath maxim nivèu per ua directiva europèa e non pòt èster caçat ne atacat de cap de manèra.

Diuèrsi estudis biologics demostrèren que, s'un bòsc a pics neri, i a tanben d'autes espècies coma eth colom comun (*Columba oenas*) o encara bères espècies d'insèctes, com es imenoptèrs, o tanben bères espècies de mamifèrs. Es sòns horats enes arbes donques ajuden e fòrça ara biodiversitat deth bòsc.

Eth bòsc non an de besonh era madeisha espècia d'arbe. Li cau auer diuèrses espècies e tanben li cau auer arbes mòrti. Son era casa de centeats d'espècies e de mamifèrs, e tanben de pics. Per açò cau mantier es bòsqui vielhs enes Pirenèus. E tanben ena Val d'Aran. Sonque atau podem auer ua biodiversitat nauta e estonanta. E era clau d'açò - damb d'autes, de ben segur - ei era preséncia d'un audèth qu'a un son singular e que rebrembe qu'eth bòsc encara ei san. Ei eth pic nere.

58. ER ESQUIRÒ RÒI

Hònt: Burkhard Mücke

Er esquirò ròi (*Sciurus vulgaris*) ei ua espècia de remosigaire autoctòna des bòsqui aranesi e non a d'èster confonut damb ua auta espècia alloctòna (açò ei estrangèra) que i a de mès en mès enes bòsqui europèus; er esquirò gris (*Sciurus carolinensis*) e qu'arribèc ena region en 1948.

Era arribada der esquirò gris e eth sòn expandiment per tot Euròpa ei, aué, era peyor menaça que patís er esquirò ròi, pr'amor dera competència biologica d'andues espècies. Totun, e maugrat eth sòn gran expandiment, er esquirò ròi a, pr'amor des sues redusides mesures, un avantatge qu'er esquirò gris non a: ei mès petit e mès rapid e pòt hùger milhor des predators. Atau donc, cau rebrembar qu'er esquirò ròi ei un des mamifèrs arboricòls mès caracteristics des bòsqui des Pirenèus e aranesi, maugrat que patic un grèu declin des dera arribada des esquiròs grisi.

Aué encara ei ua espècia fòrça expandida pr'amor que ne podem trapar en bòsqui prigonds e ancians mès tanben colonizèc es bòsqui des montanhes situades mès ath sud. Sonque a de besonh trapar pins, que son eth sòn neuriment basic. Se i a pins i pòt auer esquiròs ròis. E, de hèt, ei confirmada era sua preséncia tanben apròp dera còsta mediterranea.

Er esquirò ròi ei tanben, erosament, un animau fòrça estimat, ja sigue enes bòsqui o en parcs urbans: ei tostemp simpatic veir com un esquirò ròi minge ua carrolha e toti demoram suspresi quan açò passe.

Ei, maugrat qu'aué non ei ua espècia en perilh d'extincion, fòrça menaçada pr'amor dera desforestacion actuau des bòsqui, er isolament genetic dera espècia en diuersi territòris, es carretères e es coches (qu'aucissen cada an centeats d'esquiròs) o encara era arribada der esquirò gris en nòste continent en 1889.

Ua vida cuerta

Er esquirò ròi ei un petit mamifèr que pòt donques èster trapat un shinhau per toti es bòsqui des Pirenèus mès tanben mès ath sud e mès ath nòrd. Era menaçada der esquirò gris qu'ei era mès grana: en Anglatèrra e Irlanda, a on arribèc prumèr er esquirò gris, aguest provoquèc era extincion totau der esquirò ròi. E açò poirie tanben passar ena Val d'Aran.

Aguesta espècia ei mès petita qu'er esquirò gris. Era sua longada mejana ei d'entre 19 e 23 cm e era sua coa pòt arribar benben as 20 cm. Eth sòn pes mejan ei d'entre 250 e 340 gr e era espècia non patís cap de dimorfisme sexuau evident. Era coa ei fòrça importanta entar animau pr'amor qu'ei fòrça tenguda entà auer mès calor pendent eth heired iuèrn. Ath delà d'açò, tanben ei usada entà auer mès equilibri pr'amor qu'ei ua espècia que saute fòrça entre es arbes. Es sues arpes e pantes l'ajuden fòrça a pujar e baishar des arbes e tanben sap nadar ben.

Eth sòn pelatge càmbie dus còps cada an s'eth clima ei heired. Açò vò díder qu'es especimèns que demoren mès apròp dera còsta non ac an de besonh e donques, non càmbien eth pelatge. En bòsqui mès montanhosi e donques

mès heireds, com es bòsqui aranesi, eth pelatge ei fòrça mès long. Era majoritat d'especimèns an eth color deth pelatge vermelh (e per açò eth nòm). Totun, tanben i a individús damb d'auti colors, com eth nere. Era part anteriora des esquiròs ei tostemp blanca.

Es esquiròs ròis viuen tostemp en bòsqui de pins e quan non ne trapen causissen diuersi bòsqui pr'amor que i cercaràn neuridura pendent tot er an. Ua des caracteristiques dera espècia ei qu'ei fòrça ligada as temperatures (eth clima) deth lòc.

Atau, se i a un dia damb 25°C o mès er esquirò ròi demorarà laguens deth sòn amagatalh laguens d'un arbe sense hèr cap d'activitat. Demorarà era arribada d'un moment mès fresc. S'açò non arribe guaire soent com enes darrèrs tempsi pr'amor deth cambi climatic, era espècia ei menaçada e fòrça.

En iuèrn, per contra, e pendent es dies de mès heired, er esquirò ròi demore en son nin, qu'ei pro caud pr'amor qu'ei hèt laguens de huelhes e rames. Atau i demorarà enquia ua epòca mès cauda. Totun, er esquirò non iuèrne e donques a de besonh fòrça neuriment entà arribar enquia primauera. Eth nin der esquirò ròi ei un horat laguens un arbe. Ei basic entara espècia pr'amor qu'era prumèra causa de mòrt dera espècia ei eth heired (80% pendent eth prumèr an de vida e 50% pendent eth dusau an). Maugrat açò es esquiròs ròis pòden víuer encara un tresau an. Açò ei tot çò que pòt víuer un esquirò ròi (damb umans, totun, pòt víuer enquia 10 ans).

Es esquiròs non son territoriaus e podem trapar mès d'un mascle en un airau. Non luten entre eri ne quan cau anar damb ua femelha. Ua auta característica d'aguesta espècia son es sauts, que pòden arribar benben as 5 mètres de longada maugrat qu'en cas de necessitat maxima - per exemple quan son perseguits per ua marta - pòden arribar as 20 mètres de longada. Aguesta ei ua espècia omnivòra, que minge, sustot, carrolhes e escares mès tanben heruta deth bòsc o aglans, flors, insèctes e tanben enquia ueus o audèths petiti. Era majoritat serà enterrada en diuersi lòcs deth bòsc e era majoritat, dempús, tornada a trapar. Totun, non tota, e açò ajude fòrça eth bòsc a expandir-se.

Un mamifèr tostep menaçat

Es esquiròs ròis son tostep menaçats pes predators que i a en bòsc. N'i a fòrça que pòden caçar-lo mès sonque n'i a un que pòt perseguir-lo d'arbe en arbe e ei eth peyor predator que pòt patir aguesta espècia, eth gat-martin.

Quan un esquirò ròi ei perseguit per ua marta, cercarà tostep d'arribar enquiàs branques mès primes entà salvar-se. Eth gat-martin sajarà tostep de barrar-li eth camin ad aqueres rames. S'er esquirò saute, eth gat-martin tanben saute, e s'er esquirò non a sòrteth gat-martin arribarà enquiar esquirò e dempús li trincarà eth còth damb ua nhacada. S'açò passe, er esquirò non patís guaire e era mòrt ei fòrça rapida.

D'auti predators des esquiròs ròis son era vop, eth linx, eth chòt, eth gran duc, es faucoms, es gats e es gossets domètges. Totun, entà arrestar ua possibla fin dera espècia pr'amor de tanti predators, es esquiròs an petiti enquia dus còps cada an. Eth prumèr còp ei entre hereurèr e març e eth dusau pendent junh e junhsèga.

Ua mair esquirò pòt auer enquia 10 petiti (çò de normau son entre 4 e 6). Era gestacion demore 40 dies e es petiti esquiròs nèishen cècs, sordi e sense cap de tipe de defensa. Eth sòn pes serà d'entre 10 e 15 gr. e non auràn bric de pelatge enquiara tresau setmana de vida. Totun, lèu començaràn a minjar neuridura solida e seràn suenhats tostep pera mair (e non peth pair, que dempús de copular se n'anarà).

Es petiti esquiròs ròis seràn aleitats pendent dètz setmanes. Dempús començaràn a explorar er airau dehòra deth nin e, lèu se n'anaràn tà tostep. Atau podèc conquistar aguesta beròia e simpatica espècia toti es bòsqui europèus pendent es darrèrs milèrs d'ans.

Er esquirò ròi a estat caçat tostep per òme, pera sua carn e dempús peth sòn pelatge. Non siguec protegit enquia mejans deth sègle XX mès, erosament, aué ja non pòt èster mès caçat. Mès patís d'aves menaces grèves com era competència der esquirò gris.

Era competència d'aguesta espècia envadidora ei fòrça dolenta entar esquirò ròi. Es esquiròs grisi an damb eri ua malautia, eth parapoxivirus,

que provòque era fin terribla de poblacions sanceres d'esquiròs ròis en tot eth continent europèu. Era Val d'Aran non ei cap d'excepcion. Totun, es esquiròs ròis son mès petiti e tanben mès rapids qu'es esquiròs grisi. Ei demostrat qu'en ua region damb fòrça predators, cometh gat-martin, era poblacion d'esquiròs grisi patís e fòrça e es esquiròs ròis, era espècia autoctòna que hè centeats de milèrs d'ans que viu e demore dambgats-martins enes bòsqui aranesi, non patís tant aguest predator pr'amor qu'evolucionèc e sap mès com subervíuer quan ei atacada per ua marta.

Er esquirò gris ei mès gran e mès pesat. Ei ua espècia alloctòna, çò ei estrangèra (era sua origina ei America) e non coneish tan ben es gats-martins europèus. Diuèrsi estudis demostrèren qu'enes regions a on i a mès gats-martins tanben i a mès esquiròs ròis. Ei curiós saber qu'un predator sauve ua preda, dilhèu pr'amor que l'a de besonh?

D'aves menaces, com er isolament des bòsqui, pòt èster solucionat damb pònts de còrda o de husta, corredors biologics o encara era introduccion degats-martins entà salvar era espècia dera competència der esquirò gris. Er esquirò ròi ei un des mamifèrs mès singulars des bòsqui aranesi, catalans e occitans. E sonque damb un petit esfòrç era espècia sobreviuerà maugrat era crisi actuau. Cau rebrembar que salvar e suenhar es esquiròs ròis tanben ei ajudar tot er ecosistèma pr'amor des granes qu'amaguen (e dempús non trafen) en bòsc. E damb esquiròs, eth bòsc ven mès gran e tanben mès polit e san, maugrat era competència d'espècies envadidores.

59. ER ESQUIRÒ GRIS

Hònt: Jim Ferguson/CC

Quan parlam de fauna autoctòna volem hèr referéncia a totes aqueres espècies de mamifèrs, audèths, anfibiàns e reptils que son natives dera Val d'Aran. Açò vò díder que hè milèrs d'ans que i demoren. Per contra, ua espècia envadidora ei aquera que non ei bric típica deth paisatge aranés ne catalan, mès que pòt entrar o ja a entrat ena Peninsula Iberica es darrèrs ans pr'amor dera sua arribada en continent europèu non hè guaire.

Aguest serie eth cas deth lop, pr'amor qu'es prumèrs especimèns dera espècia ja aurien crotzat es Pirenèus des deth territòri italian e n'i a de mès en mès enes montanhes catalanes e araneses maugrat qu'encara non se pòt confirmar que i age colònies o grops estables. Eth chacal ei un aute mamifèr qu'arribèc tanben non hè guaire ara Peninsula Iberica maugrat qu'era pòrta d'entrada siguec eth País Basc e non es Pirenèus centraus o orientaus.

Pr'amor qu'en 2024 e pr'amor dera accion umana o encara eth cambi climatic, ja i a ua lista de mès de 300 espècies envadidores de Catalonha e Aran que pòden provocar damnatge en mèdi ambient. Ua d'aqueres, que ja pòt èster trapada en continent europèu – e damb ua origina italiana – serie era der esquirò gris que, a despièch qu'encara non a estat observat encara enes bòsqui aranesi o catalans, ac poirie hèr lèu-lèu, e donques, es consequéncias negatiues entà d'autes espècies ei nauta. Per açò tanben ne volem parlar, maugrat que sigue ua excepcion.

Es prumèrs especimèns d'esquirò gris (*Sciurus carolinensis*) damb ua origina nòrd-americana arribèren enes Isles Britanicas pendent era fin deth sègle XIX. Aué i a fòrça territòris en Anglatèrra, Gales, Escòcia e Irlanda a on eth sòn cosin, er esquirò ròi, siguec totaument desplaçat. Pendent era fin deth sègle XX, er esquirò gris tanben arribèc en nòrd dera Peninsula Italiana e se pense que ja poirie auer crotzat es Alps e arribat a Occitània, pr'amor d'un naut nivèu d'adaptacion e espandiment naturau d'aguesta espècia.

Mès d'un cercaire opine que, s'eth lop podec arribar ena Peninsula Iberica en pògui ans, era arribada der esquirò gris enes Pirenèus e mès enlà tanben ei segura. E, s'encara non a estat trapat ena Val d'Aran, i arribarà lèu. Totun, qu'ei ua espècia qu'ei laguens era lista des 100 espècies envadidores mès perilhoses entath continent europèu.

Un esquirò damb malauties

En Itàlia deth nòrd, aquest esquirò ja provoquèc fòrça problèmas ar esquirò ròi e poirie acabar damb aquesta espècia, pr'amor qu'ei transmissor de patogèns pròpris dera espècia e qu'aucissen fòrça esquiròs ròis. Atau, ja passèc en Anglatèrra e Irlanda, e es esquiròs ròis sonque se poirien salvar pr'amor dera introduccion d'un predator enes regions a on non n'i a: eth gat-martin, qu'ei eth solet predator que pòt caçar e acabar damb es esquiròs grisi en pògui ans.

En estat espanhòl (e tanben en tota era Union Europèa) ei proïbida era sua introduccion en mèdi ambient des der an 2013. Aué ei ua des espècies mamifèras granes mès cercades enes bòsqui (damb er os limpiador).

Es causes de toti es problèmas que pòt comportar an coma base es sues caracteristiques biologiques e conductas; er esquirò gris ei marron e a ua longa coa. Ei mès gran qu'er esquirò natiu d'Aran, er esquirò ròi, e soent i a mès especimèns neres pr'amor d'ua taxa de mutacion mès nauta. De hèt, es cercaires cren qu'es esquiròs grisi non patissen tant eth heired coma d'autes espècies e açò situe era espècia en un lòc mès evolucionat qu'es autes espècies d'esquiròs.

Un esquirò gris pòt arténher ua longada d'entre 23 e 30 cm de mejana e auer ua coa que pòt arribar tanben apròp des 25 cm de longada. Eth sòn pes se situe entre es 400 e es 600 gr. e era mejana de vida ei fòrça mès nauta que non era der esquirò ròi, pr'amor que pòt arribar, en bòsc, as dètz ans de vida. En Euròpa, es esquiròs grisi an petiti enquia dus còps cada an; en hereurèr e març e dempús en agost e seteme. Eth periòde de gestacion ei relatiuament cuert - 45 dies - e an tres o quate petiti cada còp.

Es cries d'esquirò gris pesen ua mejana de 15 gr. e nèishen sense peu. Les gessen es prumèrs dents pendent era tresau setmana de vida e daurissen es uelhs entre es tres e es sies setmanes d'edat. Non auràn eth pelatge des adults enquiath ueitau mes de vida. Es esquiròs grisi an damb eri cèrtes malauties que d'alti esquiròs non pòden superar, com eth tifus, e diuèrses plagues o encara era tularemia. Es humans tanben pòden patir aquestes malauties e son fòrça grèves entara salut. Es esquiròs grisi an diuèrsi parasits damb eri que pòden aucir es esquiròs ròis e tanben an fòrça pieudes transmissores dera malautia de Lyme.

Des costumes der esquirò gris, per çò que tòque ath nin, tanben son diferents der esquirò ròi; era espècia nativa d'Aran. Non profiten cap de horat laguens der arbe. Mès lèu empleguen nins ancians abandonats per autes espècies animaues. Se cau bastissen un tèt damb rames entà caperar eth nin e poder atau protegir-se melhor deth heired, pr'amor qu'ei un mamifèr que non iuèrne.

Era sua abilitat mentau ei estonanta segontes diuèrsi estudis, pr'amor que, se pense qu'ei observat per un aute esquirò quan vò enterrar minjar en bòsc, çò que hè ei hèr a veir qu'enterre eth minjar, mès aquest demore

amagat ena boca. Torne a corbir eth horat e se'n va a amagar eth minjar a un lòc segur a on non i a cap aute esquirò. Açò, segontes mès d'un cercaire, ei fòrça ligat damb era teoria deth pensament, çò que comportarie parlar d'ua espècia fòrça intelligenta.

Eth sòn sistèma de comunicacion tanben ei fòrça desvolopat, pr'amor qu'a diuèrsi tipus de crits e sons entà alertar as auti esquiròs dera preséncia o marcha d'un predator. Eth sòn territorialisme ei mès gran qu'eth der esquirò ròi, pr'amor que pòt arribar benben as 40 ectares, que preferís que siguen de bòsc diuèrs e non sonque d'ua soleta espècia d'arbo, com es conifèrs.

Ua dièta fòrça diuèrsa

Es esquiròs grisi son, maugrat çò que podem pensar, omnivòrs. Era sua dièta son vegetaus, coma heruta sauvatge, flors, grana, escares e tanben misharnons. Tanben, s'ac an de besonh, pòden minjar insèctes, gargolhes, petiti animaues, com arratets de bòsc e tanben d'auti esquiròs, petiti audèths e ueus. Tanben nhaquen uassi, còrnes de cèrvi e casquelhs de tortuga ara recèrca de mineraus que non pòden trapar d'auta manèra en bòsc.

S'era sua dièta ei fòrça diuèrsa, tanben n'ei era lista de predators que pòden caçar-lo. Diuèrsi tipus de faucoms e d'autes espècies d'audèths de preda que i pòt auer en bòsc, com er astor, ataquen e cacen soent aquest tipe d'esquirò. Tanben son perseguits per ossi limpiadors - en Euròpa centrau ja son ua vertadera plaga -, linxs, vops, gats sauvatges e domestics, sèrps, chòts e gossets. Totun, es predators mès perilhosi entada aquesta espècia son es audèths de preda, es chòts e es sèrps e eth sòn peyor enemic naturau, eth gat-martin (*Martes martes*).

Pr'amor qu'era preséncia d'un o mès gats-martins en un territòri ei causa segura dera fin der esquirò gris en airau. Perqué? Pr'amor qu'ei un predator fòrça rapid que pòt perseguir es esquiròs grisi pes rames e sautar d'arbo en arbo enquia qu'er esquirò ei caçat. Curiosament, era espècia nativa dera Val d'Aran - e de tota Euròpa -, er esquirò ròi, ei fòrça mès adaptat ad

aquest predator e ne pòt hùger d'ua manèra mès rapida, pr'amor qu'eth sòn pes e mesures son mès petites.

Un hèt qu'er esquirò gris non a. Ei mès gran e a mès pes, mès non ei pro adaptat ar environament relatiuament nau d'Euròpa e es sòn predators. Jamès era sòrt d'ua espècia autoctòna, com era der esquirò ròi, siguec tan ligada a un predator com dambeth gat-martin, e se, fin finau, er expandiment e desaparicion der esquirò gris enes bòsqui europèus arriben, serà pr'amor d'un des predators mès silenciosi e susprenents deth bòsc, eth gat-martin.

Ei demostrat científicament que, quan er esquirò gris arriben a un airau nau en Euròpa - o encara sonque dehòra d'America deth Nòrd - era poblacion autoctòna d'esquiròs, sigue era espècia que sigue, desapareish en sonque 15 ans. Per açò cau susvelhar ben era arribada der esquirò gris enes bòsqui aranesi e catalans, pr'amor que poirie comportar era rapida fin dera nòsta espècia d'esquirò natiu en pògui ans; er esquirò ròi.

En païsi coma Anglatèrra, era lei obligue a aucir un esquirò gris s'ei trapat. En nòrd d'Itàlia es govèrns regionaus comencèren diuèrses campanhes damb era tòca d'extirpar aquesta espècia envadidora, mès es organizacions ecologistes ac impediren. E pr'amor d'açò, es etològs confirmen qu'ei segur que ja i age esquiròs grisi en Occitània francesa e en Soïssa. Çò que comportarie era sua arribada enes Pirenèus de manèra segura.

Atau, cau susvelhar tostemp s'es esquiròs trapadi en bòsc son ròis o grisi e alertar lèu es autoritats entà sajar d'arrestar un possible expandiment d'aquesta espècia. Era biodiversitat des bòsqui aranesi ei en jòc pr'amor dera sua dièta, malauties e competéncia damb autes espècies d'esquiròs. Sense desbrembar qu'auèm un aliat poderós ena natura, eth gat-martin. Un predator naturau que demòstre qu'es espècies autoctònes ac son pr'amor que son fòrça mès adaptades ath mèdi ambient on viuen que non es espècies envadidores.

60. ERA OELHERETA

Hònt: Keven Law/CC

Era oelhereta o pastorèla (*Motacilla alba*) non ei sonque un des audèths que podem trapar apròp dera aigua en arrius, rières o d'autres hònts d'aigua mès tanben un shinhau per tot, pr'amor qu'ei un des audèths der orde des passerifòrmes mès ben adaptat as condicions umanes. E tanben cau díder qu'ei ua des mès simpatiques.

Es oelheretes non son sonque sedentàries. Pr'amor que tanben i a poblacions nomades qu'en iuèrn arriben ena Val d'Aran en tot cercar un lòc mès caud. Bères ues, encara, se'n van enquia Africa, enquiara arribada dera primauera. En Aran mès tanben un shinhau per tot Catalonha - e en toti es Païsi Catalans a excepcion de Balears - es especimèns nomades comencen a arribar pendent era fin deth mes de seteme entà iuernar. E se n'anaràn un aute còp en mes de març. Totun, que i detzenats de milèrs

d'individús que demoren aciu pendent tot er an pr'amor que hè fôrça temps que s'adaptèc as costumes umanes e a diuèrsi ecosistèmes e ja non viu en paisatges sonque umids.

Atau, eth paisatge originàri dera oelhereta se poirie díder que sigueren es paluns, arrius, rières o lacs damb aigua, pr'amor dera sua predileccion pes insèctes aquatics. Mès era espècia s'adaptèc a plaser a d'auti environaments e aué ja pòt èster observada tanben en airaus a on non i a bric d'aigua. E tanben cau díder qu'ei fôrça susprenent veir oelheretes en lòcs qu'an patit e patissen encara aué era sequèra. Era sua adaptacion a naues situacions climatiques ei donques estonanta.

Ua des caracteristiques mès viues dera conducta e morfologia des oelheretes ei era sua manèra de caminar. Non sauten com hèn d'auti audèths passerifòrmes, mès caminen en tot botjar tostemp era coa de naut en baish. Açò hè des oelheretes ua des espècies que podem trapar en terrenns dubèrti, com es pòbles e ciutats e identificar mès facilament. E pòt èster trapada per tot.

Es colors dera oelhereta tanben pòden ajudar a identificar-la lèu. Hèn entre 17 e 19 cm de longada e an ua envergadura alara d'enquia 31 cm de longada. Eth sòn pes mejan ei de 23 gr. e an era part superiora deth còs gris o nere (segontes era sosespècia, pr'amor que n'i a dètz) e ena part inferiora ei totaument blanca. En iuèrn es colors non son tant escurs e es joeni an tostemp es colors mès clars. Era sosespècia que podem trapar en Aran non presente dimorfisme sexuau.

Tostemp en terren dubèrt

Non traparam oelheretes en bòsc. Non guaire soent. Preferissen mès terrenns dubèrti, com camps d'agricultura e, se i a umans apròp, açò non ei arren entada aguesta simpatica espècia, pr'amor qu'an un naut nivèu d'adaptacion. Se dilhèu hè temps era sua dièta ère mès ligada as insèctes aquatics, aué son tot tipe d'insèctes, com mosques, mosquits e moscalhons, mès tanben aranhas. Era soleta condicion qu'a de besonh aguesta espècia

entà víuer en un lòc ei eth terren dubèrt, pr'amor qu'atau pòt veir melhor era arribada de predators.

Ua auta característica importanta ei qu'a eth vòl cuert, com se siguesse ua ondada, e per açò es etològs diden qu'a eth vòl en ondades. Pòt èster trapada aué apròp dera espècia umana en bòrdes, pòbles e ciutats, en camins e carretères mès tanben en jardins o ciutats. Mès un des lòcs preferidi d'aguesta espècia son es aparcaments de coche, on trape fôrça insèctes o rèstes de minjar uman e pòt veir tostemp s'arribe un uman o un aute predator.

Encara qu'ena ciutat ei un audèth non guaire territorial, apròp de rières o arrius n'ei mès. Era rason non ei auta qu'era neuridura, e pòt èster trapat mès soent en aguesti lòcs. Enes ciutats, maugrat çò que podem pensar, non i a tanti insèctes e donques ei un shinhau absurd lutar per un lòc a on non i a guaire neuridura.

Maugrat açò, se i a fôrça neuridura en un lòc, es oelheretes permeten mès era preséncia de d'auti individús, que pòden tanben ajudar a bèri especimèns a defensar eth territòri de d'outes oelheretes estrangères. Atau poiràn totes amassa, neurir-se e cercar neuriment mès tranquilament.

E donc, açò provòque veir soent oelheretes en grop. Era majoritat d'aguesti son un mascle e diuèrsi joeni o femelhes. Ei mès dificil lutar e expulsar mascles adults. S'eth neuriment ven escàs serà mès facil expulsar es joeni e es femelhes que non mascles. E, se trafen ua hònt de neuridura naua tolèren fôrça d'auti especimèns de manèra temporau. Totun, un còp tornaràn ath sòn territòri originari, tornaràn a vier un aute còp territoriaus e non toleraràn de cap de manèra era preséncia d'auti individús adults.

Era oelhereta non ei, aué, ua espècia menaçada. Sonque en continent europèu se cre que n'i poirien auer entre 130 e 230 milions de parelhes e açò ei sonque un 25% deth sòn abitat mondiau, pr'amor qu'aguesta espècia s'expandís des d'Alaska e a trauèrs de tot eth Palearctic enquia Asia e Africa. Era sua esperança de vida ei longa, apuprètz 10 ans.

Nins amagadi

Se ben ei fòrça facil veir oelheretes en pòbles e ciutats e tanben apròp d'arrius o rières (que pòden demorar seques fòrça mesi) non ei tant aisit trapar es nins d'aguest passerifòrme. Pr'amor qu'ei hèt en murs de ròca e laguens de horats que i pòt auer en aguesti. Es nins son hèts damb peu, plumes e lan, e es porets demoraràn amagadi pendent es dues setmanes qu'es pairs les suenharàn e açò hè d'aguesta espècia ua damb un periòde d'incubacion e nidificacion fòrça cuert.

Era femelha oelhereta ponerà entre 5 e 7 ueus dempús dera copula e seràn suenhats pera mair ath long de dues setmanes. Dempús de nèisher, es porets receberàn eth minjar d'andús pairs mès sonque pendent dues setmanes mès. Dempús es joenes oelheretes ja pòden volar e començaràn a cercar minjar per eres madeishes. S'eth temps ei bon, es oelheretes pòden pòner enquia tres còps cada an, çò que hè dera sua reproduccion tota ua capitada naturau.

Ena epòca qu'aguesta espècia siguec descrita per prumèr còp a nivèu scientific en sègle XVIII, siguec ligada totaument ath mèdi aquatic, com es paluns o es arrius. Aué açò ja non se pòt díder mès, pr'amor que demore en tot tipe de paisatges, tanben es que son sequi.

Se poirie pensar qu'eth cambi climatic actuau poirie provocar fòrça problèmes as oelheretes pr'amor dera falta d'aigua. Se i a un arriu o riera apròp sonque diuèrsi especimèns n'auràn era possession. Atau donc, toti es auti individús, solets o en grop, viueràn ben luenh d'aguest paisatge e encara fòrça apròp dera nòsta espècia. Ua des rasons dera capitada d'aguesta polida e simpatica espècia (pr'amor dilhèu deth movement constant dera coa) ei que pòt trapar rèstes de minjar uman mès tanben mosques, hormigues e mosquits un shinhau per tot.

De un aute costat, es cercaires encara non son d'acòrd ara ora de confirmar qu'ei çò que produsís aguest movement lèu permanent dera coa. Ei un movement tan tipic e se repetís tan, qu'en cèrtes lengües comportèc eth nòm dera espècia (en catalan ei nomentada *cuereta*). Segontes bèri etològs,

era oelhereta botje era coa pr'amor que trapèc ua preda o mès d'ua e vò avisar as autes oelheretes. Segontes d'auti cercaires, eth movement dera coa arribe entà mostrar qu'aqueth movement ei submission a d'auti individús. Encara en 2004 un nau estudi sus es oelheretes senhalaue qu'èra ua manèra d'avisar es autes oelheretes que i auie predators (o non) apròp. Sigue com sigue, ei ua des caracteristiques mès clares dera espècia e hè d'aguest audèth un des mès escarrabilhats e simpatics dera Val d'Aran.

Eth crit dera oelhereta tanben ei fòrça identificable. Ei cuert mès fòrça regular e pòt arribar a formar part deth paisatge sonor de fòrça pòbles, amassa damb eth de d'autes audèths tipics d'aguest tipe d'abitat. Ath delà d'açò, es estudiosi confirmèren que non a guaire significat territorialu pr'amor qu'es crits des mascles entà atréir es femelhes pendent eth periòde de reproduccion ei diferent.

Aué i a enquia dètz sosespècies de oelhereta que demoren en lòcs qu'en junhsèga es temperatures son totemp superiores as 4°C. Açò vò díder que non demore en Artic o encara enes regions mès heiredes d'Eurasia.

Ei ua espècia monogama, e eth sòn neuriment ei fòrça diuèrs, minge escarabats, cavalls de sèrp, cargòlhs, aranches, vèrmes, crustacèus, mosques, mosquits e hormigues mès que tanben pòt arribar a minjar (siguec observat mès d'un còp) petiti peishi. Son animaus qu'ena sua majoritat destorben ar òme e donques aguest opine que, se i a oelheretes apròp, açò tanben ei bon entà nosati.

Atau, era oelhereta ei ja aué un des audèths mès comuns que podem trapar un shinhau per tot (mès non laguens des bòsqui). Ei un polit e fòrça simpatic audèth que demòstre que, s'er òme vò, era convivència entre es autes espècies e era nòsta pòt capitar. E açò non serie tanben un des objectius que podem auer coma espècia animau mès evolucionada, açò ei suenhar e protegir era fauna e flòra que i a ena Val d'Aran com hè eth frair gran damb es frairs mès joeni?

